## บทนำ

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑ คือ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งเป็นผลงานแนวอภิธรรมของท่านพระสารีบุตรเถระ อัครสาวกฝ่ายขวาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และถือว่าเป็นปกรณ์ทางกัมมัฏฐานเล่มแรกของพระพุทธศาสนา แต่ในการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ พระธรรมสังคาหกาจารย์จัดไว้ในฝ่ายพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คัมภีร์ที่ ๑๒ ในจำนวน ๑๕ คัมภีร์ซึ่งรวมเข้าเป็นพระไตรปิฎก ๙ เล่ม ดังนี้

| อันดับที่ | ชื่อคัมภีร์ | เป็นพระไตรปิฎก |
|---|---|---|
| ๑ | ขุททกปาฐะ | เล่มที่ ๒๕ |
| ๒ | ธัมมปทะ (ธรรมบท) | เล่มที่ ๒๕ |
| ๓ | อุทาน | เล่มที่ ๒๕ |
| ๔ | อิติวุตตกะ | เล่มที่ ๒๕ |
| ๕ | สุตตนิบาต | เล่มที่ ๒๕ |
| ๖ | วิมานวัตถุ | เล่มที่ ๒๖ |
| ๗ | เปตวัตถุ | เล่มที่ ๒๖ |
| ๘ | เถรคาถา | เล่มที่ ๒๖ |
| ๙ | เถรีคาถา | เล่มที่ ๒๖ |
| ๑๐ | ชาตกะ (ชาดก) ภาคที่ ๑-๒ | เล่มที่ ๒๗-๒๘ |
| ๑๑ | นิทเทส (มหานิทเทส-จูฬนิทเทส) | เล่มที่ ๒๙-๓๐ |
| ๑๒ | ปฏิสัมภิทามรรค | เล่มที่ ๓๑ |
| ๑๓ | อปทาน ภาคที่ ๑ | เล่มที่ ๓๒ |
| | อปทาน ภาคที่ ๒ | เล่มที่ ๓๓ |
| ๑๔ | พุทธวงศ์ | เล่มที่ ๓๓ |
| ๑๕ | จริยาปิฎก | เล่มที่ ๓๓ |

นอกจากนี้ รูปแบบของปฏิสัมภิทามรรค ท่านจัดไว้ในองค์ที่ ๒ และที่ ๓ คือ เคยยะ และ เวยยากรณะ ในนวังคสัตถุศาสน์ ได้แก่ วรรณกรรมประเภทร้อยแก้วผสมร้อยกรอง และร้อยกรองล้วน (วิ.อ. ๑/๑๗-๑๘, ขุ.ป.อ. ๑/๑/๑๐)

ความหมายและวัตถุประสงค์ของปฏิสัมภิทามรรค

ปฏิสัมภิทามรรค มาจากคำว่า ปฏิสมฺภิทานํ มคฺโค แปลว่า ทางแห่งปฏิ-สัมภิทาทั้งหลาย ปฏิสัมภิทา แปลว่า ความรู้แตกฉาน มี ๔ ประการ คือ

๑. อตฺถปฏิสมฺภิทา ความรู้แตกฉานในอรรถ หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของผลประเภทต่าง ๆ เช่น ความรู้แตกฉานในทุกข์ ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธ คำว่า อรรถ ในที่นี้หมายถึง ผล ตาม ตัวอย่างนี้ ทุกข์เป็นผลของทุกขสมุทัย และทุกขนิโรธเป็นผลของทุกขนิโรธคามินี-ปฏิปทา นอกจากนี้คำว่า

อรรถ ยังหมายถึง ความหมาย เช่น ความรู้แตกฉานในความหมายแห่งธรรมภาษิตต่าง ๆ

๒. ธมฺมปฏิสมฺภิทา ความรู้แตกฉานในธรรม หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของเหตุประเภทต่าง ๆ เช่น ความรู้แตกฉานในทุกขสมุทัย ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คำว่า ธรรม ในที่นี้ หมายถึง เหตุ ในตัวอย่างนี้ ทุกขสมุทัยเป็นเหตุของทุกข์ และทุกขนิโรธคามินี- ปฏิปทาเป็นเหตุของทุกขนิโรธ นอกจากนี้คำว่า ธรรม ยังหมายถึงคำสอนที่ เรียกว่า ธรรมภาษิต เช่น ที่ท่านอธิบายไว้ว่า “ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้รู้ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธรรม เวทัลละ นี้ชื่อว่า ความรู้แตกฉานในธรรม ภิกษุนั้นรู้อรรถ (ความหมาย) ของภาษิต นั้น ๆ นั่นเองว่า “นี่เป็นอรรถของภาษิตนี้ นี้เป็นอรรถของภาษิตนี้” นี้ชื่อว่าความรู้แตกฉานในอรรถ”

๓. นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ความรู้แตกฉานในนิรุตติ (นิรุกติ) หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของโวหารแห่งภาษาประเภทต่าง ๆ ที่กล่าวถึงอรรถและธรรม ดังกล่าวไว้ข้างต้น

๔. ปฏิภาณปฏิสมฺภิทา ความรู้แตกฉานในปฏิภาณ หมายถึงความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะและความหมายของปฏิภาณประเภทต่าง ๆ ได้แก่ ความรู้แตกฉานในอัตถปฏิสัมภิทาญาณ ธัมมปฏิสัมภิทาญาณและนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ สามารถนำมาอธิบายได้อย่างถูกต้องและทำให้ผู้ฟังเข้าใจอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ของเรื่องนั้น

คำว่า “ทาง” (มคฺโค) ในคำว่า “ทางแห่งปฏิสัมภิทา” หมายถึง อุบายให้บรรลุถึง (อธิคมุปาโย) หรือ เหตุให้ได้ปฏิสัมภิทา (ปฏิสมฺภิทาลาภเหตุ) ฉะนั้น คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงหมายถึงคัมภีร์ที่ว่าด้วยอุบายให้บรรลุถึงหรือให้ได้ปฏิสัมภิทา ทั้งหลาย ดังกล่าวมาข้างต้น อุบายให้บรรลุถึงหรือเหตุให้ได้ปฏิสัมภิทา คืออะไร ท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้คือท่านพระสารีบุตรเถระได้ประมวลมาอธิบายขยายความด้วยนัย และอรรถวิจิตรพิสดาร จำนวน ๓๐ เรื่อง หรือ ๓๐ กถา แต่ละกถามีเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ตรงกัน นั้นคือเพื่อให้ผู้ศึกษาบรรลุถึงความรู้แตกฉานในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ และในปฏิภาณ จึงถือได้ว่า นี้คือวัตถุประสงค์ของปฏิสัมภิทามรรค

ความเป็นมาและความสำคัญของปฏิสัมภิทามรรค

พระเถระชาวลังกาชื่อว่ามหานามะ ผู้รจนาคัมภีร์สัทธัมมัปปกาสินี ซึ่งเป็นอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค กล่าวยกย่องปฏิสัมภิทามรรคไว้ใน คนฺถารมฺภกถา ของคัมภีร์นั้นว่า เป็น วิสิฏฐปาฐะ แปลว่า คัมภีร์ที่ประเสริฐ และกล่าวถึงความเป็นมาว่า “เป็นภาษิตของท่านพระสารีบุตรเถระ ผู้เป็นสัทธรรมเสนาบดี คือ ผู้ประกาศพระสัทธรรม ผู้เข้าใจแจ่มแจ้งตามความเป็นจริงในอรรถแห่งพระสูตร

ทั้งหลายที่พระตถาคตได้ตรัสไว้ เป็นผู้นำในการจุดธรรมประทีปให้โชติช่วง ได้ตั้งชื่อวิสิฏฐปาฐะนี้ไว้อย่างวิเศษว่า ปฏิสัมภิทามรรค (ปฏิสมฺภิทานำ มคฺโค)”

ท่านพระมหานามเถระกล่าวสรรเสริญต่อไปว่า “ปฏิสัมภิทามรรคนี้เป็นปกรณ์ที่มีนัยและอรรถวิจิตรพิสดารยิ่งนัก ผู้มีปัญญาลึกซึ้งจึงจะเข้าถึงนัยและอรรถต่าง ๆ ได้ทุกเมื่อ ฉะนั้น สาธุชนผู้มุ่งบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ชาวโลกจึงควรศึกษาปกรณ์นี้เป็นนิตย์” (ขุ.ป.อ. ๑-๒)

ในวงการศึกษาและปฏิบัติกัมมัฏฐาน ถือกันว่า ปฏิสัมภิทามรรคเป็นคัมภีร์คู่มือผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานเล่มแรก และเป็นต้นแบบของคัมภีร์ทางด้านนี้ในสมัยต่อมา เช่น คัมภีร์วิมุตติมรรค (ทางแห่งความหลุดพ้น) ของพระอุปติสสเถระ คัมภีร์ วิสุทธิมรรค (ทางแห่งความบริสุทธิ์) ของพระพุทธโฆสเถระ เพราะทั้งคัมภีร์ วิมุตติมรรค และวิสุทธิมรรคต่างใช้วิธีดำเนินการแบบเดียวกับปฏิสัมภิทามรรค คือ ยกพระพุทธภาษิต เถรภาษิต หรือธรรมภาษิตที่เกี่ยวกับไตรสิกขา และหลักปฏิบัติกัมมัฏฐานมาตั้งเป็นบทอุทเทสแล้วอธิบายขยายความตามความเห็นของตนโดยมี พระพุทธภาษิต เถรภาษิต หรือธรรมภาษิตอื่น ๆ รับรองความถูกต้อง ในวิมุตติ-มรรค ท่านผู้รจนาอธิบายไว้อย่างกะทัดรัด แต่ในวิสุทธิมรรคท่านผู้รจนาอธิบายไว้ อย่างวิจิตรพิสดาร ในวิมุตติมรรคท่านผู้รจนาได้ยกหลักธรรมจำนวนมากจากปฏิสัมภิทามรรคมาตั้งแล้วอธิบายขยายความบ้าง ยกมาสนับสนุนคำอธิบายของตน บ้าง แต่ไม่ได้อ้างไว้โดยตรง ซึ่งต่างกับท่านผู้รจนาวิสุทธิมรรคที่กล่าวอ้างไว้ทุกตอน เช่น ในสีลนิทเทสของวิสุทธิมรรคอธิบายประเภทของศีลไว้ตอนหนึ่งว่า

“เป็น ๕ ประการ โดยมีปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นต้น ข้อนี้แม้ท่านพระธรรม-เสนาบดีสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า “ศีล ๕ ประการ คือ

ปริยันตปาริสุทธิศีล อปริยันตปาริสุทธิศีล ปริปุณณปาริสุทธิศีล อปรามัฏฐ-ปาริสุทธิศีล และปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล ดังนี้” (วิสุทธิ. ๑/๑๐/๑๒ อ้างปฏิสัมภิทา-มรรคข้อ ๓๗)

“(ทุกะที่ ๖)... ศีลที่มีความเห็น (ทิฏฐิ) ด้วยอำนาจลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิตเป็นที่สุด ชื่อว่าสปริยันตศีล ที่ตรงกันข้ามชื่อว่าอปริยันตศีล ข้อนี้แม้ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาว่า

ถาม : ศีลมีที่สุดนั้นเป็นอย่างไร

ตอบ : ศีลมีลาภเป็นที่สุดก็มี ศีลมียศเป็นที่สุดก็มี ศีลมีญาติเป็นที่สุดก็มี ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดก็มี ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดก็มี

ถาม : ศีลมีลาภเป็นที่สุดเป็นอย่างไร

ตอบ : บุคคลบางคนในโลกนี้ละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานไว้เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการณ์ ศีลนี้ ชื่อว่ามีลาภเป็น ที่สุด” (วิสุทธิ. ๑/๑๑/๑๓ อ้างปฏิสัมภิทามรรคข้อ ๓๘)

ข้อความที่ ๒ นี้ ปรากฏในวิมุตติมรรคด้วยแต่ไม่ได้กล่าวอ้างไว้เหมือน วิสุทธิมรรค (ดูวิมุตติมรรค หน้า ๑๒)

แม้วิมุตติมรรคและวิสุทธิมรรคจะมีวิธีดำเนินการและมีเนื้อหาเป็นหมวดธรรมเดียวกันกับปฏิสัมภิทามรรคโดยประมาณ แต่ถือกันว่าคัมภีร์ทั้ง ๒ เล่มนี้เป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถา หรือปกรณ์พิเศษ ส่วนปฏิสัมภิทามรรคเป็นคัมภีร์ชั้นบาลี คือ เป็นคัมภีร์ที่ ๑๒ แห่งพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ดังกล่าวข้างต้น และถือกันว่าเป็นคัมภีร์แนวพระอภิธรรมชั้นต้น ๆ แต่ในการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ ยังไม่ได้แยกพระอภิธรรมปิฎกออกมาจากคัมภีร์ขุททกนิกาย พระธรรมสังคาหกาจารย์ จึงจัดให้ปฏิสัมภิทามรรครวมอยู่ในขุททกนิกายเช่นเดียวกันกับคัมภีร์นิทเทส ซึ่งเป็น ผลงานแนวอรรถกถาของท่านผู้รจนารูปเดียวกัน (ดูบทนำมหานิทเทส และจูฬนิทเทส ประกอบ) และได้ยกย่องคัมภีร์นี้ว่าเป็นทางที่หาที่สุดมิได้ มีความลุ่มลึกดุจสาครกว้างขวางดุจท้องฟ้านภากาศที่ดารดาษด้วยหมู่ดาว

โครงสร้างของปฏิสัมภิทามรรค

โครงสร้างของปฏิสัมภิทามรรคประกอบด้วยส่วน ๒ ส่วน คือ ส่วนเนื้อหา และส่วนวิธีดำเนินการ ขอแนะนำโดยสังเขปดังนี้

แผนภูมิโครงสร้างของปฏิสัมภิทามรรค

เนื้อหา

มหาวรรค ยุคนัทธวรรค ปัญญาวรรค

๑๐ กถา

วิธีดำเนินการ

มาติกา/อุทเทส นิทเทส

ปุจฉา

วิสัชนา

ก. เนื้อหา

เนื้อหาของปฏิสัมภิทามรรคแบ่งเป็น ๓ วรรค คือ (๑) มหาวรรค (๒) ยุคนัทธ-วรรค (๓) ปัญญาวรรค แต่ละวรรคประกอบด้วยกถา ๑๐ กถา คือ

๑. มหาวรรค

๑. ญาณกถา ๒. ทิฏฐิกถา

๓. อานาปานัสสติกถา ๔. อินทริยกถา

๕. วิโมกขกถา ๖. คติกถา

๗. กัมมกถา ๘. วิปัลลาสกถา
๙. มัคคกถา ๑๐. มัณฑเปยยกถา

๒. ยุคนัทธวรรค

๑. ยุคนัทธกถา ๒. สัจจกถา
๓. โพชฌังคกถา ๔. เมตตากถา
๕. วิราคกถา ๖. ปฏิสัมภิทากถา
๗. ธัมมจักกกถา ๘. โลกุตตรกถา
๙. พลกถา ๑๐. สุญญกถา

๓. ปัญญาวรรค

๑. มหาปัญญากถา ๒. อิทธิกถา
๓. อภิสมยกถา ๔. วิเวกกถา
๕. จริยากถา ๖. ปาฏิหาริยกถา
๗. สมสีสกถา ๘. สติปัฏฐานกถา
๙. วิปัสสนากถา ๑๐. มาติกากถา

แต่ละกถายังจำแนกเป็นนิทเทสต่าง ๆ กล่าวโดยสรุป นิทเทสเหล่านั้นมุ่งอธิบายไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นหลัก เช่น อธิบายศีลไว้ใน สีลมยญาณนิทเทส อธิบายสมาธิพร้อมด้วยอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับสมาธิไว้ในสมาธิภาวนามยญาณนิทเทส นอกจากนี้ยังได้อธิบายอานาปานัสสติ ฌาน อภิญญา และฤทธิ์ไว้โดยพิสดาร ส่วนปัญญาซึ่งถือเป็นเนื้อหาหลักได้อธิบายไว้โดยพิสดารในญาณกถา โดยเฉพาะสุตมยญาณนิทเทสแห่งมหาวรรคและในปัญญาวรรค รวมทั้งได้นำหมวดธรรมที่เกี่ยวข้องมาอธิบายอย่างครบถ้วน เช่น อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ สัจจะ ๔ สามัญญลักษณะ ๓ (ไตรลักษณ์) มหาวิปัสสนา ๑๘ วิปัสสนา ๔๐ มัคคญาณ ผลญาณ

ข. วิธีดำเนินการ

ปฏิสัมภิทามรรค มีวิธีดำเนินการแจกแจงเนื้อหาดังกล่าวข้างต้นอย่างมีระบบแบบแผนเป็นลักษณะเฉพาะของตน กล่าวคือในแต่ละกถาแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นมาติกา หรือ อุทเทส และส่วนที่เป็นนิทเทส

๑. มาติกา หรือ อุทเทส หมายถึงบทตั้งคือบทธรรมหรือหัวข้อธรรมที่ตั้งขึ้นเพื่ออธิบาย เช่นในญาณกถาแห่งมหาวรรค มีบทมาติกาจำนวน ๗๓ บท มาติกา หรืออุทเทสนี้มีที่มา ๓ แหล่ง คือ (๑) มาจากพระพุทธภาษิต หรือพระพุทธวจนะ โดยตรง (๒) มาจากภาษิตของท่านพระอานนท์ หมายถึงพระพุทธวจนะที่ท่าน พระอานนท์รับฟังมาจากพระผู้มีพระภาคแล้วนำมาบอกกล่าวแก่เพื่อนสหธรรมิก ทั้งหลายในโอกาสต่าง ๆ (๓) เป็นภาษิตของท่านพระสารีบุตรเอง หมายถึงพระ พุทธวจนะ ที่ท่านพระสารีบุตรได้สดับรับมาจากพระผู้มีพระภาคในโอกาสต่าง ๆ นำมาประยุกต์ใช้ในที่นี้ตาม

ความเหมาะสม ในกรณีที่ไม่อาจยกพระพุทธวจนะโดยตรง หรือพระพุทธวจนะที่ผ่านท่านพระอานนท์มาตั้งเป็นมาติกาได้

โดยปกติถ้าบทตั้งใดเป็นพระพุทธวจนะโดยตรงหรือที่เป็นภาษิตของท่านพระอานนท์ ท่านพระสารีบุตรจะอ้างที่มาไว้ด้วย ถ้าบทตั้งใดมิได้อ้างไว้ ให้เข้าใจว่าเป็นภาษิตของท่านผู้รจนาเอง

๒. นิทเทส หมายถึงบทขยายหรือคำอธิบายอุทเทสด้วยนัยและอรรถต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร โดยยกบทอุทเทสดังกล่าวในข้อ ๑ มาตั้งเป็นคำปุจฉาแล้ววิสัชนาจนได้ความแจ่มแจ้งโดยเริ่มต้นจากการนิยามคำแล้วขยายความบทนิยามด้วยการยกหมวดธรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องมารับรองทำนองเดียวกับที่ท่านใช้ในมหานิทเทสและจูฬนิทเทส ในที่นี้ขอยกอุทเทสและนิทเทสของญาณกถา มหาวรรคมาเพื่อพิจารณา เพียง ๑ ตัวอย่าง คือ

มาติกาหรืออุทเทสของญาณกถา มหาวรรค

(๑) ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ (ญาณทรงจำธรรมที่ได้สดับมา)

นิทเทสของญาณกถา – สุตมยญาณนิทเทส

ปุจฉา

(๑) ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ เป็นอย่างไร

วิสัชนา

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรรู้ยิ่ง” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยญาณ

ปุจฉา

(๒) การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรรู้ยิ่ง” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยญาณ เป็นอย่างไร

วิสัชนา

ธรรม ๑ อย่างที่ควรรู้ยิ่ง คือ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร

ธรรม ๒ อย่างที่ควรรู้ยิ่ง คือ ธาตุ ๒

ฯลฯ

ปุจฉา

(๓) ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรรู้ยิ่ง สิ่งทั้งปวงควรรู้ยิ่ง คืออะไร

วิสัชนา

คือ จักขุ (ตา) ควรรู้ยิ่ง จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งทางตา) ควรรู้ยิ่ง สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ควรรู้ยิ่ง

ฯลฯ

แนะนำมหาวรรค

มหาวรรค

มหาวรรค แปลว่า หมวดใหญ่ ที่ชื่อดังนี้ เพราะว่าด้วยเรื่องใหญ่ และสำคัญมาก ๑๐ เรื่อง หรือที่เรียกว่ากถา คือ

๑. ญาณกถา ๒. ทิฏฐิกถา

๓. อานาปานัสสติกถา ๔. อินทริยกถา

๕. วิโมกขกถา ๖. คติกถา

๗. กัมมกถา ๘. วิปัลลาสกถา

๙. มัคคกถา ๑๐. มัณฑเปยยกถา

๑. ญาณกถา

คำว่า ญาณกถา แปลว่า กถาว่าด้วยญาณ ซึ่งมีจำนวน ๗๓ ญาณ แบ่งเป็น อุทเทสและนิทเทสได้ ๗๓ อุทเทส และ ๗๓ นิทเทสดังนี้

อุทเทส ๗๓

๑. ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ (ญาณในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา)

๒. ปัญญาในการสดับธรรมแล้วสำรวมไว้ ชื่อว่าสีลมยญาณ (ญาณในการสำรวมศีล)

๓. ปัญญาในการสำรวมจิตตั้งมั่น ชื่อว่าสมาธิภาวนามยญาณ (ญาณในการสำรวมจิตเจริญสมาธิ)

๔. ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ (ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม)

๕. ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ (ญาณที่กำหนดนามธรรมและรูปธรรม)

๖. ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ)

๗. ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ)

๘. ปัญญาในการ(เห็นสังขาร)ปรากฏโดยความเป็นภัย ชื่อว่าอาทีนวญาณ (ญาณที่คำนึงเห็นโทษ)

๙. ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและดำรงอยู่ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ (ญาณที่เป็นกลางต่อสังขาร)

๑๐. ปัญญาในการออกและหลีกไปจากนิมิตภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณ (ญาณ ครอบโคตร)

๑๑. ปัญญาในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสขันธ์และจากนิมิตภายนอก ชื่อว่ามัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค)

๑๒. ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่าผลญาณ (ญาณในอริยผล)

๑๓. ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว ชื่อว่าวิมุตติ-ญาณ (ญาณในวิมุตติ)

๑๔. ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะนั้น ชื่อว่าปัจจเวกขณญาณ (ญาณในการพิจารณาทบทวน)

๑๕. ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายใน ชื่อว่าวัตถุนานัตตญาณ (ญาณในวัตถุต่าง ๆ)

๑๖. ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายนอก ชื่อว่าโคจรนานัตตญาณ (ญาณในอารมณ์ต่าง ๆ)

๑๗. ปัญญาในการกำหนดจริยาต่าง ๆ ชื่อว่าจริยานานัตตญาณ (ญาณในจริยาต่าง ๆ)

๑๘. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ ประการ ชื่อว่าภูมินานัตตญาณ (ญาณในภูมิต่าง ๆ)

๑๙. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๙ ประการ ชื่อว่าธัมมนานัตตญาณ (ญาณในธรรมต่าง ๆ)

๒๐. ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาตัฏฐญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้)

๒๑. ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตีรณัฏฐญาณ (ญาณที่มีสภาวะพิจารณา)

๒๒. ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจจาคัฏฐญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละ)

๒๓. ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอกรสัฏฐญาณ (ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว)

๒๔. ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าผัสสนัฏฐญาณ (ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง)

๒๕. ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)

๒๖. ปัญญาในธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)

๒๗. ปัญญาในนิรุตติต่าง ๆ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)

๒๘. ปัญญาในปฏิภาณต่าง ๆ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉาน ในปฏิภาณ)

๒๙. ปัญญาในวิหารธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารัฏฐญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม)

๓๐. ปัญญาในสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าสมาปัตตัฏฐญาณ (ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ)

๓๑. ปัญญาในวิหารสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารสมาปัตตัฏฐญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ)

๓๒. ปัญญาในการตัดขาดอาสวะ เพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอานันตริกสมาธิญาณ (ญาณในสมาธิตามลำดับ)

๓๓. ทัสสนาธิปไตย วิหาราธิคมที่สงบ และปณีตาธิมุตตตาปัญญา ชื่อว่าอรณวิหารญาณ (ญาณในอรณวิหาร)

๓๔. ปัญญาที่มีความชำนาญในการระงับสังขาร ๓ อย่าง ด้วยญาณจริยา ๑๖ ประการและด้วยสมาธิจริยา ๙ ประการ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ ประการ ชื่อว่านิโรธสมาปัตติญาณ (ญาณในนิโรธสมาบัติ)

๓๕. ปัญญาในการทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของบุคคลผู้มีสัมปชัญญะ ชื่อว่าปรินิพพานญาณ (ญาณในปรินิพพาน)

๓๖. ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและ ดับไป ชื่อว่าสมสีสัฏฐญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็น ประธาน)

๓๗. ปัญญาในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่าง ๆ สภาวะเดียวและเดช ชื่อว่าสัลเลขัฏฐญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา)

๓๘. ปัญญาในการประคองจิตที่ไม่หดหู่และจิตที่ส่งไป ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ (ญาณในการปรารภความเพียร)

๓๙. ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอัตถสันทัสสนญาณ (ญาณในการ เห็นชัดซึ่งอรรถแห่งธรรม)

๔๐. ปัญญาในการรวบรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน ในการรู้แจ้งสภาวะ ต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าทัสสนวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งทัสสนะ)

๔๑. ปัญญาที่รู้ชัด ชื่อว่าขันติญาณ (ญาณในธรรมที่พอใจ)

๔๒. ปัญญาที่ถูกต้องธรรม ชื่อว่าปริโยคาหนญาณ (ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม)

๔๓. ปัญญาในการรวมปัจจัย ชื่อว่าปเทสวิหารญาณ (ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง)

๔๔. ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ ชื่อว่าสัญญาวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา)

๔๕. ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลีกออกจากสภาวะต่าง ๆ ชื่อว่าเจโตวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล)

๔๖. ปัญญาในการอธิษฐาน ชื่อว่าจิตตวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน)

๔๗. ปัญญาในธรรมที่ว่าง ชื่อว่าญาณวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยความรู้)

๔๘. ปัญญาในความสละ ชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการสละ)

๔๙. ปัญญาในสภาวะแท้ ชื่อว่าสัจจวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากภาวะที่ไม่แท้ด้วยภาวะที่แท้)

๕๐. ปัญญาในสภาวะที่สำเร็จด้วยการกำหนดกายและจิตเข้าด้วยกัน ด้วยอำนาจการตั้งไว้ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญา ชื่อว่าอิทธิวิธญาณ (ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้)

๕๑. ปัญญาในการหยั่งลงสู่สัททนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจการแผ่วิตกไป ชื่อว่าโสตธาตุวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจดแห่ง โสตธาตุ)

๕๒. ปัญญาในการหยั่งลงสู่วิญญาณจริยาที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจความผ่องใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะการแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท ชื่อว่าเจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้)

๕๓. ปัญญาในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรมที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุส-สติญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้)

๕๔. ปัญญาในการเห็นรูปนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจแสงสว่าง ชื่อว่าทิพพจักขุญาณ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์)

๕๕. ปัญญาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔ ชื่อว่าอาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ)

๕๖. ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)

๕๗. ปัญญาในสภาวะที่ควรละ ชื่อว่าสมุทยญาณ (ญาณในสมุทัย)

๕๘. ปัญญาในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่านิโรธญาณ (ญาณในนิโรธ)

๕๙. ปัญญาในสภาวะที่ควรเจริญ ชื่อว่ามัคคญาณ (ญาณในมรรค)

๖๐. ญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)

๖๑. ญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าทุกขสมุทยญาณ (ญาณ ในทุกขสมุทัย)

๖๒. ญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าทุกขนิโรธญาณ (ญาณ ในทุกขนิโรธ)

๖๓. ญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าทุกขนิโรธคามินี-ปฏิปทาญาณ (ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา)

๖๔. ญาณในอรรถ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)

๖๕. ญาณในธรรม ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)

๖๖. ญาณในนิรุตติ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)

๖๗. ญาณในปฏิภาณ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)

๖๘. ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ ชื่อว่าอินทริยปโรปริยัตตญาณ (ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย)

๖๙. ญาณในอาสยะและอนุสัย ชื่อว่าอาสยานุสยญาณ (ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย)

๗๐. ญาณในยมกปาฏิหาริย์ ชื่อว่ายมกปาฏิหาริยญาณ (ญาณในยมกปาฏิหาริย์)

๗๑. ญาณในมหากรุณาสมาบัติ ชื่อว่ามหากรุณาสมาปัตติญาณ (ญาณในมหา-กรุณาสมาบัติ)

๗๒. สัพพัญญุตญาณของพระตถาคต ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ (ญาณความรู้ในธรรมทั้งปวง)

๗๓. ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น ชื่อว่าอนาวรณญาณ (ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น)

ในญาณ ๗๓ ประการนี้ ญาณ ๖๗ ประการเบื้องต้นเป็นญาณที่เกิดได้ทั่วไปแก่สาวก ส่วนญาณ ๖ ประการหลัง เป็นญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก คือมีได้เฉพาะ

พระตถาคต

นิทเทส ๗๓

๑.๑ สุตมยญาณนิทเทส

สุตมยญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉาดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทสที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ ดังนี้

๑. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรรู้ยิ่ง” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยญาณ

๒. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้”...

๓. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรละ”...

๔. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ”...

๕. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง”...

๖. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม”...

๗. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งความตั้งอยู่”...

๘. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษ”...

๙. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส”...

๑๐. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”...

๑๑. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์”...

๑๒. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”...

๑๓. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี้ทุกขอริยสัจ”...

๑๔. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี้ทุกขสมุทยอริยสัจ”...

๑๕. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ”...

๑๖. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจควรกำหนดรู้” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยญาณ

ต่อไปเป็นการจำแนกธรรมที่ทรงจำ ๑๖ ประเภทนี้โดยละเอียด

๑. ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง

ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๑ หมวดธรรมตามจำนวน

ธรรม ๑ อย่าง คือ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร

ธรรม ๒ อย่าง คือ ธาตุ ๒

ธรรม ๓ อย่าง คือ ธาตุ ๓

ธรรม ๔ อย่าง คือ อริยสัจ ๔

ธรรม ๕ อย่าง คือ วิมุตตายตนะ ๕

ธรรม ๖ อย่าง คือ อนุตตริยะ ๖

ธรรม ๗ อย่าง คือ นิททสวัตถุ ๗

ธรรม ๘ อย่าง คือ อภิภายตนะ ๘

ธรรม ๙ อย่าง คือ อนุปุพพวิหาร ๙

ธรรม ๑๐ อย่าง คือ นิชชรวัตถุ ๑๐

ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ หมวดธรรมต่าง ๆ

ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ นี้ มีธรรมหลายหมวด พอประมวลมาจัดเป็นชุด ๆ ได้ ๖ ชุด รวมธรรมได้ ๗,๗๔๑ ประการ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ชุดที่ ๑ ธรรมหมวดต่าง ๆ แบ่งเป็น ๑๒ หมวด มีธรรม ๒๓๑ ประการ ดังนี้

หมวดที่ ๑ กระบวนการเกิดเวทนา แบ่งเป็น ๕ หมวดย่อย หมวดละ ๕ ประการ รวม ๓๐ ประการ คือ

๑. จักขุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส และสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย

๒. โสตะ สัททะ ฯลฯ

๓. ฆานะ คันธะ ฯลฯ

๔. ชิวหา รส ฯลฯ

๕. กาย โผฏฐัพพะ ฯลฯ

๖. มโน ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ มโนสัมผัส และสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย

หมวดที่ ๒ ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

หมวดที่ ๓ ปิยรูปสาตรูป แบ่งเป็น ๑๐ หมวดย่อย หมวดละ ๖ ประการ รวม ๖๐ ประการ คือ

๑. อายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน

๒. อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป สัททะ คันธะ รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์

๓. วิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหา-วิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ

๔. ผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส

๕. เวทนา ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา

๖. สัญญา ๖ คือ รูปสัญญา ฯลฯ ธัมมสัญญา

๗. สัญเจตนา ๖ คือ รูปสัญเจตนา ฯลฯ ธัมมสัญเจตนา

๘. ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา ฯลฯ ธัมมตัณหา

๙. วิตก ๖ คือ รูปวิตก ฯลฯ ธัมมวิตก

๑๐. วิจาร ๖ คือ รูปวิจาร ฯลฯ ธัมมวิจาร

หมวดที่ ๔ ธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ

หมวดที่ ๕ กสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ

หมวดที่ ๖ อาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อใน-กระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร มันสมอง

หมวดที่ ๗ อายตนะ ๑๒ คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธัมมายตนะ

หมวดที่ ๘ ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ

ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ

หมวดที่ ๙ อินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์

หมวดที่ ๑๐ ภพต่าง ๆ แบ่งเป็น ๔ หมวดย่อย หมวดละ ๓ ประการ รวม ๑๒ ประการ คือ

๑. กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ

๒. กามภพ รูปภพ อรูปภพ

๓. สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ

๔. เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ

หมวดที่ ๑๑ ฌานสมาบัติ แบ่งเป็น ๓ หมวดย่อย หมวดละ ๔ ประการ รวม ๑๒ ประการ คือ

๑. รูปฌาน ๔ ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน

๒. วิมุตติ ๔ ได้แก่ เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ

๓. สมาบัติ ๔ ได้แก่ อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตน-

สมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

หมวดที่ ๑๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ

ชุดที่ ๒ ธรรมหมวดพิสดาร แบ่งเป็น ๒ หมวด มีธรรม ๖,๘๖๘ ประการ ดังนี้

หมวดที่ ๑ วิธีการจำแนกแบบอริยสัจ คือ ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาขยายความตาม แบบอริยสัจ ๔ คำขยายความนั้นแตกต่างกัน แบ่งเป็น ๕ นัย รวมธรรมได้ ๕,๔๕๔ ประการ ดังนี้

นัยที่ ๑ ใช้คำขยายความแบบอริยสัจ ๔ มีคำขยายความ ๔ คำ เมื่อนำ ธรรม ๒๐๑ ประการมาหมุน ๔ รอบด้วยคำขยายความ ๔ คำ และบวกด้วยคำขยาย ความนั้น จึงได้หัวข้อธรรม ๘๐๘ ประการ (๒๐๑ x ๔ = ๘๐๔ + ๔ = ๘๐๘) เช่น

ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

รูป รูปสมุทัย รูปนิโรธ รูปนิโรธคามินีปฏิปทา

เวทนา ฯลฯ

จักขุ ฯลฯ

ชรามรณะ ชรามรณสมุทัย ชรามรณนิโรธ ชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทา

นัยที่ ๒ ใช้คำขยายความแบบกิจในอริยสัจ ๔ มีคำขยายความ ๔ คำเหมือนนัยที่ ๑ และมีหัวข้อธรรม ๘๐๘ ประการ เช่น

สภาวะที่ควรกำหนดรู้แห่งทุกข์ สภาวะที่ควรละแห่งทุกขสมุทัย สภาวะที่ควรทำให้แจ้งแห่งทุกขนิโรธ สภาวะที่ควรเจริญแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

สภาวะที่ควรกำหนดรู้แห่งรูป สภาวะที่ควรละแห่งรูปสมุทัย สภาวะที่ควรทำให้แจ้งแห่งรูปนิโรธ สภาวะที่ควรเจริญแห่งรูปนิโรธคามินีปฏิปทา

สภาวะที่ควรกำหนดรู้แห่งเวทนา ฯลฯ

นัยที่ ๓ ใช้คำขยายความแบบนัยที่ ๒ มีคำขยายความ ๔ คำ แต่ปรับเปลี่ยนคำขยาย และมีหัวข้อธรรม ๘๐๘ ประการ เช่น

สภาวะที่รู้แจ้งด้วยการกำหนดรู้แห่งทุกข์ สภาวะที่รู้แจ้งด้วยการละแห่ง

ทุกขสมุทัย สภาวะที่รู้แจ้งด้วยการทำให้แจ้งแห่งทุกขนิโรธ สภาวะที่รู้แจ้งด้วยการเจริญแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

สภาวะที่รู้แจ้งด้วยการกำหนดรู้แห่งรูป สภาวะที่รู้แจ้งด้วยการละแห่งรูปสมุทัย สภาวะที่รู้แจ้งด้วยการทำให้แจ้งแห่งรูปนิโรธ สภาวะที่รู้แจ้งด้วยการเจริญแห่ง รูปนิโรธคามินีปฏิปทา

นัยที่ ๔ ใช้คำขยายความแบบนัยที่ ๑ แต่เพิ่มคำขยายความเป็น ๘ คำ รวมเป็นหัวข้อธรรม ๑,๖๑๖ ประการ (๒๐๑ x ๘ = ๑,๖๐๘ + ๘ = ๑,๖๑๖) เช่น

ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ความดับเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับฉันทราคะ ในทุกข์ คุณแห่งทุกข์ โทษแห่งทุกข์ เครื่องสลัดออกจากทุกข์

รูป รูปสมุทัย รูปนิโรธ ความดับเหตุเกิดแห่งรูป ความดับฉันทราคะในรูป คุณแห่งรูป โทษแห่งรูป เครื่องสลัดออกจากรูป

นัยที่ ๕ ใช้คำขยายความแบบนัยที่ ๑ แต่เพิ่มคำขยายความเป็น ๗ คำ รวมเป็นหัวข้อธรรม ๑,๔๑๔ ประการ (๒๐๑ x ๗ = ๑,๔๐๗ + ๗ = ๑,๔๑๔) เช่น

ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คุณแห่งทุกข์ โทษแห่งทุกข์ เครื่องสลัดออกจากทุกข์

รูป รูปสมุทัย รูปนิโรธ รูปนิโรธคามินีปฏิปทา คุณแห่งรูป โทษแห่งรูป เครื่องสลัดออกจากรูป

หมวดที่ ๒ วิธีการจำแนกแบบอนุปัสสนา ๗ ประการ คือ ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาขยายความตามแบบอนุปัสสนา ๗ ประการ รวมธรรมได้ ๑,๔๑๔ ประการ (๒๐๑ x ๗ = ๑,๔๐๗ + ๗ = ๑,๔๑๔) ดังนี้

อนุปัสสนา ๗ ประการ ได้แก่ (๑) อนิจจานุปัสสนา (๒) ทุกขานุปัสสนา (๓) อนัตตานุปัสสนา (๔) นิพพิทานุปัสสนา (๕) วิราคานุปัสสนา (๖) นิโรธานุปัสสนา (๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา

อนิจจานุปัสสนาในรูป ทุกขานุปัสสนาในรูป อนัตตานุปัสสนาในรูป นิพพิทานุปัสสนาในรูป วิราคานุปัสสนาในรูป นิโรธานุปัสสนาในรูป ปฏินิส- สัคคานุปัสสนาในรูป ฯลฯ

ชุดที่ ๓ ธรรมหมวดผสม แบ่งเป็น ๕ นัย มีหัวข้อธรรม ๓๐๐ ประการ ดังนี้

ท่านนำสภาวธรรม ๑๕ ประการมาขยายความเป็น ๕ นัย นัยละ ๓ ฝ่าย คือ ฝ่ายลบ ฝ่ายบวก และฝ่ายผสม ฝ่ายลบประกอบด้วยสภาวธรรมฝ่ายโลกิยะ ๑๕ ประการ ฝ่ายบวกประกอบด้วยสภาวธรรมฝ่ายโลกุตตระ ๑๕ ประการ จัดเป็น คู่ตรงกันข้าม ฝ่ายผสมประกอบด้วยสภาวธรรม ๒ ฝ่ายแรกผสมกัน ๓๐ ประการ รวมเป็นนัยละ ๖๐ ประการ เมื่อรวมสภาวธรรมทั้ง ๕ นัยจึงได้ ๓๐๐ ประการ (๕ x ๖๐ = ๓๐๐) ดังนี้

นัยที่ ๑

๑. ฝ่ายลบ สภาวธรรมหลัก ๑๕ ประการ คือ ความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิมิต กรรมเป็นเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด ความอุบัติ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย ความเศร้าโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ คือ ความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป อนิมิต ความไม่มีกรรมเป็นเครื่องประมวลมา ความไม่มีปฏิสนธิ อคติ ความไม่บังเกิด ความไม่อุบัติ ความไม่เกิด ความไม่แก่ ความไม่เจ็บไข้ ความไม่ตาย ความไม่เศร้าโศก ความไม่รำพัน ความไม่คับแค้นใจ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ความเกิดขึ้น ความไม่เกิดขึ้น ความเป็นไป ความไม่เป็นไป ฯลฯ

นัยที่ ๒

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นทุกข์” เช่น ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความเป็นไปเป็นทุกข์ นิมิตเป็นทุกข์ ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข ความไม่เป็นไปเป็นสุข อนิมิตเป็นสุข ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข ฯลฯ

นัยที่ ๓

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นภัย” เช่น ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความ เป็นไปเป็นภัย นิมิตเป็นภัย ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย ความไม่เป็นไปปลอดภัย ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ความเกิดขึ้นเป็นภัย ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย ฯลฯ

นัยที่ ๔

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นอามิส” เช่น ความเกิดขึ้นเป็นอามิส ความเป็นไปเป็นอามิส ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส ความไม่เป็นไปไม่เป็นอามิส ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ความเกิดขึ้นเป็นอามิส ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส ฯลฯ

นัยที่ ๕

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นสังขาร” เช่น ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความเป็นไปเป็นสังขาร ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน ฯลฯ

ชุดที่ ๔ ธรรมหมวดสภาวะ แบ่งเป็น ๑๕ หมวด มีหัวข้อธรรม ๒๔๗ ประการ ดังนี้

หมวดที่ ๑ สภาวธรรมล้วน ๆ ๓๑ ประการ คือ สภาวะที่ควรกำหนด สภาวะที่เป็นบริวาร สภาวะที่เต็มรอบ สภาวะที่เป็นเอกัคคตารมณ์ สภาวะที่ไม่ ฟุ้งซ่าน สภาวะที่ประคองไว้ สภาวะที่ไม่กระจัดกระจาย สภาวะที่ไม่ขุ่นมัว สภาวะ ที่ไม่หวั่นไหว สภาวะที่ตั้งอยู่ด้วยอำนาจความปรากฏแห่งจิตที่เป็นเอกัคคตารมณ์ สภาวะที่เป็นอารมณ์ สภาวะที่เป็นโคจร สภาวะที่ละ สภาวะที่สละ สภาวะที่ออก สภาวะที่หลีกไป สภาวะที่ละเอียด สภาวะที่ประณีต สภาวะที่หลุดพ้น สภาวะที่ไม่มีอาสวะ สภาวะที่เป็นเครื่องข้าม สภาวะที่ไม่มีนิมิต สภาวะที่ไม่มีที่ตั้ง สภาวะที่ว่าง สภาวะที่มีรสเป็นอย่างเดียวกัน สภาวะที่ไม่ล่วงเลยกัน สภาวะที่เป็นคู่กัน สภาวะที่นำออก สภาวะที่เป็นเหตุ สภาวะที่เห็น สภาวะที่เป็นใหญ่

หมวดที่ ๒ สภาวะแห่งสมถะและวิปัสสนา ๔ ประการ คือ สภาวะที่ไม่ ฟุ้งซ่านแห่งสมถะ สภาวะที่พิจารณาเห็นแห่งวิปัสสนา สภาวะที่มีรสเป็นอย่างเดียวกันแห่งสมถะและวิปัสสนา สภาวะที่ไม่ล่วงเลยกันแห่งธรรมที่เป็นคู่กัน

หมวดที่ ๓ สภาวะแห่งธรรมต่าง ๆ ๙ ประการ คือ สภาวะที่สมาทานแห่งสิกขา สภาวะที่เป็นโคจรแห่งอารมณ์ สภาวะที่ประคองจิตซึ่งย่อท้อ สภาวะที่ข่มจิตซึ่งฟุ้งซ่าน สภาวะที่คุมจิตอันบริสุทธิ์จากความย่อท้อและความฟุ้งซ่านทั้ง ๒ ประการ สภาวะที่บรรลุคุณวิเศษ สภาวะที่รู้แจ้งอริยมรรคอันยอดเยี่ยม สภาวะที่ตรัสรู้สัจจะ สภาวะที่ให้จิตตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ

หมวดที่ ๔ สภาวะแห่งอินทรีย์ ๕ ประการ คือ สภาวะที่น้อมใจเชื่อแห่งสัทธินทรีย์ สภาวะที่ประคองไว้แห่งวิริยินทรีย์ สภาวะที่ตั้งมั่นแห่งสตินทรีย์ สภาวะ ที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธินทรีย์ สภาวะที่เห็นแห่งปัญญินทรีย์

หมวดที่ ๕ สภาวะแห่งพละ ๕ ประการ คือ สภาวะที่ไม่หวั่นไหวเพราะ ความไม่มีศรัทธาแห่งสัทธาพละ สภาวะที่ไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้านแห่ง วิริยพละ

สภาวะที่ไม่หวั่นไหวเพราะความประมาทแห่งสติพละ สภาวะที่ไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะแห่งสมาธิพละ สภาวะที่ไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชาแห่งปัญญาพละ

หมวดที่ ๖ สภาวะแห่งโพชฌงค์ ๗ ประการ คือ สภาวะที่ตั้งมั่นแห่ง สติสัมโพชฌงค์ สภาวะที่เลือกเฟ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สภาวะที่ประคองไว้ แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ สภาวะที่แผ่ไปแห่งปีติสัมโพชฌงค์ สภาวะที่สงบแห่งปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์ สภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ สภาวะที่พิจารณาแห่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์

หมวดที่ ๗ สภาวะแห่งองค์อริยมรรค ๘ ประการ คือ สภาวะที่เห็นแห่งสัมมาทิฏฐิ สภาวะที่ตรึกแห่งสัมมาสังกัปปะ สภาวะที่กำหนดแห่งสัมมาวาจา สภาวะที่เป็นสมุฏฐานแห่งสัมมากัมมันตะ สภาวะที่ผ่องแผ้วแห่งสัมมาอาชีวะ สภาวะที่ประคองไว้แห่งสัมมาวายามะ สภาวะที่ตั้งมั่นแห่งสัมมาสติ สภาวะที่ไม่ ฟุ้งซ่านแห่งสัมมาสมาธิ

หมวดที่ ๘ สภาวะแห่งธรรม ๑๐ ประการ คือ สภาวะที่เป็นใหญ่แห่ง อินทรีย์ สภาวะที่ไม่หวั่นไหวแห่งพละ สภาวะที่นำออกแห่งโพชฌงค์ สภาวะที่เป็นเหตุแห่งอริยมรรค สภาวะที่ตั้งมั่นแห่งสติปัฏฐาน สภาวะที่เริ่มตั้งแห่งสัมมัปปธาน สภาวะที่สำเร็จแห่งอิทธิบาท สภาวะที่เป็นของแท้แห่งสัจจะ สภาวะที่ระงับแห่ง มรรค สภาวะที่ทำให้แจ้งแห่งผล

หมวดที่ ๙ สภาวะแห่งองค์ฌาน ๕ ประการ คือ สภาวะที่ตรึกตรองแห่ง วิตก สภาวะที่ตรวจตราแห่งวิจาร สภาวะที่แผ่ไปแห่งปีติ สภาวะที่ไหลมาแห่งสุข สภาวะที่เป็นเอกัคคตารมณ์แห่งจิต

หมวดที่ ๑๐ สภาวะแห่งธรรม ๑๕ ประการ คือ สภาวะที่นึก สภาวะที่รู้แจ้ง สภาวะที่รู้ชัด สภาวะที่จำได้ สภาวะที่มีรสเป็นอย่างเดียวกัน สภาวะที่รู้แห่งอภิญญา สภาวะที่พิจารณาแห่งปริญญา สภาวะที่สละแห่งปหานะ สภาวะที่มีรสเป็นอย่างเดียวกันแห่งภาวนา สภาวะที่ถูกต้องแห่งสัจฉิกิริยา สภาวะที่เป็นกองแห่งขันธ์ สภาวะที่ทรงไว้แห่งธาตุ สภาวะที่ต่อแห่งอายตนะ สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่ง สังขตธรรม สภาวะที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรม

หมวดที่ ๑๑ สภาวะแห่งจิต ๑๕ ประการ คือ สภาวะแห่งจิต สภาวะที่ไม่มีระหว่างคั่นแห่งจิต สภาวะที่ออกแห่งจิต สภาวะที่หลีกไปแห่งจิต สภาวะที่เป็นเหตุแห่งจิต สภาวะที่เป็นปัจจัยแห่งจิต สภาวะที่ตั้งมั่นแห่งจิต สภาวะที่เป็นภูมิแห่งจิต สภาวะที่เป็นอารมณ์แห่งจิต สภาวะที่เป็นโคจรแห่งจิต สภาวะที่เที่ยวไปแห่งจิต สภาวะที่ไปแห่งจิต สภาวะที่นำไปแห่งจิต สภาวะที่นำออกแห่งจิต สภาวะที่ สลัดออกแห่งจิต

หมวดที่ ๑๒ สภาวะในจิตที่เป็นเอกัคคตารมณ์ ๔๓ ประการ คือ สภาวะ ที่นึก สภาวะที่รู้แจ้ง สภาวะที่รู้ชัด สภาวะที่จำได้ สภาวะที่เป็นธรรมเอกผุดขึ้น สภาวะที่เนื่อง สภาวะที่แล่นไป สภาวะที่ผ่องใส สภาวะที่ตั้งมั่น สภาวะที่หลุดพ้น สภาวะที่เห็นว่า “นี้ละเอียด” สภาวะที่ทำให้เป็นดุจญาณ สภาวะที่ทำให้เป็นที่ตั้ง สภาวะที่ตั้งขึ้นเนือง ๆ สภาวะที่อบรม สภาวะที่ปรารภเสมอดี สภาวะที่กำหนด สภาวะที่เป็นบริวาร สภาวะที่

เต็มรอบ สภาวะที่ประชุม สภาวะที่อธิษฐาน สภาวะ ที่ปฏิบัติ สภาวะที่เจริญ สภาวะที่ทำให้มาก สภาวะที่รวมดี สภาวะที่หลุดพ้นด้วยดี สภาวะที่ตรัสรู้ สภาวะที่ตรัสรู้ตาม สภาวะที่ตรัสรู้เฉพาะ สภาวะที่ตรัสรู้พร้อม สภาวะที่ให้ตรัสรู้ สภาวะที่ให้ตรัสรู้ตาม สภาวะที่ให้ตรัสรู้เฉพาะ สภาวะที่ให้ ตรัสรู้พร้อม สภาวะที่เป็นไปในฝ่ายตรัสรู้ สภาวะที่เป็นไปในฝ่ายตรัสรู้ตาม สภาวะ ที่เป็นไปในฝ่ายตรัสรู้เฉพาะ สภาวะที่เป็นไปในฝ่ายตรัสรู้พร้อม สภาวะที่สว่าง สภาวะที่สว่างขึ้น สภาวะที่สว่างเนือง ๆ สภาวะที่สว่างเฉพาะ สภาวะที่สว่างพร้อม

หมวดที่ ๑๓ สภาวะแห่งอริยมรรค ๑๘ ประการ คือ สภาวะที่อริยมรรค ให้สว่าง สภาวะที่อริยมรรคให้รุ่งเรือง สภาวะที่อริยมรรคทำให้กิเลสเร่าร้อน สภาวะที่อริยมรรคไม่มีมลทิน สภาวะที่อริยมรรคปราศจากมลทิน สภาวะที่อริยมรรค หมดมลทิน สภาวะที่อริยมรรคสงบ สภาวะที่อริยมรรคให้กิเลสระงับ สภาวะแห่ง วิเวก สภาวะที่ดำเนินไปในวิเวก สภาวะแห่งความคลายกำหนัด สภาวะที่ดำเนินไปในความคลายกำหนัด สภาวะแห่งความดับ สภาวะที่ดำเนินไปในความดับ สภาวะแห่งการสละ สภาวะที่ดำเนินไปในการสละ สภาวะแห่งความพ้น สภาวะที่ดำเนินไปในความพ้น

หมวดที่ ๑๔ สภาวะแห่งอิทธิบาท ๔๐ ประการ คือ สภาวะแห่งฉันทะ สภาวะที่เป็นมูลแห่งฉันทะ สภาวะที่เป็นบาท... สภาวะที่เป็นประธาน... สภาวะที่สำเร็จ... สภาวะที่น้อมไป... สภาวะที่ประคองไว้... สภาวะที่ตั้งมั่น... สภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่าน... สภาวะที่เห็นแห่งฉันทะ

สภาวะแห่งวิริยะ ฯลฯ สภาวะที่เห็นแห่งวิริยะ

สภาวะแห่งจิตตะ ฯลฯ สภาวะที่เห็นแห่งจิตตะ

สภาวะแห่งวิมังสา ฯลฯ สภาวะที่เห็นแห่งวิมังสา

หมวดที่ ๑๕ สภาวะแห่งอริยสัจ ๒๐ ประการ คือ สภาวะแห่งทุกข์ สภาวะ ที่บีบคั้นแห่งทุกข์ สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์ สภาวะที่ทำให้เดือดร้อนแห่ง ทุกข์ สภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์

สภาวะแห่งสมุทัย สภาวะที่ประมวลมาแห่งสมุทัย สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย สภาวะที่เกี่ยวข้องแห่งสมุทัย สภาวะที่พัวพันแห่งสมุทัย

สภาวะแห่งนิโรธ สภาวะที่เป็นเครื่องสลัดออกแห่งนิโรธ สภาวะที่เป็นวิเวกแห่งนิโรธ สภาวะที่เป็นอสังขตะแห่งนิโรธ สภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธ

สภาวะแห่งมรรค สภาวะที่นำออกแห่งมรรค สภาวะที่เป็นเหตุแห่งมรรค สภาวะที่เห็นแห่งมรรค สภาวะที่เป็นใหญ่แห่งมรรค

สภาวธรรมล้วน ๆ ๑๒ ประการ คือ สภาวะที่เป็นของแท้ สภาวะที่เป็นอนัตตา สภาวะที่เป็นจริง สภาวะที่รู้แจ้ง สภาวะที่รู้ยิ่ง สภาวะที่กำหนดรู้ สภาวะ ที่เป็นธรรม สภาวะที่เป็นธาตุ สภาวะที่รู้ สภาวะที่ทำให้แจ้ง สภาวะที่ถูกต้อง สภาวะที่ตรัสรู้

ชุดที่ ๕ ธรรมหมวดกัมมัฏฐาน แบ่งเป็น ๔ หมวด มีหัวข้อธรรม ๔๑ ประการ ดังนี้

หมวดที่ ๑ ธรรมฝ่ายอุปจารฌาน ๗ ประการ คือ เนกขัมมะ อพยาบาท อาโลกสัญญา อวิกเขปะ ธัมมววัตถาน ญาณ ปามุชชะ

หมวดที่ ๒ สมาบัติ ๘ ประการ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถ-ฌาน อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตน-สมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

หมวดที่ ๓ มหาวิปัสสนา ๑๘ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคา นุปัสสนา ขยานุปัสสนา วยานุปัสสนา วิปริณามานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา อัปปณิ หิตานุปัสสนา สุญญตานุปัสสนา อธิปัญญา- ธัมมวิปัสสนา ยถาภูตญาณทัสสนะ อา ทีนวานุปัสสนา ปฏิสังขานุปัสสนา วิวัฏฏนานุปัสสนา

หมวดที่ ๔ โลกุตตรธรรม ๘ ประการ คือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล-สมาบัติ สกทาคามิมรรค สกทาคามิผลสมาบัติ อนาคามิมรรค อนาคามิผลสมาบัติ อรหัตตมรรค อรหัตตผลสมาบัติ

ชุดที่ ๖ ธรรมหมวดบัญญัติ แบ่งเป็น ๗ หมวด มีหัวข้อธรรม ๕๔ ประการ ดังนี้

หมวดที่ ๑ สภาวะที่เป็นเหตุบัญญัติอินทรีย์ ๕ ประการ คือ สภาวะที่ชื่อว่า สัทธินทรีย์เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ สภาวะที่ชื่อว่าวิริยินทรีย์เพราะมีสภาวะประคองไว้ สภาวะที่ชื่อว่าสตินทรีย์เพราะมีสภาวะตั้งมั่น สภาวะที่ชื่อว่าสมาธินทรีย์เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน สภาวะที่ชื่อว่าปัญญินทรีย์เพราะมีสภาวะเห็น

หมวดที่ ๒ สภาวะที่เป็นเหตุบัญญัติพละ ๕ ประการ คือ สภาวะที่ชื่อว่า สัทธา พละเพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา สภาวะที่ชื่อว่าวิริยพละเพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน สภาวะที่ชื่อว่าสติพละเพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท สภาวะที่ชื่อว่าสมาธิพละเพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ สภาวะที่ชื่อว่าปัญญาพละเพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา

หมวดที่ ๓ สภาวะที่เป็นเหตุบัญญัติโพชฌงค์ ๗ ประการ คือ สภาวะที่ชื่อว่า

สติสัมโพชฌงค์เพราะมีสภาวะตั้งมั่น สภาวะที่ชื่อว่าธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เพราะมีสภาวะเลือกเฟ้นธรรม สภาวะที่ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์เพราะมีสภาวะประคองไว้ สภาวะที่ชื่อว่าปีติสัมโพชฌงค์เพราะมีสภาวะแผ่ไป สภาวะที่ชื่อว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เพราะมีสภาวะสงบ สภาวะที่ชื่อว่าสมาธิสัมโพชฌงค์เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน สภาวะที่ชื่อว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์เพราะมีสภาวะพิจารณา

หมวดที่ ๔ สภาวะที่เป็นเหตุบัญญัติองค์แห่งมรรค ๘ ประการ คือ สภาวะ ที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น สภาวะที่ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะเพราะมีสภาวะ ตรึก สภาวะที่ชื่อว่าสัมมาวาจาเพราะมีสภาวะกำหนด สภาวะที่ชื่อว่าสัมมา- กัมมันตะเพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน สภาวะที่ชื่อว่าสัมมาอาชีวะเพราะมีสภาวะ ผ่องแผ้ว สภาวะที่ชื่อ

ว่าสัมมาวายามะเพราะมีสภาวะประคองไว้ สภาวะที่ชื่อว่า สัมมาสติเพราะมีสภาวะตั้งมั่น สภาวะที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน

หมวดที่ ๕ สภาวะที่เป็นเหตุบัญญัติธรรม ๑๒ ประการ คือ สภาวะที่ชื่อว่าอินทรีย์เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ สภาวะที่ชื่อว่าพละเพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหว สภาวะที่ชื่อว่าโพชฌงค์เพราะมีสภาวะนำออก สภาวะที่ชื่อว่ามรรคเพราะมีสภาวะเป็นเหตุ สภาวะที่ชื่อว่าสติปัฏฐานเพราะมีสภาวะตั้งมั่น สภาวะที่ชื่อว่าสัมมัปปธานเพราะมีสภาวะดำรงไว้ สภาวะที่ชื่อว่าอิทธิบาทเพราะมีสภาวะสำเร็จ สภาวะที่ชื่อว่าสัจจะเพราะมีสภาวะเป็นของแท้ สภาวะที่ชื่อว่าสมถะเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน สภาวะที่ชื่อว่าวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณา สภาวะที่ชื่อว่าสมถะและวิปัสสนาเพราะมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน สภาวะที่ชื่อว่าธรรมที่เป็นคู่กันเพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน

หมวดที่ ๖ สภาวะที่เป็นเหตุบัญญัติธรรม ๘ ประการ คือ สภาวะที่ชื่อว่า สีลวิสุทธิเพราะมีสภาวะสำรวม สภาวะที่ชื่อว่าจิตตวิสุทธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน สภาวะที่ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิเพราะมีสภาวะเห็น สภาวะที่ชื่อว่าวิโมกข์เพราะมีสภาวะ หลุดพ้น สภาวะที่ชื่อว่าวิชชาเพราะมีสภาวะรู้แจ้ง สภาวะที่ชื่อว่าวิมุตติเพราะมี สภาวะสละ สภาวะที่ชื่อว่าญาณในความสิ้นไปเพราะมีสภาวะตัดขาด สภาวะที่ชื่อว่า อนุปปาทญาณเพราะมีสภาวะสงบระงับ

หมวดที่ ๗ สภาวะที่เป็นเหตุบัญญัติธรรม ๙ ประการ คือ สภาวะที่ชื่อว่าฉันทะเพราะมีสภาวะเป็นมูล สภาวะที่ชื่อว่ามนสิการเพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน สภาวะที่ชื่อว่าผัสสะเพราะมีสภาวะประมวลมา สภาวะที่ชื่อว่าเวทนาเพราะมีสภาวะประชุม สภาวะที่ชื่อว่าสมาธิเพราะมีสภาวะเป็นประธาน สภาวะที่ชื่อว่าสติเพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ สภาวะที่ชื่อว่าปัญญาเพราะมีสภาวะเป็นธรรมที่ยิ่งกว่าธรรมนั้น สภาวะที่ชื่อว่าวิมุตติเพราะมีสภาวะเป็นแก่นสาร สภาวะที่ชื่อว่าธรรมที่หยั่งลงสู่

อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุด

๒. ธรรมที่ควรกำหนดรู้

ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตอนที่ ๑ หมวดธรรมตามจำนวน

ธรรม ๑ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ ผัสสะซึ่งมีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน

ธรรม ๒ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ นาม ๑ รูป ๑

ธรรม ๓ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ เวทนา ๓

ธรรม ๔ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ อาหาร ๔

ธรรม ๕ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ อุปาทานขันธ์ ๕

ธรรม ๖ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ อายตนะภายใน ๖

ธรรม ๗ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ วิญญาณฐิติ ๗

ธรรม ๘ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ โลกธรรม ๘

ธรรม ๙ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ สัตตาวาส ๙

ธรรรม ๑๐ อย่างที่ควรกำหนดรู้ คือ อายตนะ ๑๐

ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๗,๗๔๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑-๖) มาจำแนกเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ เช่น

จักขุ ควรกำหนดรู้ รูป... จักขุวิญญาณ... จักขุสัมผัส... สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ควรกำหนดรู้

ชรามรณะ ควรกำหนดรู้ ฯลฯ

ธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ควรกำหนดรู้

ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๒

ท่านนำธรรม ๔๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๕ คือ ธรรมหมวดกัมมัฏฐาน) มาจำแนกเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ เช่น

บุคคลพยายามเพื่อต้องการได้เนกขัมมะ ได้เนกขัมมะแล้ว ธรรมนั้นเป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้และพิจารณาแล้วอย่างนี้ ฯลฯ

บุคคลพยายามเพื่อต้องการได้อรหัตตมรรค ได้อรหัตตมรรคแล้ว ธรรมนั้นเป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้และพิจารณาแล้วอย่างนี้

๓. ธรรมที่ควรละ

ธรรมที่ควรละ ตอนที่ ๑ หมวดธรรมตามจำนวน

ธรรม ๑ อย่างที่ควรละ คือ อัสมิมานะ

ธรรม ๒ อย่างที่ควรละ คือ อวิชชา ๑ วิภวตัณหา ๑

ธรรม ๓ อย่างที่ควรละ คือ ตัณหา ๓

ธรรม ๔ อย่างที่ควรละ คือ โอฆะ ๔

ธรรม ๕ อย่างที่ควรละ คือ นิวรณ์ ๕

ธรรม ๖ อย่างที่ควรละ คือ ตัณหา ๖

ธรรม ๗ อย่างที่ควรละ คือ อนุสัย ๗

ธรรม ๘ อย่างที่ควรละ คือ มิจฉัตตะ ๘

ธรรม ๙ อย่างที่ควรละ คือ ธรรมที่มีตัณหาเป็นมูล ๙

ธรรม ๑๐ อย่างที่ควรละ คือ มิจฉัตตะ ๑๐

ก่อนจะถึงธรรมที่ควรละตอนที่ ๒ ท่านพระสารีบุตรแสดงปหานะ(การละ)ไว้ ๔ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ปหานะ ๒ ได้แก่

๑. สมุจเฉทปหานะ ๒. ปฏิปัสสัทธิปหานะ

หมวดที่ ๒ ปหานะ ๓ ได้แก่

๑. เนกขัมมปหานะ ๒. อรูปฌาน

๓. นิโรธ

หมวดที่ ๓ ปหานะ ๔ ได้แก่

๑. เมื่อรู้แจ้งทุกขสัจด้วยการกำหนดรู้ ชื่อว่าละ

๒. เมื่อรู้แจ้งสมุทยสัจด้วยการละ ชื่อว่าละ

๓. เมื่อรู้แจ้งนิโรธสัจด้วยการทำให้แจ้ง ชื่อว่าละ

๔. เมื่อรู้แจ้งมัคคสัจด้วยการเจริญ ชื่อว่าละ

หมวดที่ ๔ ปหานะ ๕ ได้แก่

๑. วิกขัมภนปหานะ ๒. ตทังคปหานะ

๓. สมุจเฉทปหานะ ๔. ปฏิปัสสัทธิปหานะ

๕. นิสสรณปหานะ

ธรรมที่ควรละ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๓๐ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๑) มาจำแนกเป็นธรรมที่ควรละ เช่น

จักขุ ควรละ รูป... จักขุวิญญาณ... จักขุสัมผัส... สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ควรละ

ธรรมที่ควรละ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๒

ท่านนำธรรม ๗,๗๑๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒ ถึงชุดที่ ๖) มาจำแนกเป็นธรรมที่ควรละ ในความหมายว่า เมื่อเห็นธรรมแต่ละอย่าง ชื่อว่าละ เช่น

พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูป ชื่อว่าละ เมื่อเห็นเวทนา ชื่อว่าละ ฯลฯ

เมื่อเห็นชรามรณะ ชื่อว่าละ ฯลฯ

เมื่อเห็นธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ชื่อว่าละ

๔. ธรรมที่ควรเจริญ

ธรรมที่ควรเจริญ ตอนที่ ๑ หมวดธรรมตามจำนวน

ธรรม ๑ อย่างที่ควรเจริญ คือ กายคตาสติที่ประกอบด้วยความสำราญ

ธรรม ๒ อย่างที่ควรเจริญ คือ สมถะ ๑ วิปัสสนา ๑

ธรรม ๓ อย่างที่ควรเจริญ คือ สมาธิ ๓

ธรรม ๔ อย่างที่ควรเจริญ คือ สติปัฏฐาน ๔

ธรรม ๕ อย่างที่ควรเจริญ คือ สัมมาสมาธิอันมีองค์ ๕

ธรรม ๖ อย่างที่ควรเจริญ คือ อนุสสติฏฐาน ๖

ธรรม ๗ อย่างที่ควรเจริญ คือ โพชฌงค์ ๗

ธรรม ๘ อย่างที่ควรเจริญ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘

ธรรม ๙ อย่างที่ควรเจริญ คือ ปาริสุทธิปธานิยังคะ ๙

ธรรม ๑๐ อย่างที่ควรเจริญ คือ กสิณ ๑๐

หมวดธรรมที่ควรเจริญนี้ท่านจำแนกไว้เพียงตอนเดียวเท่านั้น ต่อจากนั้นท่านแสดงภาวนาไว้ ๕ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ภาวนา ๒ ได้แก่

๑. โลกิยภาวนา ๒. โลกุตตรภาวนา

หมวดที่ ๒ ภาวนา ๓ ได้แก่

๑. การเจริญธรรมที่เป็นรูปาวจร

๒. การเจริญธรรมที่เป็นอรูปาวจร

๓. การเจริญธรรมที่เป็นโลกุตตรกุศล

กุศลธรรมในภาวนาที่ ๑-๒ มี ๓ ระดับ คือ หยาบ ปานกลาง และประณีต ส่วนในภาวนาที่ ๓ มีระดับเดียว คือ ประณีต

หมวดที่ ๓ ภาวนา ๔ ได้แก่

๑. เมื่อรู้แจ้งทุกขสัจด้วยการกำหนดรู้ ชื่อว่าเจริญอยู่

๒. เมื่อรู้แจ้งสมุทยสัจด้วยการละ ชื่อว่าเจริญอยู่

๓. เมื่อรู้แจ้งนิโรธสัจด้วยการทำให้แจ้ง ชื่อว่าเจริญอยู่

๔. เมื่อรู้แจ้งมัคคสัจด้วยการเจริญ ชื่อว่าเจริญอยู่

หมวดที่ ๔ ภาวนา ๔ อีกนัยหนึ่ง ได้แก่

๑. เอสนาภาวนา หมายถึงธรรมที่เกิดในเบื้องต้นของท่านผู้เข้าสมาธิมีรสเป็นอย่างเดียวกัน

๒. ปฏิลาภภาวนา หมายถึงธรรมที่เกิดในอัปปนาของท่านผู้เข้าสมาธิ

ไม่ล่วงเลยกัน

๓. เอกรสาภาวนา หมายถึงธรรมแต่ละประการแห่งหมวดธรรมเหล่านี้ คือ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีรสเป็นอย่างเดียวกันภายในหมวดธรรมของตน เช่น เมื่อพระโยคาวจรเจริญสัทธินทรีย์ เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ อินทรีย์อีก ๔ ประการ ย่อม มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจสัทธินทรีย์

๔. อาเสวนาภาวนา หมายถึงความชำนาญในการเข้าสมาธิตามเวลาที่ปรารถนา

หมวดที่ ๕ ภาวนา ๔ อีกนัยหนึ่ง ได้แก่

๑. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

๒. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน

๓. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่านำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมเข้าไป

๔. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าปฏิบัติเนือง ๆ

ภาวนาแต่ละประการนี้มีความหมายดังนี้

ภาวนาที่ ๑ มีความหมายว่า เมื่อพระโยคาวจรละอกุศลธรรมอย่างหนึ่งด้วยกุศลธรรมอย่างหนึ่ง ธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งกุศลธรรมนั้น ไม่ล่วงเลยกัน และกัน ท่านจัดลำดับการละอกุศลด้วยกุศลเป็นคู่ ๆ มี ๓๗ คู่ ดังนี้

๑. ละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ
๒. ละพยาบาทด้วยอพยาบาท
๓. ละถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา
๔. ละอุทธัจจะด้วยอวิกเขปะ
๕. ละวิจิกิจฉาด้วยธัมมววัตถาน
๖. ละอวิชชาด้วยญาณ
๗. ละอรติด้วยปามุชชะ
๘. ละนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน
๙. ละวิตกและวิจารด้วยทุติยฌาน
๑๐. ละปีติด้วยตติยฌาน
๑๑. ละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน
๑๒. ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา และนานัตตสัญญาด้วยอากาสานัญจายตน-สมาบัติ
๑๓. ละอากาสานัญจายตนสัญญาด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ
๑๔. ละวิญญาณัญจายตนสัญญาด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ
๑๕. ละอากิญจัญญายตนสัญญาด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ
๑๖. ละอนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา
๑๗. ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา
๑๘. ละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา
๑๙. ละนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา
๒๐. ละราคะด้วยวิราคานุปัสสนา
๒๑. ละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา
๒๒. ละอาทานะด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา
๒๓. ละฆนสัญญาด้วยขยานุปัสสนา
๒๔. ละอายุหนะด้วยวยานุปัสสนา
๒๕. ละธุวสัญญาด้วยวิปริณามานุปัสสนา
๒๖. ละนิมิตด้วยอนิมิตตานุปัสสนา
๒๗. ละปณิธิด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา
๒๘. ละอภินิเวสด้วยสุญญตานุปัสสนา
๒๙. ละสาราทานาภินิเวสด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา
๓๐. ละสัมโมหาภินิเวสด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ
๓๑. ละอาลยาภินิเวสด้วยอาทีนวานุปัสสนา

๓๒. ละอัปปฏิสังขาด้วยปฏิสังขานุปัสสนา

๓๓. ละสัญโญคาภินิเวสด้วยวิวัฏฏนานุปัสสนา

๓๔. ละกิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกับทิฏฐิด้วยโสดาปัตติมรรค

๓๕. ละกิเลสอย่างหยาบด้วยสกทาคามิมรรค

๓๖. ละกิเลสอย่างละเอียดด้วยอนาคามิมรรค

๓๗. ละกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค

ภาวนาที่ ๒ ท่านนำหมวดธรรมในภาวนาที่ ๑ มาขยายความว่า เมื่อพระโยคาวจรละอกุศลธรรมอย่างหนึ่งด้วยกุศลธรรมอย่างหนึ่ง อินทรีย์ ๕ ย่อมมีรสเป็นอย่างเดียวกัน และจัดลำดับการละอกุศลด้วยกุศลเป็นคู่ ๆ เหมือนในภาวนาที่ ๑

ภาวนาที่ ๓ ท่านนำหมวดธรรมในภาวนาที่ ๑ มาขยายความว่า เมื่อพระโยคาวจรละอกุศลธรรมอย่างหนึ่งด้วยกุศลธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมนำความเพียรเข้าไปด้วยอำนาจกุศลธรรมอย่างหนึ่ง และจัดลำดับการละอกุศลด้วยกุศลเป็นคู่ ๆ เหมือนในภาวนาที่ ๑

ภาวนาที่ ๔ ท่านนำหมวดธรรมในภาวนาที่ ๑ มาขยายความว่า เมื่อพระโยคาวจรละอกุศลธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมปฏิบัติกุศลธรรมอย่างหนึ่งเนือง ๆ และจัดลำดับการละอกุศลด้วยกุศลเป็นคู่ ๆ เหมือนในภาวนาที่ ๑

๕. ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง

ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ตอนที่ ๑ หมวดธรรมตามจำนวน

ธรรม ๑ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ

ธรรม ๒ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ วิชชา ๑ วิมุตติ ๑

ธรรม ๓ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ วิชชา ๓

ธรรม ๔ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ สามัญญผล ๔

ธรรม ๕ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ ธรรมขันธ์ ๕

ธรรม ๖ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ อภิญญา ๖

ธรรม ๗ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ ขีณาสวพละ ๗

ธรรม ๘ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ วิโมกข์ ๘

ธรรม ๙ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ อนุปุพพนิโรธ ๙

ธรรม ๑๐ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ อเสขธรรม ๑๐

ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๓๐ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๑) มาจำแนกเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง เช่น

จักขุ ควรทำให้แจ้ง รูป... จักขุวิญญาณ... จักขุสัมผัส... สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้ง

ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๒

ท่านนำธรรม ๗,๗๑๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒ ถึงชุดที่ ๖) มาจำแนกเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ในความหมายว่า เมื่อเห็นธรรมแต่ละอย่าง ชื่อว่าทำให้แจ้ง เช่น

พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูป ชื่อว่าทำให้แจ้ง เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ

เมื่อเห็นชรามรณะ ชื่อว่าทำให้แจ้ง ฯลฯ

เมื่อเห็นธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ชื่อว่าทำให้แจ้ง

๖-๙. ธรรมที่เป็นส่วนแห่งความเสื่อม ความตั้งอยู่ คุณวิเศษ และการ ชำแรกกิเลส

ท่านพระสารีบุตรนำสมาบัติ ๘ ประการ ได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรูป- ฌาน ๔ มาจำแนกด้วยธรรม ๔ ประการ คือ (๑) ธรรมที่เป็นส่วนแห่งความเสื่อม (๒) ธรรมที่เป็นส่วนแห่งความตั้งอยู่ (๓) ธรรมที่เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษ (๔) ธรรม ที่เป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส เช่น

พระโยคาวจรผู้ได้ปฐมฌาน มีสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยกามเกิดขึ้น นี้เป็นส่วนแห่งความเสื่อม มีสติที่เป็นธรรมสมควรแก่ปฐมฌานนั้นตั้งอยู่ นี้เป็นส่วนแห่งความตั้งอยู่ มีสัญญาและมนสิการที่ไม่ประกอบด้วยวิตกเกิดขึ้น นี้เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษ มีสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยนิพพิทาและวิราคะเกิดขึ้น นี้เป็น ส่วนแห่งการชำแรกกิเลส

๑๐-๑๒. สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกด้วยไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็น ทุกข์ และความเป็นอนัตตา เช่น

การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “รูปไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย เป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร” ปัญญารู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยญาณ

๑๓-๑๖. ธรรมที่เป็นทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ท่านพระสารีบุตรอธิบายอริยสัจแต่ละข้อ มีใจความดังนี้

๑. ทุกขอริยสัจ ท่านจำแนกเป็นทุกข์ ๑๒ ประการเพื่อตั้งเป็นบทมาติกา ดังนี้

ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ การพลัดพรากจาก สิ่งอันเป็นที่รัก เป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ์เป็นทุกข์

จากนั้น ท่านนำทุกข์แต่ละประการในบทมาติกามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ซึ่งมีใจความปรากฏชัดแล้ว จึงไม่อธิบายไว้ในที่นี้

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ (๑) กามตัณหา (๒) ภวตัณหา (๓) วิภวตัณหา ท่านขยายความแห่งตัณหาทั้ง ๓ นี้ว่า เกิดและตั้งอยู่ที่ปิยรูป- สาตรูปแต่ละอย่าง หมวดธรรมที่เป็นปิยรูปสาตรูป มี ๑๐ หมวด (ดูรายละเอียดในหมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๓)

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ได้แก่ ความดับตัณหาทั้ง ๓ นั้นด้วยอริยมรรค ท่านขยายความว่า ตัณหานั้นบุคคลละและดับได้ที่ปิยรูปสาตรูปแต่ละอย่าง

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | สัมมาทิฏฐิ | ๒. | สัมมาสังกัปปะ |
| ๓. | สัมมาวาจา | ๔. | สัมมากัมมันตะ |
| ๕. | สัมมาอาชีวะ | ๖. | สัมมาวายามะ |
| ๗. | สัมมาสติ | ๘. | สัมมาสมาธิ |

ท่านนำองค์แห่งอริยมรรคแต่ละประการมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความปรากฏชัดแล้ว จึงไม่อธิบายไว้ในที่นี้

๑.๒ สีลมยญาณนิทเทส

สีลมยญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๒ ของญาณกถา โดยวิธีปุจฉาและ วิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สาระสำคัญของสีลมยญาณนิทเทสแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ จำแนกศีลประเภทต่าง ๆ ดังนี้

ศีล ๕ ประเภท ได้แก่

๑. ปริยันตปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์อันมีที่สุด) ได้แก่ ศีลของอนุปสัมบันผู้มีสิกขาอันมีที่สุด

๒. อปริยันตปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์อันไม่มีที่สุด) ได้แก่ ศีลของ อุปสัมบันผู้มีสิกขาอันไม่มีที่สุด

๓. ปริปุณณปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์บริบูรณ์) ได้แก่ ศีลของ

กัลยาณปุถุชนผู้ประกอบกุศลธรรม บำเพ็ญธรรมซึ่งเป็นที่สุดของพระเสขะให้บริบูรณ์ ไม่อาลัยในกายและชีวิต สละชีวิตได้

๔. อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์ที่ไม่ยึดมั่นด้วยอำนาจ

ตัณหาทิฏฐิ) ได้แก่ ศีลของพระเสขะ ๗ จำพวก

๕. ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์เพราะการสงบระงับ) ได้แก่ ศีลของสาวกพระตถาคตผู้เป็นขีณาสพ ของพระปัจเจกพุทธเจ้า และของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ศีล ๒ ประเภท ได้แก่

๑. ศีลมีที่สุด ๒. ศีลไม่มีที่สุด

ศีลมีที่สุด มี ๕ ประเภท ได้แก่

๑. ศีลมีลาภเป็นที่สุด ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะลาภ

๒. ศีลมียศเป็นที่สุด ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะยศ

๓. ศีลมีญาติเป็นที่สุด ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะญาติ

๔. ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุด ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะอวัยวะ

๕. ศีลมีชีวิตเป็นที่สุด ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะชีวิต

ศีลดังกล่าวนี้ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ส่วนศีลไม่มีที่สุดมีนัยตรงกันข้าม

ลำดับต่อไป ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “อะไรชื่อว่าศีล ศีลมีเท่าไร ศีลมีอะไรเป็นสมุฏฐาน ศีลเป็นที่รวมแห่งธรรมอะไร” แล้ววิสัชนา มีใจความว่า

เจตนาชื่อว่าศีล ความสำรวมชื่อว่าศีล ความไม่ล่วงละเมิดชื่อว่าศีล

ศีลมี ๓ ประเภท คือ (๑) กุศลศีล (๒) อกุศลศีล (๓) อัพยากตศีล

กุศลศีลมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อกุศลศีลมีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อัพยากตศีล มีอัพยากตจิตเป็นสมุฏฐาน

ศีลเป็นที่รวมแห่งความสำรวม เป็นที่รวมแห่งความไม่ล่วงละเมิด เป็นที่รวมแห่งเจตนาที่เกิดในขณะแห่งความสำรวมและความไม่ล่วงละเมิดนั้น

ตอนที่ ๒ ท่านนำธรรม ๒ หมวดมาจำแนก แบ่งเป็น ๒ วิธีดังนี้

วิธีที่ ๑ ท่านนำธรรม ๒ หมวด คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ และธรรม ที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ ประการ (ในหมวดภาวนาที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกด้วยธรรม ๒ ประการที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าศีล ได้แก่ (๑) ความสำรวม

อกุศลกรรม (๒) ความไม่ล่วงละเมิดอกุศลกรรม รวมเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่า

ศีล ๙๔ ประการ (๔๗ x ๒ = ๙๔) แบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ประการละ ๒ เหตุ รวม ๒๐ เหตุ เช่น ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่าสำรวมปาณาติบาต ชื่อว่าศีล เพราะมี ความหมายว่าไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต

นัยที่ ๒ ธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ คู่ละ ๒ เหตุ รวม ๗๔ เหตุ เช่น ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่าสำรวมกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่าไม่ล่วงละเมิดกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ

วิธีที่ ๒ ท่านนำธรรม ๒ หมวดข้างต้นรวม ๔๗ ประการมาหมุน ๔๗ รอบ แต่ละรอบมีธรรม ๑ ประการที่จำแนกเป็นศีล ๕ ประเภท คือ

๑. ปหานะ (การละ) ๒. เวรมณี (การเว้น)

๓. เจตนา (ที่เป็นข้าศึกต่ออกุศล) ๔. สังวร (ความสำรวม)

๕. อวีติกกมะ (ความไม่ล่วงละเมิด)

ตัวอย่าง รอบที่ ๑ แบ่งเป็น ๔ ลำดับ คือ

ลำดับที่ ๑ จำแนกเป็นศีล ๕ ประเภท ได้แก่

๑. การละปาณาติบาต ชื่อว่าศีล

๒. การเว้นปาณาติบาต ชื่อว่าศีล

๓. เจตนาที่เป็นข้าศึกต่อปาณาติบาต ชื่อว่าศีล

๔. ความสำรวมปาณาติบาต ชื่อว่าศีล

๕. ความไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต ชื่อว่าศีล

ลำดับที่ ๒ แสดงจุดประสงค์ของศีลไว้ดังนี้

ศีลดังกล่าวนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนใจ เพื่อปราโมทย์ เพื่อปีติ เพื่อปัสสัทธิ เพื่อโสมนัส เพื่อการปฏิบัติโดยเอื้อเฟื้อ เพื่อความเจริญ เพื่อทำให้มาก เพื่อเป็นเครื่องประดับ เพื่อเป็นเครื่องป้องกัน เพื่อเป็นเครื่องแวดล้อม เพื่อความ สมบูรณ์ เพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับ เพื่อระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ลำดับที่ ๓ จัดศีลเข้าในสิกขา ๓ ประการดังนี้

ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมแห่งศีลดังกล่าวนี้ ชื่อว่าอธิศีล จิตที่ตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวม ย่อมไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอธิจิต พระโยคาวจรเห็นความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมโดยชอบ เห็นความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านโดยชอบ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น(ทั้ง ๒ ประการนี้) ชื่อว่าอธิปัญญา

บรรดาความสำรวม ความไม่ฟุ้งซ่าน และความเห็นนั้น ความสำรวม ชื่อว่า อธิสีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอธิจิตตสิกขา ความเห็น ชื่อว่าอธิปัญญาสิกขา

ลำดับที่ ๔ ท่านใช้คำกริยา ๑๕ คำแสดงเป็นอาการของการศึกษาตามลำดับ คือ นึกถึง รู้ เห็น พิจารณา อธิษฐานจิต น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ประคองความเพียร ตั้งสติมั่น ตั้งจิตมั่น รู้ชัดด้วยปัญญา รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง กำหนดรู้ธรรมที่ควร กำหนดรู้ละธรรมที่ควรละ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง เจริญธรรมที่ควรเจริญ เช่น ภิกษุเมื่อนึกถึง ชื่อว่าศึกษา เมื่อรู้ ชื่อว่าศึกษา เมื่อเห็น ชื่อว่าศึกษา

๑.๓ สมาธิภาวนามยญาณนิทเทส

สมาธิภาวนามยญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓ ของญาณกถา ที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรจำแนกสมาธิตามจำนวนตั้งแต่ ๑-๑๐ เช่น สมาธิ ๑ อย่าง ได้แก่ เอกัคคตาจิต สมาธิ ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) โลกิยสมาธิ (๒) โลกุตตรสมาธิ และจำแนกเหตุที่ให้ได้ชื่อว่าสมาธิ ๒๕ อย่าง เช่น ชื่อว่าสมาธิ เพราะมีความหมายว่าสัทธินทรีย์เป็นต้นกำหนดถือเอา

๑.๔ ธัมมัฏฐิติญาณนิทเทส

ธัมมัฏฐิติญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการมาจำแนกธัมมัฏฐิติญาณ วิธีการจำแนกนั้นแตกต่างกัน แบ่งเป็น ๔ รูปแบบ รูปแบบละ ๑๑ รอบ แต่ละรอบ มีรูปแบบเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น ดังนี้

รูปแบบที่ ๑ มี ๑๑ รอบ เช่น

รอบที่ ๑ อวิชชากับสังขาร

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “(๑) อวิชชาเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น (๒) เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป (๓) เป็นที่ตั้งแห่งนิมิต (๔) เป็นที่ตั้งแห่งกรรมเป็นเครื่องประมวลมา (๕) เป็นที่ตั้งแห่งความประกอบไว้ (๖) เป็นที่ตั้งแห่งความพัวพัน (๗) เป็นที่ตั้งแห่งสมุทัย (๘) เป็นที่ตั้งแห่งเหตุ (๙) เป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลาย ด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย สังขารเกิดจากปัจจัย แม้ อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็เกิดขึ้นจากปัจจัย” ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชา เป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลาย ด้วย อาการ ๙ อย่างนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย สังขารเกิดจากปัจจัย แม้อวิชชาและ สังขารนี้ต่างก็เกิดขึ้นจากปัจจัย” ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ

รอบที่ ๒-๑๑ ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

รูปแบบที่ ๒ มี ๑๑ รอบ เช่น

รอบที่ ๑

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นจากเหตุ แม้ธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นจากเหตุ” ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชา เป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นจากเหตุ แม้ธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นจากเหตุ” ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ

รอบที่ ๒-๑๑ ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

รูปแบบที่ ๓ มี ๑๑ รอบ เช่น

รอบที่ ๑

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น” ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น” ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ

รอบที่ ๒-๑๑ ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

รูปแบบที่ ๔ มี ๑๑ รอบ เช่น

รอบที่ ๑

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย แม้อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย” ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ

ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชา เป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย แม้อวิชชาและสังขารนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย” ชื่อว่าธัมมัฏฐิติญาณ

รอบที่ ๒-๑๑ ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

นอกจากนี้ท่านยังจำแนกกรรมในภพที่เป็นอดีต กรรมในภพที่เป็นปัจจุบัน กรรมในภพที่เป็นอนาคตไว้อีกด้วย

ท่านสรุปว่า พระโยคาวจรย่อมรู้ เห็น ทราบชัด รู้แจ้งสังเขป ๔ กาล ๓ ปฏิจจสมุปบาทอันมีสนธิ ๓ ด้วยอาการ ๒๐ ประการนี้ (ดูรายละเอียดที่เชิงอรรถของธัมมัฏฐิติญาณนิทเทสในเล่มนี้)

๑.๕ สัมมสนญาณนิทเทส

สัมมสนญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สาระสำคัญของสัมมสนญาณนิทเทสแบ่งเป็น ๒ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมย-ญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกสัมมสนญาณ วิธีการ จำแนกนั้นแตกต่างกัน แบ่งเป็น ๓ นัย แต่ละนัยมี ๒๐๑ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบ เหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น คือ

นัยที่ ๑ รอบที่ ๑

พระโยคาวจรกำหนดรูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม เป็นภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีต ก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม มีในที่ใกล้ก็ตาม โดยความไม่เที่ยง การกำหนดนี้ชื่อว่า สัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสน- ญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

นัยที่ ๒ รอบที่ ๑

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

นัยที่ ๓ รอบที่ ๑

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดรูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่า “ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อม ไป

เป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา” ชื่อว่า สัมมสนญาณ

ตอนที่ ๒

ท่านนำปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการมาจำแนกสัมมสนญาณโดยย้อนจากข้างปลายไปหาข้างต้น รวม ๑๑ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น ดังนี้

รอบที่ ๑

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดีว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ฯลฯ

รอบที่ ๑๑

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารจึงไม่มี” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดีว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารจึงไม่มี” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

๑.๖ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณนิทเทส

อุทยัพพยานุปัสสนาญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๖ ของญาณกถาที่ยกมา ตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สาระสำคัญของอุทยัพพยานุปัสสนาญาณนิทเทส แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๑๙๙ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมย-ญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ ตั้งแต่ขันธ์ ๕ จนถึงปฏิจจสมุปบาทข้อที่ ๑๐ คือ ภพ) มาจำแนกอุทยัพพยานุปัสสนาญาณรวม ๑๙๙ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น เช่น

รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ

เวทนาที่เกิดแล้ว ฯลฯ

ภพที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งภพนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันแห่งภพนั้น ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ

ตอนที่ ๒

ท่านนำขันธ์ ๕ มาจำแนกด้วยลักษณะ ๓ ประการ คือ (๑) ความเกิดขึ้น (๒) ความเสื่อม (๓) ความเกิดขึ้นและความเสื่อม โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา แบ่ง เป็น ๓ ลำดับ ดังนี้

ลำดับที่ ๑ พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕๐ ประการ

ลำดับที่ ๒ พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๑๐ ประการ

ลำดับที่ ๓ คือ

๑. พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่ง ปัจจัยว่า “เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด”

๒. ...โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิด”

๓. ...โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิด”

๔. ...โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด”

๕. พระโยคาวจรเมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิด ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่ง รูปขันธ์

๑.๗ ภังคานุปัสสนาญาณนิทเทส

ภังคานุปัสสนาญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๗ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมย-

ญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกภังคานุปัสสนาญาณ รวม ๒๐๑ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น เช่น

รอบที่ ๑ รูปแบบหลัก แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ องค์ธรรมหลักที่ ๑ คือ จิตมีรูปเป็นอารมณ์

จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์ นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับแห่งจิตนั้น

ตอนที่ ๒ ท่านยกคำว่า “พิจารณาเห็น” ข้างต้นมาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า พิจารณาเห็นอย่างไร ชื่อว่าพิจารณาเห็น แล้ววิสัชนาว่า

พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความ เป็น

อนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด ไม่กำหนัด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ไม่ยึดถือ

เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนัด ย่อมละ ราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้

๑.๘ อาทีนวญาณนิทเทส

อาทีนวญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๘ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำสภาวธรรม ๑๕ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมย-ญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๓) มาจำแนกอาทีนวญาณ แบ่งเป็น ๔ นัย นัยละ ๓ ฝ่าย คือ ฝ่ายลบ ฝ่ายบวก และฝ่ายผสม ฝ่ายลบประกอบด้วยสภาวธรรมฝ่ายโลกิยะ ๑๕ ประการ ฝ่ายบวกประกอบด้วยสภาวธรรมฝ่ายโลกุตตระ ๑๕ ประการ จัดเป็นคู่ตรงกันข้าม ฝ่ายผสมประกอบด้วยสภาวธรรม ๒ ฝ่ายแรกผสมกัน ๓๐ ประการ รวมเป็นนัยละ ๖๐ ประการ เมื่อรวมสภาวธรรมทั้ง ๔ นัยจึงได้ธรรม ๒๔๐ ประการ (๔ x ๖๐ = ๒๔๐) ดังนี้

นัยที่ ๑

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นภัย” เช่น ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัยว่า “ความเกิดขึ้นเป็นภัย” ชื่อว่าอาทีนวญาณ... ปัญญา ในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัยว่า “ความคับแค้นใจเป็นภัย” ชื่อว่า อาทีนวญาณ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย”... “ความไม่เป็นไปปลอดภัย” ฯลฯ ญาณในสันติบทว่า “ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย”

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาขยายความผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความเกิดขึ้นเป็นภัย”... “ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย” ฯลฯ ญาณในสันติบทว่า “ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย”

นัยที่ ๒

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นทุกข์” เช่น ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัยว่า “ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์” ชื่อว่าอาทีนวญาณ ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข” ชื่อว่าอาทีนวญาณ ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาขยายความผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์”... “ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข” ฯลฯ

นัยที่ ๓

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นอามิส” เช่น ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัยว่า “ความเกิดขึ้นเป็นอามิส” ชื่อว่าอาทีนวญาณ ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส” ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาขยายความผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความเกิดขึ้นเป็นอามิส”... “ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส” ฯลฯ

นัยที่ ๔

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นสังขาร” เช่น ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัยว่า “ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร” ชื่อว่าอาทีนวญาณ ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน” ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาขยายความผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร”... “ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน” ฯลฯ

๑.๙ สังขารุเปกขาญาณนิทเทส

สังขารุเปกขาญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สาระสำคัญของสังขารุเปกขาญาณนิทเทสนี้แบ่งเป็น ๔ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำสภาวธรรม ๑๕ ประการ(ที่เป็นฝ่ายลบในอาทีนวญาณ-นิทเทส)มาจำแนกสังขารุเปกขาญาณ แบ่งเป็น ๖ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ ประการที่ ๑ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิดขึ้น พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ ...

นัยที่ ๒ ใช้คำขยายความว่า “เป็นทุกข์” เช่น ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปพิจารณาและดำรงมั่นอยู่ว่า “ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์” ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ

นัยที่ ๓-๕ มีรูปแบบเหมือนกับนัยที่ ๒ ต่างกันแต่คำขยายความ คือ เป็นทุกข์ เป็นภัย เป็นอามิส และเป็นสังขาร ตามลำดับ

นัยที่ ๖ ประการที่ ๑ ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ญาณเพ่งเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ แม้ธรรม ๒ ประการนี้ คือ สังขารและอุเบกขาก็เป็นสังขาร ญาณเพ่งเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสังขารุเปกขา-ญาณ ...

ตอนที่ ๒

ท่านตั้งคำปุจฉาถึงการน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาแบ่งเป็น ๔ ลำดับ ดังนี้

ลำดับที่ ๑ การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขา มีได้ด้วยอาการ ๘ ประการ

ลำดับที่ ๒ การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของปุถุชนมีได้ด้วยอาการ ๒ ประการ การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของพระเสขะมีได้ด้วยอาการ ๓ ประการ การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ มีได้ด้วยอาการ ๓ ประการ

ลำดับที่ ๓ การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของปุถุชนมีได้ด้วยอาการ ๒ ประการ คือ ปุถุชนยินดีสังขารุเปกขา และเห็นแจ้งสังขารุเปกขา

การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของพระเสขะมีได้ด้วยอาการ ๓ ประการ คือ พระเสขะยินดีสังขารุเปกขา เห็นแจ้งสังขารุเปกขา และพิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติ

การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะมีได้ด้วยอาการ ๓ ประการ คือ ท่านผู้ปราศจากราคะเห็นแจ้งสังขารุเปกขา พิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติ และ เพ่งเฉยในสังขารุเปกขาแล้วอยู่ด้วยสุญญตวิหารสมาบัติ อนิมิตตวิหารสมาบัติ หรืออัปปณิหิตวิหารสมาบัติ

ลำดับที่ ๔ เปรียบเทียบความเหมือนกับความต่าง เช่น การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของปุถุชน ของพระเสขะ และของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความ เหมือนกัน คือ เห็นแจ้งสังขารุเปกขาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มีความต่างกัน คือ การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของปุถุชนและของพระเสขะ เป็นกุศล แต่ของท่านผู้ปราศจากราคะ เป็นอัพยากฤต

ตอนที่ ๓

สังขารุเปกขาญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะมี ๘ ประการ แต่ละประการมีองค์ธรรมที่สำคัญ คือ พิจารณาองค์ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อฌานสมาบัติแต่ละชั้นแล้วดำรงมั่นอยู่ เพื่อผลแต่ละอย่างตามลำดับ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ (๘ เป้าหมาย หรือ ๘ เพื่อ) เช่น

๑. ปัญญาที่พิจารณานิวรณ์แล้วดำรงมั่นอยู่ เพื่อต้องการได้ปฐมฌาน ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ

สังขารุเปกขาญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนามี ๑๐ ประการ แต่ละประการมีองค์ธรรมที่สำคัญ คือ พิจารณาสภาวธรรม ๑๕ ประการแล้วดำรงมั่นอยู่ เพื่อผลแต่ละอย่างตามลำดับ คือ มรรค ๔ ผล ๔ สุญญตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหาร-สมาบัติ (เป้าหมาย ๑๐ ประการ หรือ ๑๐ เพื่อ) เช่น

๑. ปัญญาที่พิจารณาความเกิดขึ้น ฯลฯ ความคับแค้นใจ แล้วดำรงมั่นอยู่ เพื่อต้องการได้โสดาปัตติมรรค ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ

ตอนที่ ๔

ท่านแบ่งสังขารุเปกขาญาณเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายกุศล ๑๕ ประการ ฝ่าย อัพยากฤต ๓ ประการ

๑.๑๐ โคตรภูญาณนิทเทส

โคตรภูญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๐ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สาระสำคัญของโคตรภูญาณนิทเทสนี้แบ่งเป็น ๓ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำสภาวธรรม ๑๖ ประการ (๑๕ ประการแรกเหมือนที่แสดงไว้ในหมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๔ ต่างกันแต่ประการที่ ๑๖ คือ สังขารนิมิตภายนอก)มาจำแนกเป็นเหตุที่ให้ได้ชื่อว่าโคตรภูญาณไว้ถึง ๓ นัย นัยละ ๓ ฝ่าย ฝ่ายละ ๑๖ เหตุดังนี้

นัยที่ ๑

ฝ่ายที่ ๑ ใช้คำขยายความว่า ครอบงำ คือ ครอบงำธรรมแต่ละอย่าง เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะครอบงำความเกิดขึ้น ฯลฯ

ฝ่ายที่ ๒ ใช้คำขยายความว่า แล่นไป และเปลี่ยนสภาวธรรมเป็นฝ่ายบวก เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ฯลฯ

ฝ่ายที่ ๓ นำฝ่ายที่ ๑ กับที่ ๒ มาผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะครอบงำความเกิดขึ้นแล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ฯลฯ

นัยที่ ๒

ฝ่ายที่ ๑ ใช้คำขยายความว่า ออกจาก คือ ออกจากธรรมแต่ละอย่าง เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะออกจากความเกิดขึ้น ฯลฯ

ฝ่ายที่ ๒ ใช้คำขยายความเหมือนในฝ่ายที่ ๒ ของนัยที่ ๑ เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ฯลฯ

ฝ่ายที่ ๓ นำฝ่ายที่ ๑ กับที่ ๒ มาผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะออกจากความเกิดขึ้นแล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ฯลฯ

นัยที่ ๓

ฝ่ายที่ ๑ ใช้คำขยายความว่า หลีกออก คือ หลีกออกจากธรรมแต่ละอย่าง เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะหลีกออกจากความเกิดขึ้น ฯลฯ

ฝ่ายที่ ๒ ใช้คำขยายความเหมือนในฝ่ายที่ ๒ ของนัยที่ ๑ เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ฯลฯ

ฝ่ายที่ ๓ นำฝ่ายที่ ๑ กับที่ ๒ มาผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น (๑) ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะหลีกออกจากความเกิดขึ้นแล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ฯลฯ

ตอนที่ ๒

มีลักษณะคล้ายกับสังขารุเปกขาญาณนิทเทส ตอนที่ ๓ ดังนี้

โคตรภูธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะมี ๘ ประการ แต่ละประการมีองค์ธรรมที่สำคัญ คือ ครอบงำธรรมแต่ละอย่างที่เป็นข้าศึกต่อฌานสมาบัติแต่ละขั้น เพื่อผลแต่ละอย่างตามลำดับ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ (๘ เป้าหมาย หรือ ๘ เพื่อ) เช่น (๑) ญาณที่ครอบงำนิวรณ์ เพื่อได้ปฐมฌาน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโคตรภู (๒) ญาณที่ครอบงำวิตกวิจาร เพื่อได้ทุติยฌาน ฯลฯ

โคตรภูธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนามี ๑๐ ประการ แต่ละประการมีองค์ธรรมที่สำคัญ คือ ครอบงำสภาวธรรม ๑๖ ประการ (ที่แสดงไว้ในตอนที่ ๑) เพื่อผลแต่ละอย่างตามลำดับ คือ มรรค ๔ ผล ๔ สุญญตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหาร-สมาบัติ (๑๐ เป้าหมาย หรือ ๑๐ เพื่อ) เช่น

๑. ญาณที่ครอบงำความเกิดขึ้น ความเป็นไป ฯลฯ สังขารนิมิตภายนอก เพื่อได้โสดาปัตติมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโคตรภู

ตอนที่ ๓

ท่านแบ่งโคตรภูธรรมเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายกุศล ๑๕ ประการ ฝ่ายอัพยากฤต ๓ ประการ

๑.๑๑ มัคคญาณนิทเทส

มัคคญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉาดังรายเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำองค์แห่งมรรค ๘ ประการมาจำแนกด้วยมัคคญาณ แบ่งเป็น ๔ ขณะ คือ ขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ขณะแห่งสกทาคามิมรรค ขณะแห่งอนาคามิมรรค และขณะแห่งอรหัตตมรรค แต่ละขณะมีมัคคญาณ ๘ ประการ (ตามจำนวนองค์แห่งมรรค) เช่น

๑. ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็นย่อมออกจากมิจฉาทิฏฐิ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น ออกจาก ขันธ์ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสขันธ์และจากนิมิตภายนอก ชื่อว่ามัคคญาณ

องค์แห่งมรรคที่ ๒-๘ ก็ดำเนินความไปตามแบบนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น ในขณะแห่งมรรคอื่นก็มีวิธีการจำแนกเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันแต่กิเลสที่องค์แห่งมรรคนั้น ๆ ออกไปได้เท่านั้น ดังนี้

๒. ในขณะแห่งสกทาคามิมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็นย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์ จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยที่เป็นส่วนหยาบ ๆ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น ฯลฯ (เหมือนในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค)

๓. ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์ จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยที่เป็นส่วนละเอียด ๆ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น ฯลฯ (เหมือนในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค)

๔. ในขณะแห่งอรหัตตมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น ย่อมออกจากรูปราคะ จากอรูปราคะ จากมานะ จากอุทธัจจะ จากอวิชชา จากมานานุสัย จากภวราคานุสัย จากอวิชชานุสัย ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น ฯลฯ (เหมือนในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค)

๑.๑๒ ผลญาณนิทเทส

ผลญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๒ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายเอียดต่อไปนี้

ผลญาณมีวิธีการจำแนกเหมือนในมัคคญาณนิทเทส ต่างกันตอนสรุปผลเท่านั้น เช่น ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ส่วนประกอบที่เหมือนในมัคคญาณนิทเทส ได้แก่ ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น ย่อมออกจากมิจฉาทิฏฐิ ออกจากเหล่ากิเลส ที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น ออกจากขันธ์ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอก

ส่วนประกอบที่ต่างกับมัคคญาณนิทเทส ได้แก่ สัมมาทิฏฐิย่อมเกิดขึ้นเพราะหยุดความพยายามนั้น การหยุดความพยายามนั้น เป็นผลของมรรค

๑.๑๓ วิมุตติญาณนิทเทส

วิมุตติญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๓ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายวิมุตติญาณด้วยอุปกิเลสที่มรรค ๔ แต่ละมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ซึ่งแบ่งเป็น ๔ กลุ่ม ดังนี้

๑. อุปกิเลสที่โสดาปัตติมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย

๒. อุปกิเลสที่สกทาคามิมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ที่เป็นส่วนหยาบ ๆ

๓. อุปกิเลสที่อนาคามิมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆ-สังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ที่เป็นส่วนละเอียด ๆ

๔. อุปกิเลสที่อรหัตตมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย

ในที่นี้ขอแสดงความเต็มแห่งวิมุตติญาณประการที่ ๑ เป็นตัวอย่าง ดังนี้

อุปกิเลสของตน คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัยเป็นกิเลสที่โสดาปัตติมรรคตัดได้โดยเด็ดขาดแล้ว จิตจึงชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว หลุดพ้นดีแล้วจากอุปกิเลส ๕ ประการนี้ พร้อมด้วยกิเลสที่กลุ้มรุมจิต ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว ชื่อว่า วิมุตติญาณ

๑.๑๔ ปัจจเวกขณญาณนิทเทส

ปัจจเวกขณญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๔ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๕๔ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๖) มาจำแนกเป็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะ ๘ ขณะ คือ ในขณะ

แห่งมรรค ๔ ขณะ และในขณะแห่งผล ๔ ขณะ ในแต่ละขณะมีธรรมที่มาร่วมกัน ๕๔ ประการ รวมองค์ธรรมในขณะทั้ง ๘ ขณะได้ ๔๓๒ ประการ เช่น

๑. ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็นมาร่วมกันในขณะนั้น ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะเพราะมีสภาวะตรึกตรอง มาร่วมกันในขณะนั้น ฯลฯ ญาณที่ชื่อว่าธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุดมาร่วมกันในขณะนั้น

สรุป พระโยคาวจรออกจากสมาบัติแล้วพิจารณาว่า ธรรมเหล่านี้มาร่วมกันในขณะนั้น

๑.๑๕ วัตถุนานัตตญาณนิทเทส

วัตถุนานัตตญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๕ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “พระโยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นภายในอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้เป็นบทมาติกา ๖ บท ดังนี้

พระโยคาวจร

๑. กำหนดจักขุที่เป็นภายใน ๒. กำหนดโสตะที่เป็นภายใน

๓. กำหนดฆานะที่เป็นภายใน ๔. กำหนดชิวหาที่เป็นภายใน

๕. กำหนดกายที่เป็นภายใน ๖. กำหนดมโนที่เป็นภายใน

จากนั้นท่านยกบทมาติกามาอธิบายทีละบท เช่น (๑) พระโยคาวจรกำหนดจักขุที่เป็นภายใน ได้แก่ กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะอวิชชา” กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะตัณหา” กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะกรรม” กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะอาหาร” กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะอาศัยมหาภูตรูป ๔” กำหนดว่า “จักขุเกิดแล้ว” กำหนด ว่า “จักขุมาร่วมกันแล้ว” กำหนดว่า “จักขุไม่มีแล้วเกิดมี มีแล้วจักไม่มี”

กำหนดจักขุโดยความเป็นของมีที่สุด คือ กำหนดว่า “จักขุไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา” กำหนดว่า “จักขุไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา”

กำหนดจักขุโดยความไม่เที่ยง ... (เหมือนกับคำว่า พิจารณาเห็น ในอุทเทส ที่ ๗ ตอนที่ ๒ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า พิจารณาเห็น เป็นคำว่า กำหนด เท่านั้น) เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้ พระโยคาวจรกำหนดจักขุที่เป็นภายใน อย่างนี้

บทมาติกาอีก ๕ บทก็มีรูปแบบเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๑.๑๖ โคจรนานัตตญาณนิทเทส

โคจรนานัตตญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๖ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็น คำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “พระโยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นภายนอก อย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้เป็นบทมาติกา ๖ บท ดังนี้

พระโยคาวจร

๑. กำหนดรูปที่เป็นภายนอก ๒. กำหนดสัททะที่เป็นภายนอก

๓. กำหนดคันธะที่เป็นภายนอก ๔. กำหนดรสที่เป็นภายนอก

๕. กำหนดโผฏฐัพพะที่เป็นภายนอก ๖. กำหนดธรรมารมณ์ที่เป็นภายนอก

บทมาติกาแต่ละบทมีคำอธิบายเหมือนในวัตถุนานัตตญาณนิทเทส ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๑.๑๗ จริยานานัตตญาณนิทเทส

จริยานานัตตญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๗ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาคำว่า จริยา ไว้ ๓ ประการ ดังนี้

จริยา ๓ ประการ คือ

๑. วิญญาณจริยา ๒. อัญญาณจริยา

๓. ญาณจริยา

ลำดับต่อไป ท่านนำจริยาแต่ละประการมาอธิบาย มีใจความว่า

๑. วิญญาณจริยา

ท่านนำวิญญาณ ๖ ประการ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณมาจำแนกวิญญาณจริยา เช่น

ความคิดเพื่อดูรูปทั้งหลายอันเป็นเพียงกิริยาอัพยากฤต ชื่อว่าวิญญาณจริยา จักขุวิญญาณที่เป็นแต่เพียงเห็นรูป ชื่อว่าวิญญาณจริยา มโนธาตุอันเป็นวิบาก ที่ขึ้นสู่อารมณ์ ชื่อว่าวิญญาณจริยา เพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก ชื่อว่าวิญญาณจริยา เพราะขึ้นสู่รูปแล้ว

ความคิดเพื่อฟังเสียงอันเป็นเพียงกิริยาอัพยากฤต ชื่อว่าวิญญาณจริยา โสต-วิญญาณที่เป็นแต่เพียงฟังเสียง ชื่อว่าวิญญาณจริยา ฯลฯ

ลำดับต่อไป ท่านนำกิเลสธรรม ๘ ประการ คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา และอนุสัยมาจำแนกวิญญาณจริยา แบ่งเป็น ๒ ชุด และ นำกุศลกรรมมาจำแนกวิญญาณจริยาอีก ๑ ชุด รวมเป็น ๓ ชุด ดังนี้

ชุดที่ ๑

ชื่อว่าวิญญาณจริยา เพราะประพฤติอย่างไม่มีราคะ ... อย่างไม่มีโทสะ ... อย่างไม่มีโมหะ ... อย่างไม่มีมานะ ... อย่างไม่มีทิฏฐิ ... อย่างไม่มีอุทธัจจะ ... อย่างไม่มี วิจิกิจฉา ชื่อว่าวิญญาณจริยา เพราะประพฤติอย่างไม่มีอนุสัย

ชุดที่ ๒

ชื่อว่าวิญญาณจริยา เพราะประพฤติอย่างไม่ประกอบด้วยราคะ ฯลฯ

ชุดที่ ๓

ชื่อว่าวิญญาณจริยา เพราะประพฤติอย่างประกอบด้วยกุศลกรรม ... อย่างไม่ประกอบด้วยอกุศลกรรม ... อย่างไม่ประกอบด้วยกรรมมีโทษ ... อย่างประกอบด้วยกรรมไม่มีโทษ ... อย่างไม่ประกอบด้วยกรรมดำ ... อย่างประกอบด้วยกรรมขาว ... อย่างประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นกำไร ... อย่างไม่ประกอบด้วยกรรมมีทุกข์เป็นกำไร ... อย่างประกอบด้วยกรรมมีสุขเป็นวิบาก ... อย่างไม่ประกอบด้วยกรรมมีทุกข์ เป็นวิบาก

ชื่อว่าวิญญาณจริยา เพราะประพฤติในอารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว

วิญญาณมีจริยาเช่นนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิญญาณจริยา จิตนี้บริสุทธิ์โดยปกติ เพราะไม่มีกิเลส เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิญญาณจริยา

๒. อัญญาณจริยา

ท่านนำกิเลสธรรม ๘ ประการพร้อมด้วยคำขยายความของกิเลสธรรมแต่ละประการมาหมุนด้วยอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ เพื่อจำแนกวิญญาณจริยากับอัญญาณจริยาเป็นคู่ ๆ รวม ๖ รอบ รอบละ ๘ ประการ ดังนี้

รอบที่ ๑

๑. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในรูปที่น่าพอใจ อันเป็นเพียงกิริยา อัพยากฤต ชื่อว่าวิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งราคะ ชื่อว่าอัญญาณ-จริยา

๒. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งโทสะในรูปที่ไม่น่าพอใจ ฯลฯ

๓. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งโมหะในวัตถุที่มิได้เพ่งเล็งด้วยราคะและโทสะ ทั้งสองนั้น ฯลฯ

๔. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งมานะที่ผูกพัน ฯลฯ

๕. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งทิฏฐิที่ยึดถือ ฯลฯ

๖. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งอุทธัจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน ฯลฯ

๗. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งวิจิกิจฉาที่ไม่ถึงความตกลง ฯลฯ

๘. ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งอนุสัยที่ถึงความเป็นธรรมมีกำลัง อันเป็นเพียงกิริยาอัพยากฤต ชื่อว่าวิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งอนุสัย ชื่อว่าอัญญาณจริยา

รอบที่ ๒ ประการที่ ๑

ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในเสียงที่น่าพอใจ อันเป็นเพียงกิริยาอัพยากฤต ชื่อว่าวิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งราคะ ชื่อว่าอัญญาณจริยา

รอบที่ ๓ ประการที่ ๑

ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในกลิ่นที่น่าพอใจ อันเป็นเพียงกิริยาอัพยากฤต ชื่อว่าวิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งราคะ ชื่อว่าอัญญาณจริยา

รอบที่ ๔ ประการที่ ๑

ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในรสที่น่าพอใจ ฯลฯ (เหมือนรอบที่ ๑)

รอบที่ ๕ ประการที่ ๑

ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในโผฏฐัพพะที่น่าพอใจ ฯลฯ (เหมือนรอบ ที่ ๑)

รอบที่ ๖

ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในธรรมารมณ์ที่น่าพอใจ ฯลฯ (เหมือนรอบที่ ๑)

ลำดับต่อไป ท่านนำกิเลสธรรม ๘ ประการมาจำแนกอัญญาณจริยา แบ่งเป็น ๒ ชุด และนำกุศลกรรมมาจำแนกอัญญาณจริยาอีก ๑ ชุด รวมเป็น ๓ ชุด เหมือนในวิญญาณจริยา

๓. ญาณจริยา

ท่านนำธรรม ๑๗ ประการมาจำแนกญาณจริยากับวิญญาณจริยา และนำธรรมอีก ๙ ประการมาจำแนกญาณจริยาล้วน ๆ ตามลำดับ ดังนี้

ธรรม ๑๗ ประการ เช่น (๑) อนิจจานุปัสสนา ... (๑๗) วิวัฏฏนานุปัสสนา

(ดูหมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๕ หมวดที่ ๓)

ตัวอย่าง การจำแนกด้วยอนิจจานุปัสสนา

ความคิดเพื่ออนิจจานุปัสสนา อันเป็นเพียงกิริยาอัพยากฤต ชื่อว่าวิญญาณ-จริยา อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา

ธรรม ๙ ประการ เช่น (๑) วิวัฏฏนานุปัสสนา ... (๙) อรหัตตผลสมาบัติ (ดูหมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๕ หมวดที่ ๓-๔)

ตัวอย่าง การจำแนกด้วยวิวัฏฏนานุปัสสนา

วิวัฏฏนานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา โสดาปัตติมรรค ชื่อว่าญาณจริยา

ลำดับต่อไป ท่านนำกิเลสธรรม ๘ ประการมาจำแนกญาณจริยา แบ่งเป็น ๒ ชุด และนำกุศลกรรมมาจำแนกญาณจริยาอีก ๑ ชุด รวมเป็น ๓ ชุด เหมือนในวิญญาณจริยา

๑.๑๘ ภูมินานัตตญาณนิทเทส

ภูมินานัตตญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๘ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรจำแนกภูมิไว้ ๔ ประการ ดังนี้

ภูมิ ๔ ประการ คือ

๑. กามาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม)

๒. รูปาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป)

๓. อรูปาวจรภูมิ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป)

๔. อปริยาปันนภูมิ (ชั้นที่ไม่นับเนื่องในภูมิ ๓ ได้แก่ ชั้นโลกุตตระ)

จากนั้น ท่านนำภูมิแต่ละภูมิมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ซึ่งมีใจความปรากฏชัดแล้ว จึงไม่แสดงไว้ในที่นี้

นอกจากนี้ท่านยังแสดงภูมิ ๔ อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ ภูมิธรรมหมวดต่าง ๆ ที่มีหัวข้อธรรม ๔ ประการ เช่น สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔

๑.๑๙ ธัมมนานัตตญาณนิทเทส

ธัมมนานัตตญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สาระสำคัญของธัมมนานัตตญาณนิทเทสแบ่งเป็น ๔ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “พระโยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลาย อย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้เป็นบทมาติกา ๔ บท ดังนี้

พระโยคาวจร

๑. กำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต

๒. กำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต

๓. กำหนดอรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต

๔. กำหนดอปริยาปันนธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยากฤต

จากนั้น ท่านนำบทมาติกามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ มีใจความว่า

๑. กำหนดกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นฝ่ายกุศล กำหนดอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นฝ่ายอกุศล กำหนดรูป วิบาก และกิริยาเป็นฝ่ายอัพยากฤต

๒. กำหนดฌาน ๔ ของผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล กำหนดฌาน ๔ ของ ผู้เกิดในพรหมโลกเป็นฝ่ายอัพยากฤต

๓. กำหนดอรูปาวจรสมาบัติ ๔ ของผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล กำหนด อรูปาวจรสมาบัติ ๔ ของผู้เกิดในพรหมโลกเป็นฝ่ายอัพยากฤต

๔. กำหนดอริยมรรค ๔ และอปริยาปันนธรรมเป็นฝ่ายกุศล กำหนดสามัญญผลและนิพพานเป็นฝ่ายอัพยากฤต

ตอนที่ ๒

ท่านนำธรรม ๙ ประการที่มีปราโมทย์เป็นมูลเหตุและส่งผลให้เกิดธรรมอื่น ๆ เป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องกันไป คือ (๑) ปราโมทย์ (๒) ปีติ (๓) ปัสสัทธิ (๔) สุข (๕) สมาธิ (๖) ยถาภูตญาณทัสสนะ (๗) นิพพิทา (๘) วิราคะ (๙) วิมุตติ มาหมุนด้วย

ไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา รวมเป็น ๓ รอบ เป็นรูปแบบหลัก ดังนี้

๑. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยความไม่เที่ยง ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อมีปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตจึงหลุดพ้น

๒. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ปราโมทย์ย่อมเกิด ฯลฯ

๓. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปราโมทย์ย่อมเกิด ฯลฯ

จากนั้น ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาหมุนตามรูปแบบหลัก ประการละ ๓ รอบ รวม ๖๐๓ รอบ (๒๐๑ x ๓ = ๖๐๓) เช่น

รอบที่ ๑-๓ มนสิการรูป ดังนี้

๑. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการรูปโดยความไม่เที่ยง ปราโมทย์ย่อมเกิด ฯลฯ

๒. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการรูปโดยความเป็นทุกข์ ปราโมทย์ย่อมเกิด ฯลฯ

๓. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการรูปโดยความเป็นอนัตตา ปราโมทย์ย่อมเกิด ฯลฯ

ตอนที่ ๓

ท่านนำธรรม ๙ ประการที่มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลเหตุและส่งผลให้เกิดธรรมอื่นๆ เป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องกันไป ธรรม ๙ ประการนั้น ๖ ประการแรกเหมือนในตอนที่ ๒ ประการที่ ๗-๙ แยกออกมาจากประการที่ ๖ ตามอริยสัจ ๔ เช่น

๑. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยอุบายอันแยบคายโดยความไม่เที่ยง ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อมีปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ

ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกขสมุทัย” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข-

นิโรธ” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”

๒. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยอุบายอันแยบคายโดยความเป็นทุกข์ ปราโมทย์ย่อมเกิด ฯลฯ

๓. เมื่อพระโยคาวจรมนสิการโดยอุบายอันแยบคายโดยความเป็นอนัตตา ปราโมทย์ย่อมเกิด ฯลฯ

จากนั้น ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการมาหมุนประการละ ๓ รอบเหมือนในตอนที่ ๒

ตอนที่ ๔

ท่านแสดงธรรมต่าง ๆ ที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแบบปฏิจจสมุปบาท จำนวน ๙ ประการ เช่น ผัสสะต่าง ๆ อาศัยธาตุต่าง ๆ เกิดขึ้น เวทนาต่าง ๆ อาศัยผัสสะ ต่าง ๆ เกิดขึ้น

๑.๒๐-๒๔ ญาณปัญจกนิทเทส

ญาณปัญจกนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๒๐-๒๔ ของญาณกถา ที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาตัฏฐญาณ ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตีรณัฏฐญาณ ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจจาคัฏฐญาณ ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอกรสัฏฐญาณ ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าผัสสนัฏฐญาณ” ท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้เพียงสั้น ๆ ว่า

ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรรู้ยิ่งแล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันรู้แล้ว

ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรกำหนดรู้แล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันพิจารณาแล้ว

ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรละได้แล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันละได้แล้ว

ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรเจริญแล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นธรรมมีรสอันเดียว

ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรทำให้แจ้งแล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันถูกต้องแล้ว

คำอธิบายของท่านเข้าใจยาก จึงต้องนำคำอธิบายของอรรถกถามาเสนอต่อท้ายคำอธิบายของท่านในแต่ละญาณ ดังนี้

๑. ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรรู้ยิ่งแล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันรู้แล้ว

อรรถกถาอธิบายมีใจความว่า คำว่า รู้ยิ่งแล้ว หมายถึง รู้ด้วยดีตามสภาวะและสามัญญลักษณะของธรรมนั้น ๆ และที่ชื่อว่า เป็นอันรู้แล้ว เพราะรู้โดยสภาวะด้วยอำนาจญาตปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก)

สรุป พระโยคาวจรรู้ธรรมเหล่านั้นด้วยญาณใด ญาณนั้น ชื่อว่าญาณ เพราะ มีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าว ว่า ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาตัฏฐญาณ

๒. ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรกำหนดรู้แล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันพิจารณาแล้ว

อรรถกถาอธิบายมีใจความว่า คำว่า กำหนดรู้แล้ว หมายถึง รู้รอบตามสามัญญลักษณะ และที่ชื่อว่า เป็นอันพิจารณาแล้ว เพราะพิจารณาโดยสามัญญ-ลักษณะ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วยอำนาจตีรณปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา)

สรุป พระโยคาวจรพิจารณาธรรมเหล่านั้นด้วยญาณใด ญาณนั้น ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตีรณัฏฐญาณ

๓. ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรละได้แล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันละได้แล้ว

อรรถกถาอธิบายมีใจความว่า คำว่า ละได้แล้ว หมายถึง ละได้ด้วย

อนิจจานุปัสสนาญาณเป็นต้น เพื่อทำลายนิจจสัญญาเป็นต้น และที่ชื่อว่า เป็นอันละได้แล้ว เพราะละได้ด้วยอำนาจปหานปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นละ)

สรุป พระโยคาวจรละธรรมเหล่านั้นได้ด้วยญาณใด ญาณนั้น ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจจาคัฏฐญาณ

๔. ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรเจริญแล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นธรรมมีรสอันเดียว

อรรถกถาอธิบายมีใจความว่า คำว่า เจริญแล้ว หมายถึง พัฒนาแล้วและอบรมแล้ว และที่ชื่อว่า เป็นธรรมมีรสอันเดียว เพราะมีกิจเดียว คือ ทำหน้าที่ของตนให้สำเร็จและละธรรมที่เป็นข้าศึก หรือเพราะมีรสเดียว คือ วิมุตติรส เพราะ หลุดพ้นจากธรรมที่เป็นข้าศึก

สรุป พระโยคาวจรเจริญธรรมเหล่านั้นได้ด้วยญาณใด ญาณนั้น ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอกรสัฏฐญาณ

๕. ธรรมใด ๆ ที่พระโยคาวจรทำให้แจ้งแล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันถูกต้องแล้ว

อรรถกถาอธิบายมีใจความว่า คำว่า ทำให้แจ้งแล้ว หมายถึงเห็นประจักษ์ว่าธรรมนี้คือผลที่ได้รับ ธรรมนี้คือนิพพานที่รู้แจ้งแทงตลอด และที่ชื่อว่าเป็นอัน ถูกต้องแล้ว เพราะถูกต้อง คือเสวยด้วยการได้รับและด้วยการรู้แจ้งแทงตลอด

สรุป พระโยคาวจรทำให้แจ้งธรรมเหล่านั้นได้ด้วยญาณใด ญาณนั้น ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าผัสสนัฏฐญาณ

๑.๒๕-๒๘ ปฏิสัมภิทาญาณนิทเทส

ปฏิสัมภิทาญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๒๕-๒๘ ของญาณกถาที่ยกมา ตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๔ หมวด ได้แก่ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ มาจำแนกด้วยปฏิสัมภิทา ๔ คือ ธัมมปฏิสัมภิทา อัตถ-ปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทา และปฏิภาณปฏิสัมภิทา

ในที่นี้ขอแสดงการจำแนกอินทรีย์ ๕ เป็นตัวอย่างดังนี้

๑. จำแนกอินทรีย์ ๕ ด้วยธัมมปฏิสัมภิทา สัทธินทรีย์ชื่อว่าธรรม ฯลฯ ปัญญินทรีย์ชื่อว่าธรรม สัทธินทรีย์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ฯลฯ ปัญญินทรีย์เป็นธรรม อย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด ชื่อว่ารู้เฉพาะธรรม ต่าง ๆ เหล่านี้ด้วย

ญาณนั้นนั่นแล เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรม ต่าง ๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทาญาณ

๒. จำแนกอินทรีย์ ๕ ด้วยอัตถปฏิสัมภิทา สภาวะที่น้อมใจเชื่อชื่อว่าอรรถ สภาวะที่ประคองไว้ชื่อว่าอรรถ สภาวะที่เข้าไปตั้งไว้ชื่อว่าอรรถ สภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่านชื่อว่าอรรถ สภาวะที่เห็นชื่อว่าอรรถ สภาวะที่น้อมใจเชื่อเป็นอรรถอย่างหนึ่ง ฯลฯ สภาวะที่เห็นเป็นอรรถอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด ชื่อว่ารู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึง กล่าวว่า ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ

๓. จำแนกอินทรีย์ ๕ ด้วยนิรุตติปฏิสัมภิทา การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงธรรม ๕ ประการ การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ ธรรมนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้นิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด ชื่อว่ารู้เฉพาะนิรุตติต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในนิรุตติต่าง ๆ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ

๔. จำแนกอินทรีย์ ๕ ด้วยปฏิภาณปฏิสัมภิทา ญาณในธรรม ๕ ประการ ญาณในอรรถ ๕ ประการ ญาณในนิรุตติ ๑๐ ประการ ญาณในธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในอรรถเป็นอย่างหนึ่ง ญาณในนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด ชื่อว่ารู้เฉพาะญาณต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในปฏิภาณต่าง ๆ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

๑.๒๙-๓๑ ญาณัตตยนิทเทส

ญาณัตตยนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๒๙-๓๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาในวิหารธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารัฏฐญาณ ปัญญาในสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าสมาปัตตัฏฐญาณ ปัญญาในวิหารสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าวิหาร-สมาปัตตัฏฐญาณ” ท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้ดังนี้

๑. วิหารัฏฐญาณ

ท่านจำแนกวิหารธรรม ๓ ประการ คือ (๑) อนิมิตตวิหาร (๒) อัปปณิหิตวิหาร (๓) สุญญตวิหาร ด้วยธรรม ๓ ประการ ได้แก่ (๑) นิมิต (๒) ปณิธิ (๓) อภินิเวส ดังนี้

๑. พระโยคาวจรเมื่อพิจารณานิมิตโดยความเป็นภัย สัมผัสนิมิตนั้นด้วยญาณ บ่อย ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหาร

๒. เมื่อพิจารณาปณิธิโดยความเป็นภัย สัมผัสปณิธินั้นด้วยญาณบ่อย ๆ ย่อม เห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ นี้ชื่อว่าอัปปณิหิตวิหาร

๓. เมื่อพิจารณาอภินิเวสโดยความเป็นภัย สัมผัสอภินิเวสนั้นด้วยญาณ บ่อย ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่เป็นสุญญตะ นี้ชื่อว่าสุญญตวิหาร

๒. สมาปัตตัฏฐญาณ

ท่านจำแนกสมาบัติ ๓ ประการ คือ (๑) อนิมิตตสมาบัติ (๒) อัปปณิหิต-สมาบัติ (๓) สุญญตสมาบัติ ด้วยธรรม ๓ ประการเหมือนในวิหารธรรม ดังนี้

๑. พระโยคาวจรเมื่อพิจารณานิมิตโดยความเป็นภัย เพ่งเฉยความเป็นไปแห่งวิบาก แล้วนึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีนิมิต จะเข้าสมาบัติ (สมาธิ) เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต นี้ชื่อว่าอนิมิตตสมาบัติ

๒. เมื่อพิจารณาปณิธิโดยความเป็นภัย เพ่งเฉยความเป็นไปแห่งวิบากแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับ ไม่มีปณิหิตะ จะเข้าสมาบัติ เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ นี้ชื่อว่าอัปปณิหิตสมาบัติ

๓. เมื่อพิจารณาอภินิเวสโดยความเป็นภัย เพ่งเฉยความเป็นไปแห่งวิบากแล้วนึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีอภินิเวส จะเข้าสมาบัติ เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่เป็นสุญญตะ นี้ชื่อว่าสุญญตสมาบัติ

๓. วิหารสมาปัตตัฏฐญาณ

ท่านจำแนกวิหารสมาบัติ ๓ ประการ คือ (๑) อนิมิตตวิหารสมาบัติ (๒) อัปปณิหิต-วิหารสมาบัติ (๓) สุญญตวิหารสมาบัติ ด้วยธรรม ๓ ประการเหมือนในวิหารธรรม ดังนี้

๑. พระโยคาวจรเมื่อพิจารณานิมิตโดยความเป็นภัย สัมผัสนิมิตนั้นด้วย ญาณบ่อย ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต เพ่งเฉยความเป็นไปแห่งวิบากแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีนิมิตแล้วจะเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหารสมาบัติ

๒. เมื่อพิจารณาปณิธิโดยความเป็นภัย สัมผัสปณิธินั้นด้วยญาณบ่อย ๆ ย่อม เห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ เพ่งเฉยความเป็นไปแห่งวิบากแล้วนึกถึงนิพพานอันเป็นความดับ ไม่มีปณิหิตะแล้วจะเข้า สมาบัติ นี้ชื่อว่าอัปปณิหิตวิหารสมาบัติ

๓. เมื่อพิจารณาอภินิเวสโดยความเป็นภัย สัมผัสอภินิเวสนั้นด้วยญาณบ่อย ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่เป็นสุญญตะ เพ่งเฉยความเป็นไปแห่งวิบากแล้วนึกถึงนิพพานอันเป็นความดับ เป็นสุญญตะแล้วจะเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่าสุญญตวิหารสมาบัติ

จากนั้น ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณ ที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาหมุนด้วยธรรม ๓ หมวด (รวม ๙ ประการ) ข้างต้น รวม ๒๐๑ รอบ รอบละ ๙ ประการ รวมเป็น ๑,๘๐๙ ประการ (๒๐๑ x ๙ = ๑,๘๐๙) เช่น

๑. วิหารธรรมประการที่ ๑ คือ อนิมิตตวิหาร

๑. พระโยคาวจรเมื่อพิจารณารูปนิมิตโดยความเป็นภัย สัมผัสรูปนิมิตนั้นด้วย ญาณบ่อย ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหาร

๒. สมาบัติประการที่ ๑ คือ อนิมิตตสมาบัติ

๑. พระโยคาวจรเมื่อพิจารณารูปนิมิตโดยความเป็นภัย เพ่งเฉยความเป็นไปแห่งวิบากแล้วนึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีนิมิต จะเข้าสมาบัติ(สมาธิ) เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต นี้ชื่อว่าอนิมิตตสมาบัติ

๓. วิหารสมาบัติประการที่ ๑ คือ อนิมิตตวิหารสมาบัติ

๑. พระโยคาวจรเมื่อพิจารณารูปนิมิตโดยความเป็นภัย สัมผัสรูปนิมิตนั้นด้วยญาณบ่อย ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต เพ่งเฉยความเป็นไปแห่งวิบากแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับ ไม่มีนิมิตแล้วจะเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหารสมาบัติ

ท่านสรุปว่า ธรรม ๙ ประการใน ๓ หมวดนั้น แต่ละอย่างก็เป็นธรรมอย่างหนึ่ง

๑.๓๒ อานันตริกสมาธิญาณนิทเทส

อานันตริกสมาธิญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓๒ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๗๗ ประการมาจำแนกด้วยอานันตริกสมาธิญาณ รวม ๗๗ รอบ ธรรม ๗๗ ประการนั้น จัดเป็นหมวดได้ ๖ หมวด ดังนี้

๑. ธรรม ๗ ประการ ได้แก่ (๑) เนกขัมมะ (๒) อพยาบาท (๓) อาโลกสัญญา

(๔) อวิกเขปะ (๕) ธัมมววัตถาน (๖) ญาณ (๗) ปามุชชะ

๒. สมาบัติ ๘ ได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔

๓. กสิณ ๑๐ ได้แก่ (๑) ปฐวีกสิณ (๒) อาโปกสิณ (๓) เตโชกสิณ (๔) วาโย- กสิณ (๕) นีลกสิณ (๖) ปีตกสิณ (๗) โลหิตกสิณ (๘) โอทาตกสิณ (๙) อากาสกสิณ (๑๐) วิญญาณกสิณ

๔. อนุสสติ ๑๐ ได้แก่ (๑) พุทธานุสสติ (๒) ธัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ (๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ (๗) อานาปานัสสติ (๘) มรณัสสติ (๙) กายคตาสติ (๑๐) อุปสมานุสสติ

๕. สัญญา ๑๐ ได้แก่ (๑) อุทธุมาตกสัญญา (๒) วินีลกสัญญา (๓) วิปุพพก-สัญญา (๔) วิจฉิททกสัญญา (๕) วิกขายิตกสัญญา (๖) วิกขิตตกสัญญา (๗) หตวิกขิตตกสัญญา (๘) โลหิตกสัญญา (๙) ปุฬวกสัญญา (๑๐) อัฏฐิก-สัญญา

๖. อานาปานสติ (การมีสติกำหนดลมหายใจเข้า-ออก) ๓๒ ประการ จัดเป็น ๑๖ คู่ ได้แก่

๑. การหายใจเข้า-ออกยาว
๒. การหายใจเข้า-ออกสั้น
๓. ความกำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า-ออก
๔. ความระงับกายสังขารหายใจเข้า-ออก
๕. ความกำหนดรู้ปีติหายใจเข้า- ออก
๖. ความกำหนดรู้สุขหายใจเข้า-ออก
๗. ความกำหนดรู้จิตตสังขารหายใจเข้า-ออก
๘. ความระงับจิตตสังขารหายใจเข้า-ออก
๙. ความกำหนดรู้จิตหายใจเข้า-ออก
๑๐. ความทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า-ออก
๑๑. ความตั้งจิตไว้หายใจเข้า-ออก
๑๒. ความเปลื้องจิตหายใจเข้า-ออก
๑๓. ความพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า-ออก
๑๔. ความพิจารณาเห็นความคลายกำหนัดหายใจเข้า-ออก
๑๕. ความพิจารณาเห็นความดับหายใจเข้า-ออก
๑๖. ความพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า-ออก

ตัวอย่าง รอบที่ ๑ การจำแนกด้วยเนกขัมมะ

ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจเนกขัมมะ ชื่อว่าสมาธิ ญาณย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น สมถะมีก่อน ญาณมีภายหลัง ด้วยประการฉะนี้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมมีได้ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดขาดอาสวะ เพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอานันตริกสมาธิญาณ

คำว่า อาสวะ อธิบายว่า อาสวะเหล่านั้น อะไรบ้าง

คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ

อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน

คือ ด้วยโสดาปัตติมรรค ทิฏฐาสวะทั้งสิ้นย่อมสิ้นไป กามาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่อบายย่อมสิ้นไป ภวาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่อบายย่อมสิ้นไป อวิชชาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่อบายย่อมสิ้นไป อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งโสดาปัตติมรรคนี้

ด้วยสกทาคามิมรรค กามาสวะที่เป็นส่วนหยาบย่อมสิ้นไป ภวาสวะที่ตั้งอยู่ร่วมกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไป อวิชชาสวะที่ตั้งอยู่ร่วมกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไป อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งสกทาคามิมรรคนี้

ด้วยอนาคามิมรรค กามาสวะทั้งสิ้นย่อมสิ้นไป ภวาสวะที่ตั้งอยู่ร่วมกับ

กามาสวะนั้นย่อมสิ้นไป อวิชชาสวะที่ตั้งอยู่ร่วมกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไป อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งอนาคามิมรรคนี้

ด้วยอรหัตตมรรค ภวาสวะทั้งสิ้นย่อมสิ้นไป อวิชชาสวะทั้งสิ้นย่อมสิ้นไป อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งอรหัตตมรรคนี้

อีก ๗๖ รอบก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๑.๓๓ อรณวิหารญาณนิทเทส

อรณวิหารญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓๓ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมที่เป็นชื่อของทัสสนาธิปไตยไว้เป็นหลัก ๓ ประการ คือ (๑) อนิจจานุปัสสนา (๒) ทุกขานุปัสสนา (๓) อนัตตานุปัสสนา แล้วนำธรรม ๒๐๑ ประการ(หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวด ที่ ๒-๑๒) มาหมุนด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ รวม ๓ รอบ แต่ละรอบประกอบด้วย อนุปัสสนา ๑ ประการ รวมเป็น ๖๐๓ ประการ (๒๐๑ x ๓ = ๖๐๓) เช่น

อนิจจานุปัสสนาในรูป ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย ทุกขานุปัสสนาในรูป ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย อนัตตานุปัสสนาในรูป ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย ฯลฯ อนัตตานุปัสสนาในชรามรณะ ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกธรรมที่เป็นชื่อของคำว่า “วิหาราธิคมที่สงบ” “ปณีตา- ธิมุตตตา” และ “อรณวิหาร” ตามลำดับ มีใจความว่า

สุญญตวิหาร อนิมิตตวิหาร อัปปณิหิตวิหาร แต่ละอย่างชื่อว่าวิหาราธิคม ที่สงบ

ความที่จิตน้อมไปในธรรมที่ว่าง ... ในธรรมที่ไม่มีนิมิต ... ในธรรมที่ไม่มีปณิหิตะ แต่ละอย่างชื่อว่าปณีตาธิมุตตตา

สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ แต่ละอย่างชื่อว่าอรณวิหาร

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าอรณวิหาร ๘ ประการ คือ การกำจัดธรรมที่เป็นข้าศึกต่อฌานแต่ละขั้นด้วยฌานแต่ละขั้น เช่น

๑. ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดนิวรณ์ได้ด้วยปฐมฌาน

๒. ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดวิตกวิจารได้ด้วยทุติยฌาน

๑.๓๔ นิโรธสมาปัตติญาณนิทเทส

นิโรธสมาปัตติญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓๔ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาที่มีความชำนาญในการระงับสังขาร ๓ ประการด้วยญาณจริยา ๑๖ ประการ และด้วยสมาธิจริยา ๙ ประการ เพราะเป็นผู้ประกอบ ด้วยพละ ๒ ประการ ชื่อว่านิโรธสมาปัตติญาณ” ท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้ดังนี้

พละ ๒ ประการ ได้แก่ (๑) สมถพละ (๒) วิปัสสนาพละ

ลำดับต่อไป ท่านอธิบายพละแต่ละประการโดยนำธรรม ๗๗ ประการมาจำแนกสมถพละ เป็น ๗๗ ประการ (ธรรม ๗๗ ประการนั้นเหมือนในอานันตริก-สมาธิญาณ) เช่น

ประการที่ ๑ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจเนกขัมมะ ชื่อว่าสมถพละ

ฯลฯ

ประการที่ ๗๗ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก ชื่อว่าสมถพละ

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสมถพละ ๙ ประการ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะธรรมที่เป็นข้าศึกต่อฌานแต่ละขั้น รวม ๘ ประการ และความไม่หวั่นไหวด้วยธรรมอื่นอีก ๑ ประการ รวมเป็น ๙ ประการ เช่น

๑. ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน

ฯลฯ

๙. ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหว ไม่กวัดแกว่ง ไม่เอนเอียง เพราะอุทธัจจะ เพราะกิเลสที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ และเพราะขันธ์

ลำดับต่อไป ท่านแสดงธรรมที่เป็นชื่อของวิปัสสนาพละไว้เป็นหลัก ๗ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคานุปัสสนา แล้วนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาหมุนด้วยอนุปัสสนา ๗ ประการนี้ รวม ๒๐๑ รอบ แต่ละรอบประกอบด้วย อนุปัสสนา ๑ ประการ รวมเป็น ๑,๔๐๗ ประการ เช่น

อนิจจานุปัสสนาในรูป ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ฯลฯ

ปฏินิสสัคคานุปัสสนาในชรามรณะ ชื่อว่าวิปัสสนาพละ

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกเหตุที่ให้ได้ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ๘ ประการ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับอนุปัสสนาแต่ละอย่าง รวม ๗ ประการ และความไม่หวั่นไหวเพราะธรรมอื่นอีก ๑ ประการ รวมเป็น ๘ ประการ เช่น

ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ

ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหว ไม่กวัดแกว่ง ไม่คลอนแคลน เพราะอวิชชา เพราะกิเลสที่ประกอบด้วยอวิชชา และเพราะขันธ์

ลำดับต่อไป ท่านยกคำในอุทเทสขึ้นมาจำแนกอีก คือ คำว่า ด้วยการระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจริยา ๙ และวสี (ความชำนาญ) ตามลำดับ กล่าวโดยย่อ คือ

การระงับสังขาร ๓ ได้แก่

วิตก วิจารที่เป็นวจีสังขารของท่านผู้เข้าทุติยฌานย่อมระงับไป

ลมหายใจเข้า-ออกที่เป็นกายสังขารของท่านผู้เข้าจตุตถฌานย่อมระงับไป

สัญญาและเวทนาที่เป็นจิตตสังขารของท่านผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธย่อมระงับไป

ญาณจริยา ๑๖ ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ ข้างต้นและเพิ่มวิวัฏฏนานุปัสสนาเข้า มาอีก ๑ ประการ กับมรรค ๔ และผล ๔ แต่ละอย่างชื่อว่าญาณจริยา

สมาธิจริยา ๙ ได้แก่ สมาบัติ ๘ และองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาจิต เพื่อให้ได้สมาบัติแต่ละอย่าง

วสี ๕ ประการ ได้แก่

๑. อาวัชชนวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติคำนึงถึงสมาบัติแต่ละขั้น

๒. สมาปัชชนวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติเข้าสมาบัติแต่ละขั้น

๓. อธิฏฐานวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติอธิษฐานสมาบัติแต่ละขั้น

๔. วุฏฐานวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติออกจากสมาบัติแต่ละขั้น

๕. ปัจจเวกขณวสี หมายถึงบุคคลผู้ได้สมาบัติพิจารณาสมาบัติแต่ละขั้น

การปฏิบัติกิจของแต่ละบุคคลข้างต้น มีได้ทุกที่ ทุกเมื่อ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการคำนึงถึง

๑.๓๕ ปรินิพพานญาณนิทเทส

ปรินิพพานญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓๕ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ใน สุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกด้วยปรินิพพานญาณ ในความหมายว่า ทำความเป็นไปแห่งอกุศลแต่ละอย่างให้สิ้นไปด้วยกุศลแต่ละอย่าง เช่น

บุคคลผู้มีสัมปชัญญะในศาสนานี้ ทำความเป็นไปแห่งกามฉันทะให้สิ้นไปด้วยเนกขัมมะ ทำความเป็นไปแห่งพยาบาทให้สิ้นไปด้วยอพยาบาท ฯลฯ ทำความเป็นไปแห่งกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค

ลำดับต่อไป ท่านนำอายตนะภายใน ๖ ประการ ของบุคคลผู้มีสัมปชัญญะ ผู้ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ มาจำแนกด้วยปรินิพพานญาณ เช่น

ความเป็นไปแห่งจักขุนี้ของบุคคลผู้มีสัมปชัญญะผู้ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสส- นิพพานธาตุย่อมสิ้นไป และความเป็นไปแห่งจักขุอื่นก็ไม่เกิดขึ้น ฯลฯ ความเป็นไปแห่งมโนของบุคคลผู้มีสัมปชัญญะผู้ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุย่อมสิ้นไป และความเป็นไปแห่งมโนอื่นก็ไม่เกิดขึ้น

ปัญญาในการทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของบุคคลผู้มีสัมปชัญญะ นี้ชื่อว่า ปรินิพพานญาณ

๑.๓๖ สมสีสัฏฐญาณนิทเทส

สมสีสัฏฐญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓๖ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและดับไป ชื่อว่าสมสีสัฏฐญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน)” ท่านพระสารีบุตรอธิบายความหมายของคำ รวม ๖ คำ ดังนี้

๑. คำว่า “ธรรมทั้งปวง” ได้แก่ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปริยาปันนธรรม

๒. คำว่า “เพราะตัดขาดโดยชอบ” ท่านอธิบายโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (ดูหมวดภาวนาที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกการตัดอกุศลขาดโดยชอบด้วยกุศล เช่น พระโยคาวจรตัดกามฉันทะขาดโดยชอบด้วยเนกขัมมะ

อีก ๓ คำ คือ “ดับไป” “ไม่ปรากฏ” “สงบ” ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่สำนวนเท่านั้น เช่น (๑) พระโยคาวจรดับกามฉันทะได้ด้วยเนกขัมมะ (๒) เมื่อพระโยคาวจรได้เนกขัมมะ กามฉันทะย่อมไม่ปรากฏ (๓) เนกขัมมะ ชื่อว่าสงบ เพราะ ละกามฉันทะได้

๖. คำว่า “เป็นประธาน” หมายถึงกิเลสที่มีอิทธิพลเหนือธรรมแต่ละอย่าง มี ๑๓ ประการ เช่น (๑) ตัณหามีความกังวลเป็นประธาน ฯลฯ (๑๓) นิโรธมีสังขารเป็นประธาน

๑.๓๗ สัลเลขัฏฐญาณนิทเทส

สัลเลขัฏฐญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓๗ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่าง ๆ สภาวะเดียว และเดช ชื่อว่าสัลเลขัฏฐญาณ(ญาณในอรรถแห่งธรรมเครื่องขัดเกลา)” ท่านพระสารีบุตรอธิบายความหมายของคำ รวม ๔ คำ ดังนี้

๑. คำว่า “สภาวะแต่ละอย่าง” หมายถึงธรรมแต่ละอย่างในธรรม ๒๑ อย่าง คือ ราคะ โทสะ โมหะ โกธะ อุปนาหะ มักขะ ปฬาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเถยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่ภพทั้งปวง

๒. คำว่า “สภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว” ท่านอธิบายโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกเป็นสภาวะ ต่าง ๆ และสภาวะเดียว เป็นคู่ ๆ เช่น กามฉันทะชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ เนกขัมมะ ชื่อว่าสภาวะเดียว ฯลฯ กิเลสทั้งปวงชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อรหัตตมรรคชื่อว่าสภาวะเดียว

๓. คำว่า “เดช” ท่านจำแนกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายกุศล และฝ่ายอกุศล ฝ่ายละ ๕ ประการ ฝ่ายกุศล ได้แก่ (๑) เดชคือศีลเครื่องดำเนินไป (๒) เดชคือคุณ (๓) เดชคือปัญญา (๔) เดชคือบุญ (๕) เดชคือธรรม ส่วนฝ่ายอกุศลมีนัยตรงกันข้าม ท่านแสดงว่า เดชฝ่ายกุศลแต่ละประการทำให้เดชฝ่ายอกุศลแต่ละประการที่เป็นคู่ตรงกันข้ามสิ้นไป

๔. คำว่า “ธรรมเครื่องขัดเกลา” ท่านอธิบายโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรง กันข้าม ๓๗ คู่มาจำแนกเป็นธรรมเครื่องขัดเกลาคู่กับธรรมมิใช่เครื่องขัดเกลา เช่น กามฉันทะมิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา เนกขัมมะเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา ฯลฯ กิเลส ทั้งปวงมิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา อรหัตตมรรคเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา

๑.๓๘ วิริยารัมภญาณนิทเทส

วิริยารัมภญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓๘ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำสัมมัปปธาน ๔ ประการมาจำแนกวิริยารัมภญาณ ดังนี้

๑. ปัญญาในการประคองจิตที่ไม่หดหู่และจิตที่ส่งไป เพื่อป้องกันบาปอกุศล-ธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ

๒. ... เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ

๓. ... เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ

๔. ... เพื่อความดำรงมั่น ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ

ลำดับต่อไป ท่านนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ใน สุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกด้วยวิริยารัมภญาณ ๔ ประการข้างต้น เป็นคู่ ๆ คู่ละ ๔ ประการ แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายอกุศล ๒ ประการ และฝ่ายกุศล ๒ ประการ เช่น

คู่ที่ ๑ ฝ่ายอกุศล ๒ ประการ ได้แก่

๑. ปัญญาในการประคองจิตที่ไม่หดหู่และจิตที่ส่งไป เพื่อป้องกันกามฉันทะที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ

๒. ... เพื่อละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ

ฝ่ายกุศล ๒ ประการ ได้แก่

๓. ... เพื่อทำเนกขัมมะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ

๔. ... เพื่อความดำรงมั่น ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่ง

เนกขัมมะที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ

๑.๓๙ อัตถสันทัสสนญาณนิทเทส

อัตถสันทัสสนญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอัตถสันทัสสนญาณ (ญาณในความเห็นชัดซึ่งอรรถ)” ท่านพระสารีบุตรอธิบายความหมายของคำ รวม ๓ คำ ดังนี้

๑. คำว่า “ธรรมต่าง ๆ” เหมือนกับคำว่า “ธรรมทั้งปวง” ในสมสีสัฏฐญาณ

๒. คำว่า “ประกาศ” ท่านอธิบายโดยนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรม ที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกด้วย คำว่า “ประกาศ” เช่น ปัญญาย่อมประกาศรูปโดยความไม่เที่ยง ประกาศรูปโดยความเป็นทุกข์ ประกาศรูปโดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ ประกาศชรามรณะโดย ความไม่เที่ยง ประกาศชรามรณะโดยความเป็นทุกข์ ประกาศชรามรณะโดยความเป็นอนัตตา

๓. คำว่า “เห็นชัดซึ่งอรรถ” ท่านอธิบายโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกเป็นคู่ ๆ ในความหมายว่า “เมื่อละอกุศลแต่ละอย่าง ก็จะเห็นอรรถแห่งกุศลแต่ละอย่างได้ชัด” เช่น พระโยคาวจร เมื่อละกามฉันทะ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งเนกขัมมะ ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งอรหัตตมรรค

๑.๔๐ ทัสสนวิสุทธิญาณนิทเทส

ทัสสนวิสุทธิญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔๐ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน ในการรู้แจ้งสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าทัสสนวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งทัสสนะ)” ท่านพระสารีบุตรอธิบายความหมายของคำ รวม ๕ คำ ดังนี้

๑. คำว่า “ธรรมทั้งปวง” เหมือนในสมสีสัฏฐญาณ

๒. คำว่า “รวมเข้าเป็นหมวดเดียวกัน” หมายถึงการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกันโดยสภาวะ ๑๒ อย่าง คือ (๑) เป็นของแท้ (๒) เป็นอนัตตา (๓) เป็นจริง (๔) รู้แจ้ง (๕) รู้ยิ่ง (๖) กำหนดรู้ (๗) เป็นธรรม (๘) เป็นธาตุ (๙) รู้ได้ (๑๐) ทำให้แจ้ง (๑๑) ถูกต้อง (๑๒) ตรัสรู้

๓. คำว่า “สภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว” เหมือนในสัลเลขัฏฐญาณ

๔. คำว่า “การรู้แจ้ง” หมายถึงรู้แจ้งทุกขสัจด้วยการกำหนดรู้ รู้แจ้งสมุทยสัจด้วยการละ รู้แจ้งนิโรธสัจด้วยการทำให้แจ้ง รู้แจ้งมัคคสัจด้วยการเจริญ

๕. คำว่า “หมดจด” ในคำว่า “ความหมดจดแห่งทัสสนะ” ท่านพระสารีบุตร จำแนกเป็น ๒ ขณะ คือ ในขณะแห่งมรรคใช้คำว่า กำลังหมดจด ในขณะแห่งผลใช้ คำว่า หมดจดแล้ว จัดเป็นคู่ ๆ ได้ ๔ คู่ เช่น คู่ที่ ๑ ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ทัสสนะกำลังหมดจด ในขณะแห่งโสดาปัตติผล ทัสสนะหมดจดแล้ว

๑.๔๑ ขันติญาณนิทเทส

ขันติญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมย-ญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกขันติญาณ เช่น รูปที่ รู้ชัดโดยความไม่เที่ยง รูปที่รู้ชัดโดยความเป็นทุกข์ รูปที่รู้ชัดโดยความเป็นอนัตตา รูปใด ๆ ที่พระโยคาวจรรู้ชัดแล้ว รูปนั้น ๆ พระโยคาวจรย่อมพอใจ เพราะฉะนั้น ปัญญาที่รู้ชัดจึงชื่อว่าขันติญาณ (ญาณในความพอใจ)

เวทนาที่รู้ชัดโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ ชรามรณะที่รู้ชัดโดยความไม่เที่ยง ชรามรณะ ที่รู้ชัดโดยความเป็นทุกข์ ชรามรณะที่รู้ชัดโดยความเป็นอนัตตา ชรามรณะใด ๆ อันพระโยคาวจรรู้ชัดแล้ว ชรามรณะนั้น ๆ อันพระโยคาวจรย่อมพอใจ เพราะฉะนั้น ปัญญาที่รู้ชัด จึงชื่อว่าขันติญาณ

๑.๔๒ ปริโยคาหนญาณนิทเทส

ปริโยคาหนญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔๒ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็น คำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมย-ญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกปริโยคาหนญาณ เหมือนในขันติญาณ แต่ปรับเปลี่ยนสำนวนใหม่ เช่น ปัญญาย่อมถูกต้องรูปโดยความไม่เที่ยง ถูกต้องรูปโดยความเป็นทุกข์ ถูกต้องรูปโดยความเป็นอนัตตา ถูกต้องรูปใด ๆ ก็หยั่งลงสู่รูปนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ปัญญาที่ถูกต้องธรรม จึงชื่อว่า ปริโยคาหนญาณ (ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม)

ปัญญาย่อมถูกต้องเวทนา ฯลฯ ถูกต้องชรามรณะโดยความไม่เที่ยง ถูกต้องชรามรณะโดยความเป็นทุกข์ ถูกต้องชรามรณะโดยความเป็นอนัตตา ถูกต้อง

ชรามรณะใด ๆ ก็หยั่งลงสู่ชรามรณะนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ปัญญาที่ถูกต้องธรรม จึงชื่อว่าปริโยคาหนญาณ

๑.๔๓ ปเทสวิหารญาณนิทเทส

ปเทสวิหารญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔๓ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็น คำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรจำแนกปัจจัยที่ให้เกิดเวทนา ๕๑ ประการ โดยใช้องค์ธรรม ๒๔ ประการ คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ สัมมัตตธรรม ๑๐ ฉันทะ วิตก สัญญา และอาสวะ เป็นตัวตั้งแล้วจัดแบ่งเป็น ๓ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ จำแนกองค์ธรรมในหมวดมิจฉัตตธรรมและสัมมัตตธรรม เป็น องค์ธรรมละ ๒ ปัจจัย รวม ๔๐ ปัจจัย เช่น จำแนกมิจฉาทิฏฐิเป็น ๒ ปัจจัย คือ (๑) มิจฉาทิฏฐิ (๒) ความสงบแห่งมิจฉาทิฏฐิ จำแนกสัมมาทิฏฐิเป็น ๒ ปัจจัย คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) ความสงบแห่งสัมมาทิฏฐิ

ตัวอย่าง เพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะความสงบแห่งมิจฉา-ทิฏฐิเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

นัยที่ ๒ การจำแนกฉันทะ วิตก และสัญญา เป็น ๑๐ ปัจจัย คือ (๑) ฉันทะ (๒) ความสงบแห่งฉันทะ (๓) วิตก (๔) ความสงบแห่งวิตก (๕) สัญญา (๖) ความสงบแห่งสัญญา (๗) ฉันทะ วิตก และสัญญาเป็นธรรมไม่สงบ (๘) ฉันทะเป็นธรรมสงบ แต่วิตกและสัญญาเป็นธรรมไม่สงบ (๙) ฉันทะและวิตกเป็นธรรมสงบ แต่สัญญาเป็นธรรมไม่สงบ (๑๐) ฉันทะ วิตก และสัญญาเป็นธรรมสงบ

ตัวอย่าง เพราะฉันทะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

นัยที่ ๓ มีปัจจัยเดียว คือ อาสวะ (ในที่นี้หมายถึงวิริยะ) เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ แต่เพราะยังไม่บรรลุฐานะ(ธรรม)นั้น จึงเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา

๑.๔๔-๔๙ ฉวิวัฏฏญาณนิทเทส

ฉวิวัฏฏญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔๔-๔๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในนิทเทสนี้มีอุทเทส ๖ อุทเทส แต่ละอุทเทสว่าด้วยญาณแต่ละอย่างตามลำดับดังนี้ (๑) สัญญาวิวัฏฏญาณ (๒) เจโตวิวัฏฏญาณ (๓) จิตตวิวัฏฏญาณ (๔) ญาณวิวัฏฏญาณ (๕) วิโมกขวิวัฏฏญาณ (๖) สัจจวิวัฏฏญาณ

๑. สัญญาวิวัฏฏญาณ

ท่านพระสารีบุตรนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกสัญญาวิวัฏฏญาณ ในความหมายว่า ปัญญาที่มีกุศลแต่ละอย่างเป็นใหญ่ หลีกออกจากอกุศลแต่ละอย่างด้วยสัญญา เช่น

คู่ที่ ๑ ปัญญาที่มีเนกขัมมะเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากกามฉันทะด้วยสัญญา เพราะฉะนั้น ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ จึงชื่อว่าสัญญาวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา) ฯลฯ

คู่ที่ ๓๗ ปัญญาที่มีอรหัตตมรรคเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากกิเลสทั้งปวงด้วยสัญญา เพราะฉะนั้น ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ จึงชื่อว่าสัญญาวิวัฏฏญาณ

๒. เจโตวิวัฏฏญาณ

ท่านพระสารีบุตรนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกเจโตวิวัฏฏ-ญาณ เช่น กามฉันทะเป็นสภาวะต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นสภาวะเดียว เมื่อพระ โยคาวจรคิดถึงเนกขัมมะที่เป็นสภาวะเดียว จิตย่อมหลีกออกจากกามฉันทะ เพราะ ฉะนั้น ปัญญาในสภาวะต่าง ๆ จึงชื่อว่าเจโตวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล)

๓. จิตตวิวัฏฏญาณ

ท่านพระสารีบุตรนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกจิตตวิวัฏฏ-ญาณ เช่น พระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมอธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่ง เนกขัมมะ เพราะฉะนั้น ปัญญาในการอธิษฐาน จึงชื่อว่าจิตตวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน)

๔. ญาณวิวัฏฏญาณ

ท่านพระสารีบุตรนำขันธ์ ๕ มาจำแนกญาณวิวัฏฏญาณ เช่น เมื่อพระโยคาวจรรู้ชัดและเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่า “จักขุว่างจากอัตตา จากสิ่งที่ เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความคงที่ หรือจากความ ไม่แปรผัน” ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดถือในกาม เพราะฉะนั้น ปัญญาใน ธรรมที่ว่าง จึงชื่อว่าญาณวิวัฏฏญาณ (ญาณในการออกจากอกุศลด้วยความรู้)

๕. วิโมกขวิวัฏฏญาณ

ท่านพระสารีบุตรนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่มาจำแนกวิโมกขวิวัฏฏ-ญาณ เช่น พระโยคาวจรสละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น ปัญญาใน ความสละ จึงชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฏญาณ (ญาณในการสละและออกจากอกุศลด้วยกุศล)

๖. สัจจวิวัฏฏญาณ

ท่านพระสารีบุตรนำสภาวะแห่งอริยสัจ ๔ มาจำแนกสัจจวิวัฏฏญาณ เช่น พระโยคาวจรเมื่อกำหนดรู้สภาวะที่บีบคั้นแห่งทุกข์ สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์ สภาวะที่ทำให้เดือดร้อนแห่งทุกข์ สภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์ ย่อมหลีกไป เพราะ ฉะนั้น ปัญญาในสภาวะแท้ จึงชื่อว่าสัจจวิวัฏฏญาณ (ญาณในการหลีกออกจากสภาวะแห่งทุกข์ด้วยสภาวะแท้)

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกวิวัฏ ๖ คือ (๑) สัญญาวิวัฏ (๒) เจโตวิวัฏ (๓) จิตตวิวัฏ (๔) ญาณวิวัฏ (๕) วิโมกขวิวัฏ (๖) สัจจวิวัฏ ดังนี้

พระโยคาวจร เมื่อหมายรู้ ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าสัญญาวิวัฏ

เมื่อคิด ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเจโตวิวัฏ

เมื่อรู้แจ้ง ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าจิตตวิวัฏ

เมื่อกระทำญาณ ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าญาณวิวัฏ

เมื่อสละ ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าวิโมกขวิวัฏ

ย่อมหลีกไปในสภาวะแท้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าสัจจวิวัฏ

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกวิวัฏต่าง ๆ ที่มีอยู่ในขณะแห่งมรรคเดียวกันเป็น ๑๐ ชุด คือ

๑. สัญญาวิวัฏ กับเจโตวิวัฏ
๒. เจโตวิวัฏ กับสัญญาวิวัฏ
๓. สัญญาวิวัฏ และเจโตวิวัฏ กับจิตตวิวัฏ
๔. จิตตวิวัฏ กับสัญญาวิวัฏ และเจโตวิวัฏ
๕. สัญญาวิวัฏ เจโตวิวัฏ และจิตตวิวัฏ กับญาณวิวัฏ
๖. ญาณวิวัฏ กับสัญญาวิวัฏ เจโตวิวัฏ และจิตตวิวัฏ
๗. สัญญาวิวัฏ เจโตวิวัฏ จิตตวิวัฏ และญาณวิวัฏ กับวิโมกขวิวัฏ
๘. วิโมกขวิวัฏ กับสัญญาวิวัฏ เจโตวิวัฏ จิตตวิวัฏ และญาณวิวัฏ
๙. สัญญาวิวัฏ เจโตวิวัฏ จิตตวิวัฏ ญาณวิวัฏ และวิโมกขวิวัฏ กับสัจจวิวัฏ

๑๐. สัจจวิวัฏ กับสัญญาวิวัฏ เจโตวิวัฏ จิตตวิวัฏ ญาณวิวัฏ และวิโมกขวิวัฏ ในที่นี้ขอแสดงการจำแนกวิวัฏเป็นตัวอย่าง ๒ ชุด คือ

๑. ในขณะแห่งมรรคใด มีสัญญาวิวัฏ ในขณะแห่งมรรคนั้น ย่อมมีเจโตวิวัฏ

๒. ในขณะแห่งมรรคใด มีเจโตวิวัฏ ในขณะแห่งมรรคนั้น ย่อมมีสัญญาวิวัฏ

๑.๕๐ อิทธิวิธญาณนิทเทส

อิทธิวิธญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕๐ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำ ปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายอิทธิวิธญาณไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญ อิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งกายไว้ในจิต ตั้งจิตไว้ในกาย น้อมจิตไปด้วยอำนาจกาย น้อมกายไปด้วยอำนาจจิต อธิษฐานจิตด้วยอำนาจกาย อธิษฐานกายด้วยอำนาจจิต ทำสุขสัญญาและลหุสัญญาให้หยั่งลงในกาย แล้วน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น คนเดียวแสดง

เป็นหลายคน หลายคนแสดงเป็นคนเดียว

๑.๕๑ โสตธาตุวิสุทธิญาณนิทเทส

โสตธาตุวิสุทธิญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายโสตธาตุวิสุทธิญาณไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงาน ใส่ใจนิมิตแห่งเสียงทั้งหลายในที่ไกลบ้าง ในที่ใกล้บ้าง หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง ละเอียดอย่างยิ่งบ้าง ในแต่ละทิศ รวม ๑๐ ทิศ คือ บูรพา ปัจฉิม อุดร ทักษิณ อาคเนย์ พายัพ อีสาน หรดี เบื้องต่ำ เบื้องสูง แล้วน้อมจิตไปเพื่อโสตธาตุวิสุทธิญาณ มีหูทิพย์ เหนือมนุษย์ ได้ยินเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้

๑.๕๒ เจโตปริยญาณนิทเทส

เจโตปริยญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕๒ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายเจโตปริยญาณไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงาน รู้รูปที่เกิดขึ้นด้วย โสมนัสสินทรีย์ รูปที่เกิดด้วยโทมนัสสินทรีย์ รูปที่เกิดด้วยอุเปกขินทรีย์ น้อมจิตไป เพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจของผู้อื่น รู้จิตที่มีกิเลสและจิตที่ปราศจากกิเลส ต่าง ๆ คือ ราคะ โทสะ โมหะ จิตที่หดหู่ ที่ฟุ้งซ่าน ที่เป็นมหัคคตะ ที่ไม่เป็น มหัคคตะ ที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ที่เป็นสมาธิ ที่ไม่เป็นสมาธิ ที่หลุดพ้น ที่ยังไม่หลุดพ้น ที่น้อมไป ที่ไม่น้อมไป

๑.๕๓ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนิทเทส

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕๓ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายปุพเพนิวาสานุสสติญาณไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงาน รู้ปฏิจจ- สมุปปาทธรรม (ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น) น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติ-ญาณระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ ตั้งแต่ ๑ ชาติ ถึง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติ เป็นต้น

๑.๕๔ ทิพพจักขุญาณนิทเทส

ทิพพจักขุญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕๔ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายทิพพจักขุญาณไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงาน ใส่ใจถึงอาโลกสัญญา ตั้งสัญญาว่าเป็นกลางวัน มีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ เจริญจิตให้มีแสงสว่างเหมือนกันทั้งกลางวันและกลางคืน น้อมจิตไปเพื่อจุตูปปาตญาณ เห็นการจุติและการเกิดของสัตว์ต่าง ๆ รู้ชัดว่า สัตว์ผู้ประกอบกรรมชั่ว จะไปเกิดในอบาย สัตว์ผู้ประกอบกรรมดีจะไปเกิดในสวรรค์

๑.๕๕ อาสวักขยญาณนิทเทส

อาสวักขยญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕๕ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ ชื่อว่า อาสวักขยญาณ” ท่านพระสารีบุตรอธิบายคำว่า “อินทรีย์ ๓ ประการ” ไว้ดังนี้

อินทรีย์ ๓ ประการ ได้แก่

๑. อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังไม่รู้)

๒. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึง)

๓. อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึง)

อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ ถึงฐานะ ๑ คือ โสดาปัตติมรรค

อัญญินทรีย์ ถึงฐานะ ๖ คือ มรรค ๓ ที่เหลือ และผล ๓ (เว้นอรหัตตผล)

อัญญาตาวินทรีย์ ถึงฐานะ ๑ คือ อรหัตตผล

ลำดับต่อไป ท่านนำอินทรีย์ทั้ง ๓ ข้างต้นมาจำแนกเป็น ๘ ประการ คือ ในขณะแห่งมรรค ๔ ประการ และในขณะแห่งผล ๔ ประการ มีใจความว่า

ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์มีสัทธินทรีย์ที่มีความน้อมใจเชื่อเป็นบริวาร มีวิริยินทรีย์ที่มีการประคองไว้... มีสตินทรีย์ที่มีความตั้งมั่น... มีสมาธินทรีย์ที่มีความไม่ฟุ้งซ่าน... มีปัญญินทรีย์ที่มีความเห็น... มีมนินทรีย์ที่มีความรู้แจ้ง... มีโสมนัสสินทรีย์ที่มีความยินดี... มีชีวิตินทรีย์ที่มีความเป็นใหญ่ในการสืบต่อที่มีกำลัง... ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะแห่งโสดาปัตติผล ยกเว้นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

ทั้งหมดเป็นกุศล ทั้งหมดไม่มีอาสวะ ...เป็นเครื่องนำออก ...ให้ถึงความ ไม่สั่งสม ... เป็นโลกุตตระ ...มีนิพพานเป็นอารมณ์ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์มี อินทรีย์ ๘ ประการนี้ที่มีสหชาตธรรมเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันและกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร ไปร่วมกัน เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบ ด้วยกัน ธรรมเหล่านั้นเป็นอาการและเป็นบริวารของอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์นั้น

ในขณะแห่งโสดาปัตติผล อัญญินทรีย์มีสัทธินทรีย์...(เหมือนข้างต้น) ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะแห่งโสดาปัตติผล ทั้งหมดเป็นอัพยากฤต ยกเว้นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ทั้งหมดไม่มีอาสวะ ...เป็นโลกุตตระ ...มีนิพพานเป็นอารมณ์ ในขณะแห่งโสดาปัตติผล อัญญินทรีย์มีสหชาตธรรมเป็นบริวาร...(เหมือนข้างต้น) ธรรมเหล่านั้นเป็นอาการและเป็นบริวารของอัญญินทรีย์นั้น

ในขณะแห่งสกทาคามิมรรค...ในขณะแห่งสกทาคามิผล...ในขณะแห่งอนาคามิ-มรรค...ในแห่งอนาคามิผล...

ในขณะแห่งอรหัตตมรรค อัญญินทรีย์มีสัทธินทรีย์...(เหมือนข้างต้น) ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะแห่งอรหัตตมรรค ยกเว้นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ทั้งหมดเป็นกุศล ...ไม่มีอาสวะ...(เหมือนข้างต้น)

ในขณะแห่งอรหัตตผล อัญญาตาวินทรีย์มีสัทธินทรีย์...(เหมือนข้างต้น)... ธรรม ทั้งหลายที่เกิดในขณะแห่งอรหัตตผล...(เหมือนในขณะแห่งโสดาปัตติผล)

ท่านสรุปว่า อินทรีย์ ๘ ประการ จัดเป็น ๘ หมวด จึงเป็นอาการ ๖๔ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านยกคำว่า อาสวะ มาอธิบายเหมือนในอุทเทสที่ ๓๒ (อานันตริก-สมาธิญาณ)

๑.๕๖-๖๓ สัจจญาณจตุกกทวยนิทเทส

สัจจญาณจตุกกทวยนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕๖-๖๓ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรจำแนกญาณในสัจจะ ๔ เป็น ๒ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ จำแนกสภาวะแห่งอริยสัจแต่ละข้อ ดังนี้

๑. สภาวะแห่งทุกข์ ได้แก่ สภาวะที่บีบคั้น ที่ปัจจัยปรุงแต่ง ที่ทำให้เดือดร้อน ที่แปรผัน ที่ควรกำหนดรู้

๒. สภาวะแห่งสมุทัย ได้แก่ สภาวะที่ประมวลมา ที่เป็นเหตุ ที่เกี่ยวข้อง ที่พัวพัน ที่ควรละ

๓. สภาวะแห่งนิโรธ ได้แก่ สภาวะที่เป็นเครื่องสลัดออก ที่เป็นวิเวก ที่เป็น อสังขตะ ที่เป็นอมตะ ที่ควรทำให้แจ้ง

๔. สภาวะแห่งมรรค ได้แก่ สภาวะที่นำออก ที่เป็นเหตุ ที่เห็น ที่เป็นใหญ่ ที่ควรเจริญ

สรุป ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าทุกขญาณ ปัญญา ในสภาวะ

ที่ควรละ ชื่อว่าสมุทยญาณ ปัญญาในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่า นิโรธญาณ ปัญญาในสภาวะที่ควรเจริญ ชื่อว่ามัคคญาณ

หมวดที่ ๒ ท่านแสดงว่า ญาณของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าทุกขญาณ ทุกขสมุทยญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ

จากนั้น ท่านนำญาณ ๔ ประการข้างต้นมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ซึ่งมีเนื้อความปรากฏชัดแล้ว จึงไม่แสดงไว้ในที่นี้

๑.๖๔-๖๗ สุทธิกปฏิสัมภิทาญาณนิทเทส

สุทธิกปฏิสัมภิทาญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๖๔-๗๖ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรจำแนกปฏิสัมภิทา ๔ คือ อัตถปฏิสัมภิทา ธัมมปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทา และปฏิภาณปฏิสัมภิทาเป็น ๑๐ นัย แต่ละนัยมีปฏิสัมภิทา ๔ ประการ แต่ใช้คำขยายความแห่งอรรถ ธรรม นิรุตติ และปฏิภาณ ต่างกัน เช่น

นัยที่ ๑

ญาณในอรรถ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ ญาณในธรรม ชื่อว่าธัมมปฏิ- สัมภิทาญาณ ญาณในนิรุตติ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ญาณในปฏิภาณ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

นัยที่ ๒-๑๐

ท่านเปลี่ยนคำว่า “ญาณ” มาเป็นคำว่า “ปัญญา” และเปลี่ยนคำขยายความของคำว่า อรรถ ธรรม นิรุตติ และ ปฏิภาณ ในแต่ละนัย เช่น คำขยายความของ คำว่าอรรถตั้งแต่นัยที่ ๒-๑๐ ดังนี้

ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ ...ในการกำหนดอรรถ ...ในการพิจารณาอรรถ ...ในการเข้าไปพิจารณาอรรถ ...ในประเภทแห่งอรรถ ...ในความปรากฏแห่งอรรถ ...ในความกระจ่างแห่งอรรถ ...ในความรุ่งเรืองแห่งอรรถ.. ปัญญาในการประกาศอรรถ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ

คำขยายความของคำว่า ธรรม นิรุตติ และ ปฏิภาณ ก็มีนัยเดียวกันนี้

๑.๖๘ อินทริยปโรปริยัตตญาณนิทเทส

อินทริยปโรปริยัตตญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๖๘ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายของพระตถาคต” ท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้เป็นบทมาติกา ดังนี้

ในญาณนี้ พระตถาคตทรงเห็นหมู่สัตว์ ผู้มีกิเลสดุจธุลีในปัญญาจักขุน้อย มีกิเลสดุจธุลีในปัญญาจักขุมาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทรามพึงสอนให้รู้แจ้งได้ง่าย พึงสอนให้รู้แจ้งได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย

จากนั้น ท่านนำคำในบทมาติกามาขยายความเป็นคู่ตรงกันข้าม คือ ฝ่ายดี กับฝ่ายไม่ดี รวม ๕ คู่ ได้แก่

| | ฝ่ายดี | ฝ่ายไม่ดี |
|---|---|---|
| คู่ที่ ๑ | ผู้มีกิเลสดุจธุลีในปัญญาจักขุน้อย | ผู้มีกิเลสดุจธุลีในปัญญาจักขุมาก |
| คู่ที่ ๒ | ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า | ผู้มีอินทรีย์อ่อน |
| คู่ที่ ๓ | ผู้มีอาการดี | ผู้มีอาการทราม |
| คู่ที่ ๔ | ผู้ที่สอนให้รู้แจ้งได้ง่าย | ผู้ที่สอนให้รู้แจ้งได้ยาก |
| คู่ที่ ๕ | ผู้เห็นปรโลกและโทษ | ผู้ไม่เห็นปรโลกและโทษ |
| | โดยความเป็นภัย | โดยความเป็นภัย |

ฝ่ายดีนั้น หมายถึงผู้มีธรรม ๕ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ส่วนฝ่ายไม่ดีนั้นมีนัยตรงกันข้าม นอกจากนี้ท่านยังขยายความคำว่า “ปรโลกและโทษ” ในคู่ที่ ๕ ไว้ด้วย

๑.๖๙ อาสยานุสยญาณนิทเทส

อาสยานุสยญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๖๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็น คำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลายของพระตถาคต” ท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้เป็นบทมาติกาดังนี้

ในญาณนี้ พระตถาคตทรงทราบอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอนุสัย ของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอธิมุตติของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบชัดภัพพสัตว์และอภัพพสัตว์

จากนั้น ท่านนำคำในบทมาติกามาอธิบาย รวม ๖ คำ คือ

๑. คำว่า “อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย” หมายถึงธรรมเป็นที่อาศัย(ยึดถือ)ของสัตว์ทั้งหลาย มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายชั่ว ได้แก่ อันตัคคาหิกทิฏฐิ ๑๐ ประการ มีความเห็นว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด เป็นต้น โดยสรุป ได้แก่ มีที่สุด ๒ ประการ คือ ภวทิฏฐิ (สัสสตทิฏฐิ) และวิภวทิฏฐิ (อุจเฉททิฏฐิ) ฝ่ายดี ได้แก่ เนกขัมมะ อพยาบาท อาโลกสัญญาของผู้ได้อนุโลมขันติ (วิปัสสนา-ญาณ) หรือยถาภูตญาณ

๒. คำว่า “อนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย” หมายถึงอนุสัย ๗ ประการ ได้แก่ (๑) กามราคานุสัย (๒) ปฏิฆานุสัย (๓) มานานุสัย (๔) ทิฏฐานุสัย (๕) วิจิกิจฉานุสัย (๖) ภวราคานุสัย (๗) อวิชชานุสัย

๓. คำว่า “จริตของสัตว์ทั้งหลาย” หมายถึงอภิสังขาร ๓ ประการ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร คำว่า จริต อรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่ เจตนา ปุญญาภิสังขาร หมายถึงเจตนา ๑๓ อปุญญาภิสังขารหมายถึงเจตนา ๑๒ อาเนญชาภิสังขาร หมายถึงเจตนา ๔

๔. คำว่า “อธิมุตติของสัตว์ทั้งหลาย” หมายถึงอธิมุตติ ๒ ประการ คือ อธิมุตติทราม และอธิมุตติประณีต ที่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย ในปัจจุบัน อดีต และ อนาคต ผู้ที่มีอธิมุตติทรามและผู้ที่มีอธิมุตติประณีตต่างก็คบหาสมาคมกันภายในพวกเดียวกัน คำว่า อธิมุตติ อรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่ อัธยาศัย

๕. คำว่า “อภัพพสัตว์” หมายถึงผู้ประกอบด้วยกรรม กิเลส วิบาก ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราม ไม่อาจบรรลุสัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย

๖. คำว่า “ภัพพสัตว์” มีนัยตรงกันข้ามกับอภัพพสัตว์

๑.๗๐ ยมกปาฏิหีรญาณนิทเทส

ยมกปาฏิหีรญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๗๐ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็น คำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สาระสำคัญของยมกปาฏิหีรญาณแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑

ท่อไฟกับสายน้ำต่างพุ่งออกจากฐานที่เป็นคู่ตรงกันข้ามพร้อมกัน แล้วสลับฐาน พุ่งออกมาอีกครั้งหนึ่ง ฐานแต่ละฐานจึงมีท่อไฟและสายน้ำพุ่งออกมาอย่างละครั้ง รวม ๒ ครั้ง เช่น

| จากฐานคือพระวรกายเบื้องบน | จากฐานคือพระวรกายเบื้องล่าง |
|---|---|
| ครั้งที่ ๑ ท่อไฟพุ่งออก | สายน้ำพุ่งออก |
| ครั้งที่ ๒ สายน้ำพุ่งออก | ท่อไฟพุ่งออก |

ฐานที่เป็นคู่มี ๑๐ คู่ ได้แก่

๑. พระวรกายเบื้องบน-เบื้องล่าง
๒. พระวรกายเบื้องหน้า-เบื้องหลัง
๓. พระเนตรเบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๔. ช่องพระกรรณเบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๕. ช่องพระนาสิกเบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๖. จะงอยพระอังสาเบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๗. พระหัตถ์เบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๘. พระปรัศว์เบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๙. พระบาทเบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๑๐. พระองคุลี-ระหว่างพระองคุลี

ฐานที่ไม่มีคู่มี ๒ ฐาน ได้แก่ (๑) พระโลมาแต่ละเส้น (๒) พระโลมาแต่ละขุม ฐานที่ไม่มีคู่นี้มีท่อไฟและสายน้ำพุ่งออกมาอย่างละครั้งเหมือนกัน แต่ไม่เป็นคู่

ตอนที่ ๒

ท่านแสดงว่า ฉัพพัณณรังสี คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีแสด สีประภัสสร แผ่ซ่านออกจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคทรงเนรมิตพุทธนิมิตคู่กับพระองค์ในอิริยาบถต่าง ๆ คือ เสด็จ จงกรม ประทับยืน ประทับนั่ง และทรงสำเร็จไสยา เช่น เมื่อพระผู้มีพระภาค เสด็จ จงกรม พระพุทธนิมิตก็ประทับยืน ประทับนั่ง หรือทรงสำเร็จไสยา

๑.๗๑ มหากรุณาญาณนิทเทส

มหากรุณาญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๗๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ญาณในมหากรุณาสมาบัติของพระตถาคต” ท่านพระสารีบุตรอธิบาย มีใจความว่า

พระผู้มีพระภาคทั้งหลาย เมื่อตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นโลกสันนิวาส(สัตว์โลก) ถึง ๘๙ ประการ และทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์ ในแต่ละประการที่ทรงพิจารณาเห็น เช่น

ประการที่ ๑ พระผู้มีพระภาคทั้งหลายตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า “โลก-สันนิวาสอันไฟลุกโชนแล้ว” จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์

ฯลฯ

ประการที่ ๘๙ พระผู้มีพระภาคทั้งหลายตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า “ส่วนเราเป็นผู้ข้ามได้แล้ว แต่สัตว์โลกยังข้ามไม่ได้ เราเป็นผู้พ้นแล้ว แต่... เราเป็น ผู้ฝึกแล้ว แต่... เราเป็นผู้สงบแล้ว แต่... เราเป็นผู้เบาใจแล้ว แต่... เราเป็นผู้ ดับรอบแล้ว แต่สัตว์โลกยังไม่ดับรอบ เราเป็นผู้ข้ามได้แล้วจะให้สัตว์โลกข้ามได้ด้วย เราเป็นผู้พ้นแล้วจะให้สัตว์โลกพ้นได้ด้วย เราฝึกแล้วจะฝึกสัตว์โลกได้ด้วย เราเป็น ผู้สงบแล้วจะให้สัตว์โลกสงบได้ด้วย เราเป็นผู้เบาใจแล้วจะให้สัตว์โลกเบาใจได้ด้วย เราเป็นผู้ดับสนิทแล้วจะให้สัตว์โลกดับสนิทได้ด้วย” จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์

๑.๗๒-๗๓ สัพพัญญุตญาณนิทเทส

สัพพัญญุตญาณนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๗๒-๗๓ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในอุทเทสที่ว่า “สัพพัญญุตญาณของพระตถาคต” ท่านพระสารีบุตรอธิบายสัพพัญญุตญาณคู่กับอนาวรณญาณ มีใจความ ดังนี้

ท่านจำแนกสัพพัญญุตญาณและอนาวรณญาณด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อทั้งสองนี้โดยแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณและอนาวรณญาณ มี ๒๔๒ ประการ แบ่งเป็น ๑๑ หมวด ได้แก่

หมวดที่ ๑ มี ๑ ประการ คือ สังขตธรรมกับอสังขตธรรม

หมวดที่ ๒ มี ๓ ประการ คือ (๑) ธรรมส่วนอนาคต (๒) ธรรมส่วนอดีต (๓) ธรรมส่วนปัจจุบัน

หมวดที่ ๓ มี ๖ ประการ คือ (๑) จักขุกับรูป (๒) โสตะกับสัททะ (๓) ฆานะกับคันธะ (๔) ชิวหากับรส (๕) กายกับโผฏฐัพพะ (๖) มโนกับธรรมารมณ์

หมวดที่ ๔ มี ๒๐๒ ประการ คือ สภาวธรรมหลัก ได้แก่ สภาวะที่ไม่เที่ยง สภาวะที่เป็นทุกข์ สภาะที่เป็นอนัตตา กับธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ ควรรู้ยิ่ง ในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) ที่นำมาขยายกับสภาวธรรมหลักนั้น เช่น สภาวะที่ไม่เที่ยง สภาวะที่เป็นทุกข์ สภาวะที่เป็นอนัตตาแห่งรูป ...แห่งเวทนา ...แห่งสัญญา ...แห่งสังขาร ...แห่งวิญญาณ

หมวดที่ ๕ มี ๕ ประการ คือ (๑) สภาวะที่ควรรู้ยิ่งแห่งอภิญญา (๒) สภาวะที่ควรกำหนดรู้แห่งปริญญา (๓) สภาวะที่ควรละแห่งปหานะ (๔) สภาวะที่ควรเจริญแห่งภาวนา (๕) สภาวะที่ควรทำให้แจ้งแห่งสัจฉิกิริยา

หมวดที่ ๖ มี ๕ ประการ คือ (๑) สภาวะที่เป็นกองแห่งขันธ์ (๒) สภาวะ ที่ทรงไว้แห่งธาตุ (๓) สภาวะที่เป็นบ่อเกิดแห่งอายตนะ (๔) สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งสังขตธรรม (๕) สภาวะที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรม

หมวดที่ ๗ มี ๗ ประการ คือ (๑) กุศลธรรม (๒) อกุศลธรรม (๓) อัพยากตธรรม (๔) กามาวจรธรรม (๕) รูปาวจรธรรม (๖) อรูปาวจรธรรม (๗) อปริยาปันนธรรม

หมวดที่ ๘ มี ๔ ประการ คือ (๑) สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ (๒) สภาวะ ที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย (๓) สภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธ (๔) สภาวะที่เป็นทางแห่งมรรค

หมวดที่ ๙ มี ๔ ประการ คือ (๑) สภาวะแห่งปัญญาที่แตกฉานดีในอรรถแห่งอัตถปฏิสัมภิทา (๒) ...ในธรรมแห่งธัมมปฏิสัมภิทา (๓) ...ในนิรุตติแห่งนิรุตติ-ปฏิสัมภิทา (๔) ...ในปฏิภาณแห่งปฏิภาณปฏิสัมภิทา

หมวดที่ ๑๐ มี ๔ ประการ คือ (๑) ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ (๒) ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ (๓) ญาณในยมกปาฏิหาริย์ (๔) ญาณ ในมหากรุณาสมาบัติ

หมวดที่ ๑๑ มี ๑ ประการ คือ อารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

ในที่นี้ขอแสดงการจำแนกสัพพัญญุตญาณคู่กับอนาวรณญาณเป็นตัวอย่าง ๒ ข้อดังนี้

เหตุที่ ๑ ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะรู้สังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวง ไม่มีอะไรเหลือ ชื่อว่าอนาวรณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น

ฯลฯ

เหตุที่ ๒๔๒ ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะรู้รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรองตามด้วยใจ แห่ง โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก แห่งหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ตลอดทั้งหมด ชื่อว่าอนาวรณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น

ท่านจำแนกพุทธญาณ ๑๔ ประการ ซึ่งเป็นชื่อของสมันตจักขุ เช่น

๑. ญาณในทุกข์ ชื่อว่าพุทธญาณ

ฯลฯ

๑๔. อนาวรณญาณ ชื่อว่าพุทธญาณ

พุทธญาณที่ ๘ ข้างต้นเป็นญาณที่เกิดขึ้นทั่วไปแก่สาวก ส่วนญาณอีก ๖ ประการ เกิดขึ้นได้เฉพาะพระผู้มีพระภาค

ตอนที่ ๒ ธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณและอนาวรณญาณ มี ๑๓ ประการ แบ่งเป็น ๔ หมวด ได้แก่ หมวดที่ ๘-๑๑ ในตอนที่ ๑

ท่านนำธรรม ๑๓ ประการนั้นมาอธิบายว่าเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณและอนาวรณญาณอีก แต่ปรับเปลี่ยนสำนวนใหม่ และจำแนกธรรมแต่ละข้อเป็น ๒ ประการ เช่น

ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะสภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ พระตถาคต ทรงทราบแล้วตลอดทั้งหมด ที่มิได้ทรงทราบไม่มี ชื่อว่าอนาวรณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น

ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะสภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ พระตถาคตทรงทราบแล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้ว ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอดทั้งหมด ด้วยพระปัญญา ที่มิได้ทรงถูกต้องด้วยพระปัญญาไม่มี ชื่อว่าอนาวรณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น

๒. ทิฏฐิกถา

คำว่า ทิฏฐิกถา แปลว่า กถาว่าด้วยทิฏฐิ แบ่งเป็นนิทเทสได้ ๑๖ นิทเทส ดังนี้

๑. อัสสาททิฏฐินิทเทส ๒. อัตตานุทิฏฐินิทเทส

๓. มิจฉาทิฏฐินิทเทส ๔. สักกายทิฏฐินิทเทส

๕. สัสสตทิฏฐินิทเทส ๖. อุจเฉททิฏฐินิทเทส

๗. อันตัคคาหิกทิฏฐินิทเทส ๘. ปุพพันตานุทิฏฐินิทเทส

๙. อปรันตานุทิฏฐินิทเทส ๑๐-๑๒. สัญโญชนิกาทิทิฏฐินิทเทส

๑๓. อัตตวาทปฏิสังยุตตทิฏฐินิทเทส

๑๔. โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐินิทเทส

๑๕-๑๖. ภววิภวทิฏฐินิทเทส

แต่ละนิทเทสประกอบด้วยส่วนที่เป็นคำปุจฉาและคำวิสัชนา คำปุจฉาจัดเป็นส่วนของอุทเทส คำวิสัชนาจัดเป็นส่วนของนิทเทสเมื่อเทียบกับญาณกถา

ความนำของทิฏฐิกถา

ท่านพระสารีบุตรเริ่มต้นทิฏฐิกถาด้วยคำปุจฉาทิฏฐิ ๖ ประการ คือ

๑. ทิฏฐิคืออะไร ๒. ฐานแห่งทิฏฐิมีเท่าไร

๓. ปริยุฏฐานแห่งทิฏฐิมีเท่าไร ๔. ทิฏฐิมีเท่าไร

๕. ความยึดมั่นทิฏฐิมีเท่าไร ๖. อะไรเป็นเครื่องถอนฐานแห่งทิฏฐิ

จากนั้น ท่านนำคำปุจฉาข้างต้นมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ มีใจความว่า

๑. ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่น

๒. ฐานแห่งทิฏฐิมี ๘ ประการ

๓. ปริยุฏฐานแห่งทิฏฐิมี ๑๘ ประการ

๔. ทิฏฐิมี ๑๖ ประการ

๕. ความยึดมั่นทิฏฐิมี ๓๐๐ ประการ(โดยประมาณ)

๖. โสดาปัตติมรรคเป็นเครื่องถอนฐานแห่งทิฏฐิ

จากนั้น ท่านนำคำวิสัชนาทิฏฐิ ๕ ประการแรกมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ มีใจความว่า

๑. ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่น

ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่น หมายถึงความยึดมั่นถือมั่นธรรมแต่ละประการ ในจำนวน ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) รวมเป็นทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่น ๒๐๑ ประการ เช่น

ประการที่ ๑ ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่นรูปว่า “นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา”

ฯลฯ

ประการที่ ๒๐๑ ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่นชรามรณะว่า “นั่นของเรา เรา เป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา”

๒. ฐานแห่งทิฏฐิ ๘ ประการ คือ

๑. ขันธ์ ๒. อวิชชา

๓. ผัสสะ ๔. สัญญา

๕. วิตก ๖. อโยนิโสมนสิการ

๗. ปาปมิตร ๘. ปรโตโฆสะ

ท่านแสดงว่า ธรรมแต่ละอย่างข้างต้นเป็นที่อาศัยเกิดขึ้นของทิฏฐิ จึงชื่อว่าเป็นฐานแห่งทิฏฐิ

๓. ปริยุฏฐานแห่งทิฏฐิ ๑๘ ประการ คือ

๑. การตกอยู่ในทิฏฐิ ๒. ความรกชัฏคือทิฏฐิ

๓. ความกันดารคือทิฏฐิ ๔. เสี้ยนหนามคือทิฏฐิ

๕. ความดิ้นรนคือทิฏฐิ ๖. สังโยชน์คือทิฏฐิ

๗. ลูกศรคือทิฏฐิ ๘. สมภพคือทิฏฐิ

๙. เครื่องกังวลคือทิฏฐิ ๑๐. เครื่องผูกคือทิฏฐิ

๑๑. เหวคือทิฏฐิ ๑๒. อนุสัยคือทิฏฐิ

๑๓. เหตุให้เดือดร้อนคือทิฏฐิ ๑๔. เหตุให้เร่าร้อนคือทิฏฐิ

๑๕. เครื่องร้อยรัดคือทิฏฐิ ๑๖. ความยึดถือคือทิฏฐิ

๑๗. ความยึดมั่นคือทิฏฐิ ๑๘. ความถือมั่นคือทิฏฐิ

ธรรม ๑๘ ประการนี้เป็นกิจหรือหน้าที่ของทิฏฐิที่กลุ้มรุมผูกมัดจิต จึงชื่อว่าปริยุฏฐานแห่งทิฏฐิ

๔. ทิฏฐิ ๑๖ ประการ คือ

๑. อัสสาททิฏฐิ ๒. อัตตานุทิฏฐิ

๓. มิจฉาทิฏฐิ ๔. สักกายทิฏฐิ

๕. สัสสตทิฏฐิ ๖. อุจเฉททิฏฐิ

๗. อันตัคคาหิกทิฏฐิ ๘. ปุพพันตานุทิฏฐิ

๙. อปรันตานุทิฏฐิ ๑๐. สัญโญชนิกาทิฏฐิ

๑๑. มานวินิพันธาทิฏฐิ ๑๒. มานวินิพันธาทิฏฐิ

๑๓. อัตตวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ ๑๔. โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ

๑๕. ภวทิฏฐิ ๑๖. วิภวทิฏฐิ

๕. ความยึดมั่นทิฏฐิ ๓๐๐ ประการ (โดยประมาณ)

ความยึดมั่นทิฏฐิ ๓๐๐ ประการ(โดยประมาณ) คือ ผลรวมแห่งอาการของทิฏฐิ ๑๖ ประการข้างต้นที่ท่านนำมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนา คำวิสัชนาแต่ละประการถือว่าเป็นอุทเทสหนึ่ง ๆ รวมเป็น ๑๖ อุทเทส ดังนี้

อุทเทส ๑๖

๑. อัสสาททิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๓๕ ประการ

๒. อัตตานุทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ ประการ

๓. มิจฉาทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๐ ประการ

๔. สักกายทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ ประการ

๕. สัสสตทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๕ ประการ

๖. อุจเฉททิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๕ ประการ

๗. อันตัคคาหิกทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๕๐ ประการ

๘. ปุพพันตานุทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ

๙. อปรันตานุทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๔๔ ประการ

๑๐. สัญโญชนิกาทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ

๑๑. มานวินิพันธาทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ

๑๒. มานวินิพันธาทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ

๑๓. อัตตวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ ประการ

๑๔. โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๘ ประการ

๑๕. ภวทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๙ ประการ

๑๖. วิภวทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๙ ประการ

นิทเทส ๑๖

๒.๑ อัสสาททิฏฐินิทเทส

อัสสาททิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑ คือ อัสสาททิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “อัสสาททิฏฐิมีความเห็นผิดด้วยอาการ ๓๕ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกอัสสาททิฏฐิด้วยธรรมแต่ละประการในจำนวน ๓๕ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒ และที่ ๓ หมวดย่อยที่ ๑-๕) เป็นอาการ ๓๕ ประการ แต่ละอาการประกอบด้วยใจความ ๗ ส่วนเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น ท่านแสดงความเต็มไว้ในอาการแรกและอาการสุดท้าย ย่ออาการในระหว่างไว้ ในที่นี้ขอแสดงอัสสาททิฏฐิเป็นตัวอย่าง ๑ อาการ ดังต่อไปนี้

อัสสาททิฏฐิ ๑ อาการประกอบด้วยใจความ ๗ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “อัสสาทะและทิฏฐิ”

ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่นว่า “สุข โสมนัส ที่อาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นอัสสาทะ (คุณ)แห่งรูป” ทิฏฐิไม่ใช่อัสสาทะ อัสสาทะไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง อัสสาทะเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและอัสสาทะนี้ ท่านกล่าวว่า อัสสาททิฏฐิ

ส่วนที่ ๒ จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่ควรเสพ

อัสสาททิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็นทิฏฐิวิบัติ บุคคลผู้ประกอบด้วยทิฏฐิวิบัตินั้นเป็นผู้มีทิฏฐิวิบัติ บุคคลผู้มีทิฏฐิวิบัติ ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรนั่งใกล้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นมีทิฏฐิชั่ว

ส่วนที่ ๓ อธิบายคำว่า “ทิฏฐิและราคะ”

ทิฏฐิใด ราคะใด ราคะนั้นไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐินั้นไม่ใช่ราคะ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง ราคะเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและราคะนี้เรียกว่า ทิฏฐิราคะ บุคคลผู้ประกอบด้วยทิฏฐินั้น และราคะนั้น เป็นผู้ยินดีในทิฏฐิราคะ ทานที่ให้แก่บุคคลผู้ยินดีทิฏฐิราคะ เป็นทานมีผลไม่มาก มีอานิสงส์ไม่มาก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นมีทิฏฐิชั่ว อัสสาททิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ

ส่วนที่ ๔ อธิบายคติของมิจฉาทิฏฐิบุคคล

บุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิมีคติเป็น ๒ คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อนึ่ง กายกรรมที่ถือปฏิบัติให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ทิฏฐิ วจีกรรม ... และมโนกรรม ที่ถือปฏิบัติให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ทิฏฐิ เจตนา ความปรารถนา ความตั้งใจ และสังขารทั้งหลายของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ธรรมทั้งหมดนั้นย่อมเป็นไปเพื่อผล ที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ไม่เกื้อกูล เป็นทุกข์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นมีทิฏฐิชั่ว

ส่วนที่ ๕ แสดงข้ออุปมา

เปรียบเหมือนเมล็ดสะเดา เมล็ดบวบขม หรือเมล็ดน้ำเต้าขมที่บุคคล เพาะไว้ในดินชุ่มชื้น รสดินและรสน้ำที่มันดูดซับไว้ทั้งหมด ย่อมช่วยให้เกิดความขม ความเผ็ดร้อน ความไม่น่ายินดี ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะสะเดาเป็นต้นนั้นมี เมล็ดขม

ส่วนที่ ๖ ปริยุฏฐานแห่งทิฏฐิ ๑๘ ประการ เช่น (๑) การตกอยู่ในทิฏฐิ (๒) รกชัฏคือทิฏฐิ (ดูความเต็มในความนำของทิฏฐิกถา)

ส่วนที่ ๗ สังโยชน์และทิฏฐิ

สังโยชน์และทิฏฐิแบ่งเป็น ๒ พวก คือ (๑) สังโยชน์และทิฏฐิ หมายถึง เป็นทั้งสังโยชน์และทิฏฐิ (๒) สังโยชน์แต่ไม่เป็นทิฏฐิ หมายถึง เป็นแต่สังโยชน์อย่างเดียว ไม่เป็นทิฏฐิ

สังโยชน์และทิฏฐิ อะไรบ้าง คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) สีลัพพตปรามาส

สังโยชน์แต่ไม่เป็นทิฏฐิ อะไรบ้าง คือ (๑) กามราคสังโยชน์ (๒) ปฏิฆสังโยชน์

(๓) มานสังโยชน์ (๔) วิจิกิจฉาสังโยชน์ (๕) ภวราคสังโยชน์ (๖) อิสสาสังโยชน์ (๗) มัจฉริยสังโยชน์ (๘) อนุสัยสังโยชน์ (๙) อวิชชาสังโยชน์

๒.๒ อัตตานุทิฏฐินิทเทส

อัตตานุทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๒ คือ อัตตานุทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “อัตตานุทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกอัตตานุทิฏฐิที่มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ ประการด้วยขันธ์ ๕ ขันธ์ละ ๔ อาการ รวมเป็น ๒๐ อาการ เช่น การจำแนกรูปขันธ์ด้วยอาการ ๔ ประการ คือ

ปุถุชนในโลกนี้ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของ สัตบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ จึงพิจารณาเห็นรูปขันธ์ด้วยอาการ ๔ ประการ คือ (๑) พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา (๒) พิจารณาเห็นอัตตามีรูป (๓) พิจารณาเห็นรูปในอัตตา (๔) พิจารณาเห็นอัตตาในรูป

การจำแนกขันธ์อื่น ๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้ จึงรวมเป็นอาการ ๒๐ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำการพิจารณาขันธ์ ๕ แต่ละอาการ รวม ๒๐ อาการใน คำวิสัชนามาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ขันธ์ละ ๔ อาการ เช่น รูปขันธ์

อาการที่ ๑ คำปุจฉาว่า “ปุถุชนพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา เป็นอย่างไร”

ท่านวิสัชนาความหมายของการพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตาโดยใช้กสิณแต่ละอย่างในกสิณ ๘ อย่างแทนคำว่า รูป คือ (๑) ปฐวีกสิณ (๒) อาโปกสิณ (๓) เตโชกสิณ (๔) วาโยกสิณ (๕) นีลกสิณ (๖) ปีตกสิณ (๗) โลหิตกสิณ (๘) โอทาต- กสิณ รวมเป็น ๘ ประการ แต่ละประการมีใจความ ๗ ส่วน เหมือนในอัสสาททิฏฐิ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นเนื้อเรื่องเฉพาะ

ในที่นี้ขอแสดงการพิจารณาปฐวีกสิณเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายการพิจารณาเห็นปฐวีกสิณโดยความเป็นอัตตา

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นปฐวีกสิณโดยความเป็นอัตตา คือ พิจารณาเห็นปฐวีกสิณและอัตตาไม่เป็นสองว่า “ปฐวีกสิณอันใด เราก็อันนั้น เราอันใด ปฐวีกสิณก็อันนั้น” เหมือนเมื่อประทีปน้ำมันกำลังลุกโพลงอยู่ บุคคลพิจารณาเห็นเปลวไฟและแสงสว่างไม่เป็นสองว่า “เปลวไฟอันใด แสงสว่างก็อันนั้น แสงสว่าง อันใด เปลวไฟก็อันนั้น”

ส่วนที่ ๒ อธิบายคำว่า “ทิฏฐิและวัตถุ”

ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่น ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุก็ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุเป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นอัตตานุทิฏฐิมีรูปเป็นวัตถุ เป็นอาการที่ ๑

ส่วนที่ ๓ เหมือนกับส่วนที่ ๒ ของอัสสาททิฏฐิ

ส่วนที่ ๔-๗ เหมือนส่วนที่ ๔-๗ ของอัสสาททิฏฐิ

อาการที่ ๒ คำปุจฉาว่า “ปุถุชนพิจารณาเห็นอัตตามีรูป เป็นอย่างไร”

ท่านวิสัชนาโดยการนำนามขันธ์ทั้ง ๔ ประการ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มาจำแนกความหมายของการพิจารณาเห็นอัตตามีรูป มีใจความคล้าย กับอาการที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ซึ่งเป็นเนื้อเรื่องเฉพาะ คือ

ส่วนที่ ๑ อธิบายการพิจารณานามขันธ์แต่ละขันธ์โดยความเป็นอัตตา

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นสัญญา... พิจารณาเห็นสังขาร... พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอัตตา เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า “นี้แลเป็นอัตตาของเรา แต่ว่าอัตตาของเรานี้มีรูปเพราะรูปนี้” ชื่อ

ว่าพิจารณาเห็นอัตตามีรูป เหมือนต้นไม้มีเงา คนพึงพูดถึงต้นไม้นั้นอย่างนี้ว่า “นี้ต้นไม้ นี้เงา ต้นไม้เป็นอย่างหนึ่ง เงาก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ต้นไม้นี้มีเงาเพราะเงานี้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นต้นไม้มีเงา

อาการที่ ๓ คำปุจฉาว่า “ปุถุชนพิจารณาเห็นรูปในอัตตา เป็นอย่างไร”

ท่านวิสัชนาไว้คล้ายกับอาการที่ ๒ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ คือ

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นสัญญา... พิจารณาเห็นสังขาร... พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอัตตา เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า “นี้แลเป็นอัตตาของเรา ก็ในอัตตานี้มีรูปเช่นนี้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นรูปในอัตตา เหมือนดอกไม้มีกลิ่นหอม คนพึงพูดถึงดอกไม้นั้นอย่างนี้ว่า “นี้ดอกไม้ นี้กลิ่นหอม ดอกไม้เป็นอย่างหนึ่ง กลิ่นหอมก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่กลิ่น หอมนี้มีอยู่ในดอกไม้นี้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นกลิ่นหอมในดอกไม้นั้น

อาการที่ ๔ คำปุจฉาว่า “ปุถุชนพิจารณาเห็นอัตตาในรูป เป็นอย่างไร”

ท่านวิสัชนาไว้คล้ายกับอาการที่ ๒ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ คือ

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นสัญญา... พิจารณาเห็นสังขาร... พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอัตตา เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า “นี้แลเป็นอัตตาของเรา แต่ว่าอัตตาของเรานี้มีอยู่ในรูปเช่นนี้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นอัตตาในรูป เหมือนแก้วมณีที่ใส่ไว้ในขวด คนพึงพูดถึงแก้วมณีนั้นอย่างนี้ว่า “นี้แก้วมณี นี้ขวด แก้วมณีเป็นอย่างหนึ่ง ขวดก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่แก้วมณีนี้มีอยู่ในขวดนี้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นแก้วมณีในขวดนั้น

การจำแนกเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ขันธ์ละ ๔ อาการ รวมเป็น ๑๖ อาการ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๒.๓ มิจฉาทิฏฐินิทเทส

มิจฉาทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๓ คือ มิจฉาทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “มิจฉาทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๐ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกมิจฉาทิฏฐิที่มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๐ ประการ คือ (๑) ทานที่ให้แล้วไม่มีผล (๒) ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล (๓) การเซ่นสรวงไม่มีผล (๔) ผลวิบากแห่งกรรมที่บุคคลทำดีทำชั่วไม่มี (๕) โลกนี้ไม่มี (๖) โลกหน้าไม่มี (๗) มารดาไม่มี (๘) บิดาไม่มี (๙) โอปปาติกสัตว์ไม่มี (๑๐) สมณพราหมณ์ผู้พร้อมเพรียงกันปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ รู้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ไม่มีในโลก”

มิจฉาทิฏฐิแต่ละประการ(อาการ) ประกอบด้วยใจความ ๗ ส่วน เหมือน อัสสาททิฏฐิ ในที่นี้ขอแสดงประการที่ ๑ ส่วนที่ ๑ เป็นตัวอย่าง ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “ทิฏฐิและวัตถุ”

ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่นแห่งมิจฉาทิฏฐิที่กล่าวถึงวัตถุอย่างนี้ว่า “ทานที่ให้แล้วไม่มีผล” ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุก็ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุก็เป็น อย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิมีวัตถุผิด เป็นอาการที่ ๑

๒.๔ สักกายทิฏฐินิทเทส

สักกายทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔ คือ สักกายทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ซึ่งมีรายละเอียดเหมือนในอัตตานุทิฏฐิทุกประการ ต่างกันแต่ชื่อ คือ เปลี่ยนจากอัตตานุทิฏฐิ มาเป็นสักกายทิฏฐิเท่านั้น

๒.๕ สัสสตทิฏฐินิทเทส

สัสสตทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๕ คือ สัสสตทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและ วิสัชนา ซึ่งมีรายละเอียดคล้ายกับคำวิสัชนาในอัสสาททิฏฐิ ต่างกันแต่ลดอาการจาก ๒๐ อาการ เหลือ ๑๕ อาการ เช่น ในการพิจารณาเห็นรูป ลดคำว่า “พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา” เหลือคำว่า “พิจารณาเห็นอัตตามีรูป พิจารณาเห็นรูปในอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาในรูป” เมื่อนำคำทั้ง ๓ นี้ไปหมุนกับขันธ์ ๕ แต่ละขันธ์ ก็จะได้อาการ ๑๕ ประการ

๒.๖ อุจเฉททิฏฐินิทเทส

อุจเฉททิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๖ คือ อุจเฉททิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ซึ่งมีรายละเอียดคล้ายกับคำวิสัชนาในอัสสาททิฏฐิ ต่างกันแต่ลดอาการจาก ๒๐ อาการ เหลือ ๕ อาการ เช่น ในการพิจารณาเห็นรูป มีเพียงคำว่า “พิจารณาเห็นรูป โดยความเป็นอัตตา” เท่านั้น เมื่อนำคำนี้ไปหมุนกับขันธ์ ๕ แต่ละขันธ์ ก็จะได้อาการ ๕ ประการ

๒.๗ อันตัคคาหิกทิฏฐินิทเทส

อันตัคคาหิกทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๗ คือ อันตัคคาหิกทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “อันตัคคาหิกทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๕๐ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

อันตัคคาหิกทิฏฐิ ๑๐ ประการ คือ (๑) โลกเที่ยง (๒) โลกไม่เที่ยง (๓) โลกมีที่สุด (๔) โลกไม่มีที่สุด (๕) ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน (๖) ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน (๗) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก (๘) หลังจากตายแล้วตถาคต ไม่เกิดอีก (๙) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี (๑๐) หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มิใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มิใช่

ท่านนำอันตัคคาหิกทิฏฐิ ๑๐ ประการนี้มาตั้งเป็นคำปุจฉาทีละประการว่า มีความยึดมั่นด้วยอาการเท่าไร เช่น

อันตัคคาหิกทิฏฐิว่า “โลกเที่ยง” มีความยึดมั่นด้วยอาการเท่าไร

จากนั้น ท่านวิสัชนาอันตัคคาหิกทิฏฐิทีละประการว่า มีความยึดมั่นด้วย อาการ ๕ ประการ แล้วยกคำวิสัชนาขึ้นมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ โดยเริ่มต้น

ด้วยการจำแนกอันตัคคาหิกทิฏฐิแต่ละประการว่ามีความยึดมั่นด้วยอาการ ๕ ประการ (ตามจำนวนขันธ์) เช่น (๑) รูปเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง (๒) เวทนา... (๓) สัญญา... (๔) สังขาร... (๕) วิญญาณเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง รวมเป็น อาการ ๕ ประการ โดยนัยนี้อันตัคคาหิกทิฏฐิแต่ละประการจึงมีความยึดมั่นด้วย อาการ ๕ ประการ เมื่อนำอาการ ๕ ประการไปหมุนด้วยอันตัคคาหิกทิฏฐิ ๑๐ ประการ จึงเป็นอาการ ๕๐ ประการ

คำวิสัชนาในอันตัคคาหิกทิฏฐิแต่ละประการ มีใจความ ๗ ส่วนเหมือนในอัตตานุทิฏฐิ ในที่นี้ขอแสดงส่วนที่ต่างกันเป็นตัวอย่าง ๑ ประการ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “อันตัคคาหิกทิฏฐิ”

ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่นว่า “รูปเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง” ทิฏฐินั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอันตัคคาหิกทิฏฐิ

ส่วนที่ ๒ อธิบายคำว่า “ทิฏฐิและวัตถุ”

ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุก็ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นอันตัคคาหิกทิฏฐิว่า “โลกไม่เที่ยง” เป็นอาการที่ ๑

ส่วนที่ ๓-๗ เหมือนในอัตตานุทิฏฐิ

๒.๘ ปุพพันตานุทิฏฐินิทเทส

ปุพพันตานุทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๘ คือ ปุพพันตานุทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา แต่ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้เพียงสั้น ๆ ว่า ปุพพันตานุทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ หมายถึงลัทธิ ๑๘ ซึ่งแบ่งย่อยมาจากวาทะ ๕ คือ

๑. สัสสตวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๔ ลัทธิ
๒. เอกัจจสัสสติกวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๔ ลัทธิ
๓. อันตานันติกวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๔ ลัทธิ
๔. อมราวิกเขปิกวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๔ ลัทธิ
๕. อธิจจสมุปปันนิกวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๒ ลัทธิ

(ดูคำแนะนำพรหมชาลสูตร ในบทนำของพระไตรปิฎกเล่มที่ ๙)

๒.๙ อปรันตานุทิฏฐินิทเทส

อปรันตานุทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๙ คือ อปรันตานุทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา แต่ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้เพียงสั้นๆ ว่า อปรันตานุทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๔๔ ประการ หมายถึงลัทธิ ๔๔ ลัทธิซึ่งแบ่งย่อยมาจากวาทะ ๕ ดังนี้

๑. สัญญีวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๑๖ ลัทธิ
๒. อสัญญีวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๘ ลัทธิ
๓. เนวสัญญีนาสัญญีวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๘ ลัทธิ
๔. อุจเฉทวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๗ ลัทธิ
๕. ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๕ ลัทธิ

(ดูคำแนะนำพรหมชาลสูตร ในบทนำของพระไตรปิฎกเล่มที่ ๙)

๒.๑๐-๑๒ สัญโญชนิกาทิทิฏฐินิทเทส

สัญโญชนิกาทิทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๐-๑๒ คือ สัญโญชนิกาทิฏฐิ เป็นต้น โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทสที่ ๑๐ สัญโญชนิกาทิฏฐิ

คำปุจฉาว่า “สัญโญชนิกาทิฏฐิ มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาโดยนำปริยุฏฐานแห่งทิฏฐิ ๑๘ ประการในความนำของทิฏฐิกถา มาวิสัชนาเป็นอาการ ๑๘ ประการ

นิทเทสที่ ๑๑ และที่ ๑๒ ใช้ชื่อเดียวกัน คือ มานวินิพันธาทิฏฐิ แต่มีความหมายต่างกัน คือ นิทเทสที่ ๑๑ หมายถึงทิฏฐิที่ว่า “เป็นเรา” ส่วนนิทเทสที่ ๑๒ หมายถึงทิฏฐิที่ว่า “เป็นของเรา”

อุทเทสที่ ๑๑ มานวินิพันธาทิฏฐิว่า “เป็นเรา”

คำปุจฉาว่า “มานวินิพันธาทิฏฐิว่า “เป็นเรา” มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาโดยนำธรรม ๑๘ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒ และที่ ๓ หมวดย่อยที่ ๑-๓) มาจำแนกมานวินิพันธาทิฏฐิเป็น ๑๘ ประการ

มานวินิพันธาทิฏฐิแต่ละประการมีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๗ ส่วนเหมือนใน

อัตตานุทิฏฐิ ในที่นี้ขอแสดงส่วนที่ต่างกันเป็นตัวอย่างดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “มานวินิพันธาทิฏฐิ”

ความยึดมั่นถือมั่นว่า “จักขุเป็นเรา” จึงชื่อว่ามานวินิพันธาทิฏฐิว่า “เป็นเรา”

ส่วนที่ ๒ อธิบายคำว่า “ทิฏฐิและวัตถุ”

ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุก็ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นมานวินิพันธาทิฏฐิว่า “เป็นเรา” เป็นอาการที่ ๑

อุทเทสที่ ๑๒ มานวินิพันธาทิฏฐิว่า “ของเรา”

คำปุจฉาว่า “มานวินิพันธาทิฏฐิว่า “ของเรา” มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้เหมือนในอุทเทสที่ ๑๑ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า “เป็นเรา” มาเป็นคำว่า “ของเรา” เท่านั้น

๒.๑๓ อัตตวาทปฏิสังยุตตทิฏฐินิทเทส

อัตตวาทปฏิสังยุตตทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๓ คือ อัตตวาทปฏิสังยุตต-ทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ซึ่งมีรายละเอียดเหมือนในอัตตานุทิฏฐิ (ดูรายละเอียดในอัตตานุทิฏฐิ)

๒.๑๔ โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐินิทเทส

โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๔ คือ โลกวาทปฏิสังยุตต-ทิฏฐิโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๘ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกโลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิที่มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๘ ประการ คือ (๑) อัตตาและโลกเที่ยง (๒) อัตตาและโลกไม่เที่ยง (๓) อัตตาและโลกเที่ยงและไม่เที่ยง (๔) อัตตาและโลกเที่ยงก็มิใช่ ไม่เที่ยงก็มิใช่ (๕) อัตตาและโลกมีที่สุด (๖) อัตตาและโลกไม่มีที่สุด (๗) อัตตาและโลกมีที่สุดและไม่มีที่สุด (๘) อัตตาและโลกมีที่สุดก็มิใช่ ไม่มีที่สุดก็มิใช่

แต่ละอาการมีใจความแบ่งเป็น ๗ ส่วนเหมือนในอัตตานุทิฏฐิ ในที่นี้ขอแสดงส่วนที่ต่างกันเป็นตัวอย่าง ๑ อาการ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ”

ความยึดมั่นถือมั่นว่า “อัตตาและโลกเที่ยง” ชื่อว่าโลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ

ส่วนที่ ๒ อธิบายคำว่า “ทิฏฐิและวัตถุ”

ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุก็ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นโลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ เป็นอาการที่ ๑

๒.๑๕-๑๖ ภววิภวทิฏฐินิทเทส

ภววิภวทิฏฐินิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑๕-๑๖ คือ ภวทิฏฐิและวิภวทิฏฐิโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านประมวลทิฏฐิที่ ๑-๑๔ ในอุทเทส ๑๖ มาจำแนกเป็นภวทิฏฐิและวิภวทิฏฐิในนิทเทสที่ ๑๕ และที่ ๑๖ นี้ คำว่า ภวทิฏฐิ หมายถึง ความยึดมั่น ด้วยการติดอยู่ และคำว่า วิภวทิฏฐิ หมายถึง ความยึดมั่นด้วยการแล่นเลยไป เนื่องจากนิทเทสทั้งสองนี้มีความสัมพันธ์กันดังกล่าว ท่านจึงนำมาวิสัชนาไว้รวมกัน เช่น

อุทเทสที่ ๑

คำปุจฉาว่า “อัสสาททิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๓๕ ประการ เป็น ภวทิฏฐิเท่าไร เป็นวิภวทิฏฐิเท่าไร”

คำวิสัชนาว่า “เป็นทั้งภวทิฏฐิและวิภวทิฏฐิ”

อุทเทสที่ ๒

คำปุจฉาว่า “อัตตานุทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ ประการ เป็น ภวทิฏฐิเท่าไร เป็นวิภวทิฏฐิเท่าไร”

คำวิสัชนาว่า “เป็นภวทิฏฐิ ๑๕ เป็นวิภวทิฏฐิ ๕”

ฯลฯ

อุทเทสที่ ๑๔

คำปุจฉาว่า “โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๘ ประการ เป็นภวทิฏฐิเท่าไร เป็นวิภวทิฏฐิเท่าไร”

คำวิสัชนาว่า “เป็นทั้งภวทิฏฐิและวิภวทิฏฐิ”

ท่านสรุปว่า ทิฏฐิทั้งหมดเป็นอัตตานุทิฏฐิ เป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็นสักกายทิฏฐิ เป็นอันตัคคาหิกทิฏฐิ เป็นสัญโญชนิกาทิฏฐิ เป็นอัตตวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ

ลำดับต่อไป ท่านนำพระพุทธพจน์ที่เป็นส่วนประกอบของภวทิฏฐิและวิภวทิฏฐิมาตั้งเป็นบทมาติกา ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ผู้ถูกทิฏฐิ ๒ ประการนี้กลุ้มรุมแล้ว พวกหนึ่งติดอยู่ พวกหนึ่งแล่นเลยไป ส่วนผู้มีจักษุ(ปัญญาจักขุ) ย่อมเห็น”

จากนั้น ท่านนำคำในมาติกามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความว่า

๑. พวกเทวดาและมนุษย์ที่ติดอยู่ ได้แก่ เทวดาและมนุษย์ผู้ชอบภพ ยินดี ในภพ บันเทิงอยู่ในภพ เป็นผู้มีจิตแล่นเลยไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในธรรมที่พระองค์ทรงแสดงเพื่อความดับภพ

๒. พวกเทวดาและมนุษย์ที่แล่นเลยไป ได้แก่ เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง อึดอัด ระอา รังเกียจภพ อยากให้ภพขาดสูญ ไม่ต้องการเกิดอีก

๓. พวกที่มีปัญญาจักขุ ได้แก่ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เห็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์ แล้วปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ดับทุกข์

ลำดับต่อไป ท่านตั้งบทมาติกาว่า “บุคคล ๓ จำพวก มีทิฏฐิวิบัติ บุคคล ๓ จำพวก มีทิฏฐิสมบัติ” แล้วนำคำในบทมาติกามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ มีใจความว่า

๑. บุคคลผู้มีทิฏฐิวิบัติ ๓ จำพวก คือ (๑) เดียรถีย์ (๒) สาวกของเดียรถีย์ (๓) บุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ

๒. บุคคลผู้มีทิฏฐิสมบัติ ๓ จำพวก คือ (๑) พระตถาคต (๒) สาวกของพระตถาคต (๓) บุคคลผู้เป็นสัมมาทิฏฐิ

ลำดับต่อไป ท่านตั้งบทมาติกาว่า “ทิฏฐิวิบัติ ๓ ประการ ทิฏฐิสมบัติ ๓ ประการ” แล้วนำคำในบทมาติกามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ มีใจความว่า

๑. ทิฏฐิวิบัติ ๓ ประการ คือ (๑) ทิฏฐิวิบัติว่า “นั่นของเรา” (๒) ทิฏฐิวิบัติ ว่า “เราเป็นนั่น” (๓) ทิฏฐิวิบัติว่า “นั่นเป็นอัตตาของเรา”

๒. ทิฏฐิสมบัติ ๓ ประการ มีนัยตรงกันข้ามกับทิฏฐิวิบัติ

ลำดับต่อไป ท่านนำทิฏฐิวิบัติ ๓ ประการข้างต้นมาตั้งเป็นคำปุจฉาว่าแต่ละประการเป็นทิฏฐิอะไร เป็นทิฏฐิเท่าไร และทิฏฐิเหล่านั้นยึดถือส่วนสุดอันไหน แล้ววิสัชนาแต่ละประการ มีใจความว่า

๑. การถือว่า “นั่นของเรา” จัดเป็นปุพพันตานุทิฏฐิ เป็นทิฏฐิ ๑๘ ประการ และทิฏฐิเหล่านั้นตามถือขันธ์ส่วนอดีต

๒. การถือว่า “เราเป็นนั่น” จัดเป็นอปรันตานุทิฏฐิ เป็นทิฏฐิ ๔๔ ประการ และทิฏฐิเหล่านั้นตามถือขันธ์ส่วนอนาคต

๓. อัตตานุทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ ว่า “นั่นเป็นอัตตาของเรา” จัดเป็นสักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ เป็นทิฏฐิ ๖๒ ประการ มีสักกายทิฏฐิเป็นประธาน และทิฏฐิเหล่านั้น ตามถือขันธ์ส่วนอดีตและส่วนอนาคต

ลำดับต่อไป ท่านนำพระพุทธพจน์ที่เป็นส่วนประกอบของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทิฏฐิ มาตั้งเป็นบทมาติกา ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นผู้มีความเชื่อมั่นในเรา บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิเหล่านั้น ๕ จำพวก สำเร็จในโลกนี้ ๕ จำพวกละโลกนี้ไปแล้วจึงสำเร็จ”

จากนั้นท่านนำคำในบทมาติกามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความว่า

คำว่า “บุคคล ๕ จำพวกผู้สำเร็จในโลกนี้” ได้แก่ (๑) สัตตักขัตตุปรมโสดาบัน

(๒) โกลังโกลโสดาบัน (๓) เอกพีชีโสดาบัน (๔) พระสกทาคามี (๕) พระอรหันต์ในปัจจุบัน(ในอัตภาพนี้)

คำว่า “บุคคล ๕ จำพวกผู้ละโลกนี้แล้วจึงสำเร็จ” ได้แก่ (๑) อันตรา- ปรินิพพายีอนาคามีบุคคล (๒) อุปหัจจปรินิพพายีอนาคามีบุคคล (๓) อสังขาร- ปรินิพพายีอนาคามีบุคคล (๔) สสังขารปรินิพพายีอนาคามีบุคคล (๕) อุทธังโสโต- อกนิฏฐคามีอนาคามีบุคคล

ลำดับต่อไป ท่านนำพระพุทธพจน์ที่มีลักษณะเดียวกัน แต่ปรับเปลี่ยนสำนวนเล็กน้อยมาตั้งเป็นบทมาติกาว่า

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้มีความเลื่อมใสไม่คลอนแคลนในเรา บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นพระโสดาบัน ในจำนวนนั้น พระโสดาบัน ๕ จำพวก สำเร็จในโลกนี้ อีก ๕ จำพวกละโลกนี้ไปแล้วจึงสำเร็จ”

จากนั้นท่านนำคำในบทมาติกามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความเหมือนที่แสดงไว้ข้างต้นนั้น

๓. อานาปานัสสติกถา

คำว่า อานาปานัสสติกถา แปลว่า กถาว่าด้วยอานาปานสติ (สติกำหนด ลมหายใจเข้าลมหายใจออก) แบ่งเป็นนิทเทสได้ ๕ นิทเทส ดังนี้

๑. โสฬสญาณนิทเทส ๒. อุปกิเลสญาณนิทเทส ๓. โวทานญาณนิทเทส

๔. สโตการิญาณนิทเทส

๕. ญาณราสิฉักกนิทเทส

คณนวาระ

คำว่า คณนวาระ แปลว่า วาระว่าด้วยการนับ หมายถึงการนับจำนวนของญาณที่เกิดขึ้นจากการเจริญอานาปานสติ ซึ่งท่านแสดงไว้ว่ามี ๒๒๐ ประการ จัดเป็นประเภทได้ ๑๑ ประเภท คือ

๑. ญาณในธรรมที่เป็นอันตราย ๘ ประการ

๒. ญาณในธรรมที่เป็นอุปการะ ๘ ประการ

๓. ญาณในอุปกิเลส ๑๘ ประการ

๔. ญาณในโวทาน ๑๓ ประการ

๕. ญาณในการทำสติ ๓๒ ประการ

๖. ญาณด้วยอำนาจสมาธิ ๒๔ ประการ

๗. ญาณด้วยอำนาจวิปัสสนา ๗๒ ประการ

๘. นิพพิทาญาณ ๘ ประการ

๙. นิพพิทานุโลมญาณ ๘ ประการ

๑๐. นิพพิทาปฏิปัสสัทธิญาณ ๘ ประการ

๑๑. ญาณในวิมุตติสุข ๒๑ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำญาณ ๒ ประการแรกมาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า เป็นอันตรายอย่างไร เป็นอุปการะอย่างไร แล้ววิสัชนา มีใจความว่า

ธรรมที่เป็นอันตราย หมายถึงอกุศลธรรมที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ธรรมที่เป็นอุปการะ หมายถึงธรรมที่เป็นอุปการะแก่สมาธิ มีฝ่ายละ ๘ ประการ จัดเป็นคู่ตรงกันข้าม ดังนี้

| | ฝ่ายอกุศล | ฝ่ายกุศล |
|---|---|---|
| ๑. | กามฉันทะ | ๑. เนกขัมมะ |
| ๒. | พยาบาท | ๒. อพยาบาท |
| ๓. | ถีนมิทธะ | ๓. อาโลกสัญญา |
| ๔. | อุทธัจจะ | ๔. อวิกเขปะ |
| ๕. | วิจิกิจฉา | ๕. ธัมมววัตถาน |
| ๖. | อวิชชา | ๖. ญาณ |
| ๗. | อรติ | ๗. ปามุชชะ |
| ๘. | อกุศลธรรมทั้งปวง | ๙. กุศลธรรมทั้งปวง |

คณนวาระนี้ถือว่าเป็นความนำของอานาปานัสสติกถา คล้ายกับภาคอุทเทส ต่อไปเป็นนิทเทสต่าง ๆ จำนวน ๕ นิทเทส

นิทเทส

๓.๑ โสฬสญาณนิทเทส

โสฬสญาณนิทเทสอธิบายญาณ ๑๖ ประการโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียด ต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “จิตที่ฟุ้งซ่านและจิตที่สงบ ย่อมดำรงอยู่ในธรรมที่มีสภาวะเดียว และย่อมหมดจดจากนิวรณ์ด้วยอาการ ๑๖ ประการนี้ ธรรมที่มีสภาวะเดียว คืออะไรบ้าง” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ ดังนี้

คำว่า “ธรรมที่มีสภาวะเดียว” ได้แก่ กุศลธรรม ๘ ประการที่แสดงไว้ใน คณนวาระ

คำว่า “นิวรณ์” ได้แก่ อกุศลธรรม ๘ ประการที่แสดงไว้ในคณนวาระ

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า นิวรณ์ มาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า ชื่อว่านิวรณ์ เพราะมีความหมายว่าอย่างไร แล้ววิสัชนาว่า เพราะมีความหมายว่าเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า ธรรมเครื่องนำออก มาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนา โดยนำกุศลธรรม ๘ ประการ และอกุศลธรรม ๘ ประการที่แสดงไว้ในคณนวาระนั้น มาวิสัชนาเป็นคู่ ๆ มีใจความว่า กุศลธรรมแต่ละประการเป็นเครื่องนำออกของพระอริยะและทำให้พระอริยะออกไปจากอกุศลธรรมแต่ละประการ ส่วนอกุศลธรรมแต่ละประการเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก และทำให้บุคคลไม่รู้จักกุศลธรรมแต่ละประการ เพราะถูกอกุศลธรรมแต่ละประการกั้นไว้

๓.๒ อุปกิเลสญาณนิทเทส

อุปกิเลสญาณนิทเทสอธิบายญาณในอุปกิเลสโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “อุปกิเลส ๑๘ ประการเหล่าไหนย่อมเกิดขึ้น” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ๓ หมวด หมวดละ ๖ ประการ หรือเรียกว่าฉักกะ คือ (๑) ปฐมฉักกะ (๒) ทุติยฉักกะ (๓) ตติยฉักกะ

๑. ปฐมฉักกะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่

๑. จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายใน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจ เข้าที่ฐานเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

๒. จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายนอก เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจออกที่ฐานเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

๓. ความเป็นไปแห่งตัณหาคือความติดใจหวังลมหายใจเข้า

๔. ความเป็นไปแห่งตัณหาคือความติดใจหวังลมหายใจออก

๕. ความหลงในการได้ลมหายใจออกของพระโยคาวจรผู้ถูกลมหายใจเข้าครอบงำ

๖. ความหลงในการได้ลมหายใจเข้าของพระโยคาวจรผู้ถูกลมหายใจออก ครอบงำ

๒. ทุติยฉักกะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่

๑. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงนิมิต

๒. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจเข้า

๓. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงนิมิต

๔. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจออก

๕. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจเข้า

๖. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจออก

๓. ตติยฉักกะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่

๑. จิตที่แล่นไปในอตีตารมณ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน

๒. จิตที่หวังอนาคตารมณ์ ถึงความกวัดแกว่ง

๓. จิตที่หดหู่ ตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน

๔. จิตที่มีความเพียรกล้า ตกไปข้างฝ่ายอุทธัจจะ

๕. จิตที่น้อมรับ ตกไปข้างฝ่ายกำหนัด

๖. จิตที่ผละออก ตกไปข้างฝ่ายพยาบาท

ท่านแสดงว่า ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ๑๘ ประการนี้เป็นเหตุให้กายและจิตกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจ เข้า-ออกที่ฐานเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด

๓.๓ โวทานญาณนิทเทส

โวทานญาณนิทเทสอธิบายโวทานญาณโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “ญาณในโวทาน (ความผ่องแผ้ว) ๑๓ ประการ อะไรบ้าง” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้มีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๔ ตอนดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านจำแนกภาวะที่เป็นเหตุให้จิตผ่องแผ้ว(ไม่ฟุ้งซ่าน) ๖ ประการ ควบคู่ไปกับผลของเหตุ ๖ ประการ รวมเป็น ๖ คู่ ๑๒ ประการ และนับผลรวมของเหตุ และผล ๖ คู่นั้นอีก ๑ ประการ รวมเป็น ๑๓ ประการ เหตุแต่ละประการนั้น ต่างกัน ส่วนผลแต่ละประการเหมือนกัน ได้แก่ จิตไม่ฟุ้งซ่าน ดังต่อไปนี้

เหตุและผลคู่ที่ ๑ จิตที่แล่นไปตามอตีตารมณ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน พระโยคาวจรละจิตนั้นแล้วตั้งจิตไว้ในฐานหนึ่ง (คำว่า “ฐาน” ในที่นี้ หมายถึงที่ที่ลมหายใจกระทบ เช่น ปลายจมูก) จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๒ จิตหวังอนาคตารมณ์ถึงความกวัดแกว่ง พระโยคาวจรเว้นจิตนั้นแล้วน้อมจิตไปในฐานเดียวกันนั้น จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๓ จิตหดหู่ ตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน พระโยคาวจรยกจิต นั้นไว้แล้วละความเกียจคร้าน จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๔ จิตที่มีความเพียรกล้า ตกไปข้างฝ่ายอุทธัจจะ พระโยคาวจรข่มจิตนั้นแล้วละอุทธัจจะ จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๕ จิตน้อมรับ ตกไปข้างฝ่ายกำหนัด พระโยคาวจรรู้ทันจิต นั้นแล้วละความกำหนัด จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๖ จิตผละออก ตกไปข้างฝ่ายพยาบาท พระโยคาวจรรู้ทัน จิตนั้นแล้วละพยาบาท จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

ในที่สุดท่านสรุปเป็นประการที่ ๑๓ ว่า จิตบริสุทธิ์ผุดผ่องถึงสภาวะเดียว ด้วยเหตุและผล ๖ คู่นี้

ลำดับต่อไป ท่านยกคำว่า สภาวะเดียว ในประการที่ ๑๓ มาตั้งเป็นคำ ปุจฉาว่า สภาวะเดียว เป็นอย่างไร แล้ววิสัชนาว่า ธรรมที่มีสภาวะเดียว มี ๘ ประการ คือ (๑) ความปรากฏแห่งการบริจาคทาน (๒) ...แห่งสมถนิมิต (๓) ...แห่งลักษณะความเสื่อม (๔) ...แห่งความดับ (๕) ... แห่งการบริจาคทานของบุคคลผู้น้อมไปในจาคะทั้งหลาย (๖) ...แห่งสมถนิมิตของบุคคลผู้ประกอบในอธิจิตทั้งหลาย (๗) ...แห่งลักษณะความเสื่อมของบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาทั้งหลาย (๘) ...แห่งความดับของพระอริยบุคคลทั้งหลาย

ท่านสรุปว่า จิตที่ถึงสภาวะเดียวด้วยธรรม ๔ ประการแรก เป็นจิตที่มี ปฏิปทาหมดจดผ่องใส เจริญงอกงามด้วยอุเบกขา และถึงความร่าเริงด้วยญาณ

คำสรุปของท่านทำให้เห็นว่าธรรมที่มีสภาวะเดียว ๘ ประการนั้น แท้จริงแล้วย่อลงได้เป็น ๔ ประการ คือ ตั้งแต่ประการที่ ๕-๘ ย่อรวมเข้ากับประการที่ ๑-๔ ตามลำดับ เพราะเป็นส่วนขยายของประการนั้น ๆ

ตอนที่ ๒

มีธรรม ๒๙ ประการ คือ สมาบัติ ๘ ประการ มหาวิปัสสนา ๑๗ (เว้นปฏินิสสัคคานุปัสสนา) และมรรค ๔

(ดูรายละเอียดในหมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๕ หมวดที่ ๒-๔)

ท่านนำธรรมแต่ละประการใน ๒๙ ประการนั้นมาจำแนกโดยตั้งเป็นคำปุจฉาว่า มีอะไรเป็นเบื้องต้น มีอะไรเป็นท่ามกลาง มีอะไรเป็นที่สุด แล้ววิสัชนาตามลำดับ โดยเริ่มจากปฐมฌานเป็นต้นไป เช่น การจำแนกปฐมฌาน โดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน อะไรเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน อะไรเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน” แล้ววิสัชนาว่า “ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน”

ส่วนที่ ๒

ท่านนำคำวิสัชนาแต่ละประการในส่วนที่ ๑ มาตั้งเป็นคำปุจฉาอีกว่า มีลักษณะเท่าไร แล้ววิสัชนาตามลำดับ มีใจความว่า

ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. จิตหมดจดจากอันตรายแห่งฌานนั้น

๒. จิตดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นท่ามกลาง เพราะเป็นจิตหมดจด

๓. จิตแล่นไปในสมถนิมิตนั้น เพราะเป็นจิตดำเนินไปแล้ว

ท่านสรุปว่า ปฐมฌานมีความงามในเบื้องต้นและถึงพร้อมด้วยลักษณะอย่างนี้

ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. เพ่งเฉยจิตที่หมดจดอยู่

๒. เพ่งเฉยจิตที่ดำเนินไปในสมถะ

๓. เพ่งเฉยความปรากฏในสภาวะเดียว

ท่านสรุปว่า ปฐมฌานมีความงามในท่ามกลางและถึงพร้อมด้วยลักษณะอย่างนี้

ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน มีลักษณะ ๔ ประการ (มีความหมายเหมือน ภาวนาหมวดที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔)

ท่านสรุปว่า ปฐมฌานมีความงามในที่สุดและถึงพร้อมด้วยลักษณะอย่างนี้ แล้วสรุปรวมประเด็นว่า จิตที่ถึงความเป็นไป ๓ ประการ มีความงาม ๓ ประการ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการอย่างนี้ เป็นจิตที่ถึงพร้อมด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข การอธิษฐานจิต สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และถึงพร้อมด้วยปัญญา

การจำแนกธรรมอีก ๒๘ ประการก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

ตอนที่ ๓

ท่านนำคาถาบทหนึ่งมาตั้งเป็นมาติกา ดังนี้

นิมิต ลมหายใจเข้าหายใจออก

ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว

เพราะไม่รู้ธรรม ๓ ประการ จึงไม่ได้ภาวนา

นิมิต ลมหายใจเข้าหายใจออก

ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว

เพราะรู้ธรรม ๓ ประการ จึงได้ภาวนา

จากนั้น ท่านนำคำในคาถามาตั้งเป็นคำปุจฉาแบบปริศนาธรรมว่า “ธรรม ๓ ประการนี้ (คือ นิมิต ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก) ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เป็นธรรมไม่ปรากฏ จิตไม่ฟุ้งซ่าน ประธานปรากฏ ให้ประโยคสำเร็จและบรรลุผลวิเศษ เป็นอย่างไร” แล้ววิสัชนาโดยอุปมาและอุปไมย มีใจความว่า

ต้นไม้ที่วางไว้บนพื้นดินที่ราบเรียบ คนใช้เลื่อยตัดต้นไม้นั้น ตั้งสติไว้ที่ฟันเลื่อย ที่ถูกต้นไม้ ไม่ใส่ใจถึงฟันเลื่อยที่มาหรือไป ฟันเลื่อยนั้นจะไม่ปรากฏก็หามิได้ ประธาน ปรากฏ ให้ประโยคสำเร็จและบรรลุผลวิเศษ

ในทำนองเดียวกัน นิมิตที่ผูกจิตไว้ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่วางไว้บนพื้นดินที่ราบเรียบ ลมหายใจเข้าหายใจออก เปรียบเหมือนฟันเลื่อย ภิกษุนั่งตั้งสติไว้มั่นที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปาก ไม่ใส่ใจถึงลมหายใจเข้าหายใจออกนั้น ลมหายใจเข้าหายใจ ออก จะไม่ปรากฏก็หามิได้ ประธานปรากฏ ให้ประโยคสำเร็จและบรรลุผลวิเศษ

ลำดับต่อไป ท่านนำคำในอุปมาและอุปไมยมาอธิบาย รวม ๓ คำ คือ

๑. คำว่า “ประธาน” ได้แก่ กายและจิตที่ควรแก่การงานของภิกษุผู้มีความเพียร

๒. คำว่า “ประโยค” ได้แก่ การที่ภิกษุผู้มีความเพียร ละอุปกิเลสได้ ทำให้วิตกสงบไป

๓. คำว่า “ผลวิเศษ” ได้แก่ ความสิ้นไปแห่งสังโยชน์และอนุสัยของภิกษุ ผู้มีความเพียร

ตอนที่ ๔

ท่านนำคาถามาตั้งเป็นบทมาติกาอีกว่า

บุคคลใดภาวนาอานาปานสติดีแล้ว บริบูรณ์แล้ว
อบรมแล้วตามลำดับ ตามสภาวะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้
บุคคลนั้นย่อมทำโลกนี้ให้สว่างไสว
เหมือนดวงจันทร์พ้นจากหมอก ฉะนั้น

จากนั้น ท่านนำคำในคาถามาอธิบายทีละคำ รวม ๑๒ คำ คือ

๑. อานะ ๒. อปานะ
๓. บริบูรณ์ ๔. ภาวนา...ดีแล้ว
๕. อบรมแล้วตามลำดับ ๖. ตามสภาวะ
๗. พระพุทธเจ้า ๘. ทรงแสดงไว้
๙. บุคคลนั้น ๑๐. โลก
๑๑. ให้สว่างไสว ๑๒. เหมือนดวงจันทร์พ้นจากหมอก

ในที่นี้ขอนำคำอธิบายคำว่า “อบรมแล้วตามลำดับ” มาแสดงเป็นตัวอย่างดังนี้

คำว่า “อบรมแล้วตามลำดับ” ท่านอธิบายว่า ภิกษุอบรมอานาปานสติข้อต้นๆ ด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว ก็ชื่อว่าอบรมอานาปานสติข้อหลัง ๆ ตามลำดับ อบรมอานาปานสติข้อต้น ๆ ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว ก็ชื่อว่าอบรมอานาปานสติข้อหลัง ๆ ตามลำดับ ฯลฯ (มี ๓๒ ประการ ตามหลักอานาปานสติ ๑๖ คู่ ๓๒ ประการ ดูอานาปานสติในอุทเทสที่ ๓๒ แห่งญาณกถา)

๓.๔ สโตการิญาณนิทเทส

สโตการิญาณนิทเทสอธิบายสโตการิญาณโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรจำแนกสโตการิญาณด้วยอานาปานสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้า-ออก) มี ๓๒ ประการ จัดเป็นคู่ได้ ๑๖ คู่ ซึ่งถือว่าเป็นบทมาติกา ดังนี้

ภิกษุในที่นี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ภิกษุนั้นมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก คือ

๑. เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว
เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว

๒. เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น
เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น

๓. สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจออก”

๔. สำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารหายใจออก”

๕. สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้ปีติหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้ปีติหายใจออก”

๖. สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้สุขหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้สุขหายใจออก”

๗. สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้จิตตสังขารหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้จิตตสังขารหายใจออก”

๘. สำเหนียกว่า “เราระงับจิตตสังขารหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เราระงับจิตตสังขารหายใจออก”

๙. สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้จิตหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้จิตหายใจออก”

๑๐. สำเหนียกว่า “เราทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เราทำจิตให้บันเทิงหายใจออก”

๑๑. สำเหนียกว่า “เราตั้งจิตไว้หายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เราตั้งจิตไว้หายใจออก”

๑๒. สำเหนียกว่า “เราเปลื้องจิตหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เราเปลื้องจิตหายใจออก”

๑๓. สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก”

๑๔. สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจออก”

๑๕. สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้า”
สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความดับไปหายใจออก”

๑๖. สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า”

สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก”

ลำดับต่อไป ท่านนำคำในบทมาติกามาอธิบายทีละคำ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑

ตั้งแต่คำว่า “ภิกษุในที่นี้” จนถึงคำ “มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” ในที่นี้ขอแสดงแต่คำที่สำคัญ คือ คำว่า “มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” เป็น ตัวอย่าง ดังนี้

คำว่า “มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” ท่านอธิบายว่า ภิกษุทำสติโดยอาการ ๓๒ ประการ คือ เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ (มี ๓๒ ประการ ตามหลักอานาปานสติ ๑๖ คู่ ๓๒ ประการ)

ตอนที่ ๒

ตั้งแต่บทมาติกาคู่ที่ ๑-๑๖ แบ่งเป็น ๔ จตุกกนิทเทส นิทเทสละ ๔ คู่ ดังต่อไปนี้

๓.๔.๑ ปฐมจตุกกนิทเทส

ปฐมจตุกกนิทเทสอธิบายอานาปานสติคู่ที่ ๑-๔ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คู่ที่ ๑ คำปุจฉาว่า “ภิกษุเมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว เมื่อ หายใจออกยาวก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๔ ส่วนดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๓ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ได้แก่ (๑) ภิกษุหายใจเข้ายาว ในกาลที่นับว่ายาว (๒) หายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว (๓) หายใจเข้าหายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว ฉันทะเกิดขึ้นแก่เธอผู้หายใจเข้าหายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว

ตอนที่ ๒ ได้แก่ (๑) หายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจแห่งฉันทะในกาลที่นับว่ายาว (๒) หายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วย... (๓) หายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วย... ปราโมทย์เกิดขึ้นแก่เธอผู้หายใจเข้าหายใจออกที่ละเอียดกว่านั้นด้วย...

ตอนที่ ๓ ได้แก่ (๑) หายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจแห่งปราโมทย์ในกาลที่นับว่ายาว (๒) หายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วย... (๓) หายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วย... จิตของเธอผู้หายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วย...ย่อมหลีกออกจากการหายใจเข้าหายใจออกยาว อุเบกขาย่อมตั้งอยู่

สรุป กายคือลมหายใจเข้าลมหายใจออกยาวด้วยอาการ ๙ ประการนี้ ย่อมปรากฏ ความปรากฏเป็นสติ กายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัว ระลึก

ด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย

ส่วนที่ ๒ ท่านอธิบายคำว่า พิจารณาเห็น และคำว่า ภาวนา ในคำสรุปของส่วนที่ ๑ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

คำว่า พิจารณาเห็น มีเนื้อความเหมือนในภังคานุปัสสนาญาณแห่งญาณกถา

คำว่า ภาวนา มีเนื้อความเหมือนในภาวนาหมวดที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔

ส่วนที่ ๓ เวทนา สัญญา วิตก เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ท่านตั้งบทมาติกาดังนี้

เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้าลมหายใจออกยาว เวทนาจึงปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป สัญญาจึงปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป วิตกจึงปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป

ตอนที่ ๒ อธิบายข้อความในบทมาติกาว่า เวทนาจึงปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป สัญญา... วิตก... เช่น

คำว่า “เวทนาปรากฏเกิดขึ้น” ได้แก่

๑. ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมปรากฏโดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะอวิชชาเกิด เวทนาจึงเกิด”

๒. ... “เพราะตัณหาเกิด เวทนาจึงเกิด”

๓. ... “เพราะกรรมเกิด เวทนาจึงเกิด”

๔. ... “เพราะผัสสะเกิด เวทนาจึงเกิด”

๕. เมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิดขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมปรากฏ

คำว่า “เวทนาปรากฏเข้าไปตั้งอยู่” ได้แก่

๑. เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความสิ้นไปย่อมปรากฏ

๒. ...โดยความเป็นทุกข์ ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความเป็นภัยย่อมปรากฏ

๓. ...โดยความเป็นอนัตตา ความเข้าไปตั้งอยู่โดยความว่างย่อมปรากฏ

คำว่า “เวทนาปรากฏถึงความดับไป” มีนัยตรงกันข้ามกับคำว่า เวทนาปรากฏเกิดขึ้น เช่น

๑. ความดับไปแห่งเวทนาย่อมปรากฏโดยความดับไปแห่งปัจจัยว่า “เพราะอวิชชาดับ เวทนาจึงดับ

คำอธิบายสัญญา และวิตก ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

ส่วนที่ ๔ ให้ธรรม ๕ หมวดประชุมลง แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ท่านตั้งบทมาติกา ดังนี้

ภิกษุเมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้า ลมหายใจออกยาว (๑) ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง รู้ชัดโคจร และรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์ (๒) ให้พละทั้งหลายประชุมลง... (๓) ให้โพชฌงค์ทั้งหลายประชุมลง... (๔) ให้มรรคประชุมลง... (๕) ให้ธรรมทั้งหลายประชุมลง รู้ชัดโคจร และรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์

ตอนที่ ๒ อธิบายข้อความ ๕ ประโยคในบทมาติกาข้างต้น ทีละประโยค เช่น

คำว่า “ภิกษุให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง รู้ชัดโคจร และรู้แจ้งธรรมอัน มีความสงบเป็นประโยชน์” แบ่งเป็น ๒ ขั้น คือ

ขั้นที่ ๑ อธิบายคำว่า “ภิกษุให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง” ดังนี้

ภิกษุให้สัทธินทรีย์ประชุมลง เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ ให้วิริยินทรีย์ประชุมลง เพราะมีสภาวะประคองไว้ ให้สตินทรีย์ประชุมลง เพราะมีสภาวะตั้งมั่น ให้สมาธินทรีย์ ประชุมลง เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ให้ปัญญินทรีย์ประชุมลง เพราะมีสภาวะเห็น ภิกษุให้อินทรีย์เหล่านี้ประชุมลงในอารมณ์นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง

ขั้นที่ ๒ อธิบายคำว่า “รู้ชัดโคจร และรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์” ดังนี้

คำว่า รู้ชัดโคจร อธิบายว่า รู้ชัดสิ่งที่เป็นอารมณ์ของบุคคลนั้นว่าเป็นโคจรแห่งธรรมนั้น รู้ชัดสิ่งที่เป็นโคจรของบุคคลนั้นว่าเป็นอารมณ์แห่งธรรมนั้น

คำว่า รู้ชัด อธิบายว่า บุคคลผู้รู้ชัด คือ ผู้มีปัญญา

คำว่า สงบ อธิบายว่า อารมณ์ปรากฏเป็นความสงบ จิตไม่ฟุ้งซ่านเป็นความสงบ จิตตั้งมั่นเป็นความสงบ จิตผ่องแผ้วเป็นความสงบ

คำว่า ประโยชน์ อธิบายว่า สภาวะที่ไม่มีโทษเป็นประโยชน์ สภาวะที่ไม่มี กิเลสเป็นประโยชน์ สภาวะที่มีความผ่องแผ้วเป็นประโยชน์ สภาวะที่ประเสริฐเป็นประโยชน์

คำว่า รู้แจ้ง อธิบายว่า รู้แจ้งสภาวะที่อารมณ์ปรากฏ รู้แจ้งสภาวะที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน รู้แจ้งสภาวะที่จิตตั้งมั่น รู้แจ้งสภาวะที่จิตผ่องแผ้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “และรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์”

ข้อความอีก ๔ ประโยค ก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

คู่ที่ ๒ คำปุจฉาว่า “ภิกษุเมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้นก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๔ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ซึ่งมีนัยตรงกันข้าม

คู่ที่ ๓ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายกาย (นามกาย คือ กองลม) ดังนี้

กายมี ๒ ประการ คือ (๑) นามกาย (๒) รูปกาย

นามกาย ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นาม นามกาย และสิ่งที่เรียกว่าจิตตสังขาร

รูปกาย ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก นิมิต และสิ่งที่เนื่องกันซึ่งเรียกว่ากายสังขาร

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า “กายเหล่านั้นปรากฏ” แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ

ประเด็นที่ ๑ ท่านอธิบายด้วยหลักอานาปานสติ ๔ ประการ เช่น

๑. เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น กายเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น

๒. ...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

ประเด็นที่ ๒ ท่านใช้คำกริยา ๑๕ คำ แสดงเป็นอาการของความปรากฏแห่งกายตามลำดับ คำกริยา ๑๕ คำนั้นเป็นชุดเดียวกันกับที่ใช้แสดงเป็นอาการของการศึกษาตามลำดับ (ดูข้อ ๔๑ ในสีลมยญาณนิทเทส) เช่น

ภิกษุ เมื่อนึกถึง กายเหล่านั้นชื่อว่าปรากฏ เมื่อรู้ กายเหล่านั้นชื่อว่าปรากฏ

สรุป กายคือการกำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า หายใจออก ย่อมปรากฏ ความปรากฏเป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณ กายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วย ญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณา เห็นกายในกาย”

ส่วนที่ ๒ เหมือนในคู่ที่ ๑

ส่วนที่ ๓ จัดเข้าในสิกขา ๓ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายเหตุให้ชื่อว่าสีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ และทิฏฐิวิสุทธิ

ชื่อว่าสีลวิสุทธิ เพราะมีสภาวะกำหนดรู้กองลมทั้งปวง ระวังลมหายใจเข้า

ลมหายใจออก ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ เพราะ

มีสภาวะเห็น บรรดาความสำรวม ความไม่ฟุ้งซ่านและความเห็นนั้น ความสำรวมชื่อว่าอธิสีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านชื่อว่าอธิจิตตสิกขา ความเห็นชื่อว่าอธิปัญญา-สิกขา

ตอนที่ ๒ ใช้คำกริยา ๑๕ คำแสดงเป็นอาการของการศึกษาตามลำดับ (ดูข้อที่ ๔๑ ในสีลมยญาณนิทเทส) เช่น

ภิกษุ เมื่อนึกถึงสิกขา ๓ ประการนี้ ชื่อว่าศึกษา เมื่อรู้ ชื่อว่าศึกษา

ส่วนที่ ๔ เวทนา สัญญา วิตก เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป(เหมือนในส่วนที่ ๓ ของ คู่ที่ ๑)

ส่วนที่ ๕ ให้ธรรม ๕ หมวดประชุมลง (เหมือนในส่วนที่ ๔ ของคู่ที่ ๑)

คู่ที่ ๔ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารหายใจเข้า” สำเหนียก ว่า “เราระงับกายสังขารหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายการระงับกายสังขารด้วยหลักอานาปานสติ ๖ ประการ เช่น

๑. ลมหายใจเข้ายาว เป็นไปในกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย เป็นกาย-สังขาร บุคคลเมื่อระงับ ดับ ทำกายสังขารเหล่านั้นให้สงบ ชื่อว่า สำเหนียก อยู่

๒. ลมหายใจออกยาว...

ท่านอธิบายการระงับกายสังขารต่อไป มีใจความว่า

เพราะกายสังขารเช่นใดอ่อนไป น้อมไป เอนไป โอนไป หวั่นไหว ดิ้นรน โยก โคลง ภิกษุสำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารเช่นนั้นหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เรา ระงับกายสังขารเช่นนั้นหายใจออก”

ตามนัยที่ว่ามานี้ ภิกษุชื่อว่าสำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารหายใจออก”

เมื่อเป็นอย่างนี้ ความได้ลมก็ไม่ปรากฏ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกก็ไม่ ปรากฏ อานาปานสติก็ไม่ปรากฏ สมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติก็ไม่ปรากฏ และ ภิกษุผู้ฉลาดจะเข้าสมาบัติ หรือออกจากสมาบัติก็ไม่ได้

เพราะกายสังขารเช่นใดไม่อ่อนไป...ไม่โคลง ภิกษุสำเหนียกว่า “เราระงับกาย สังขารที่ละเอียดสุขุมเช่นนั้นหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารที่ละเอียด สุขุมเช่นนั้นหายใจออก”

ตามนัยที่ว่ามานี้ ภิกษุชื่อว่าสำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราระงับกายสังขารหายใจออก”

เมื่อเป็นอย่างนี้ ความได้ลมก็ปรากฏ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกก็ปรากฏ อา นาปานสติก็ปรากฏ สมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติก็ปรากฏ และภิกษุผู้ ฉลาดจะ เข้าสมาบัติ หรือออกจากสมาบัติก็ได้

นอกจากนี้ ท่านยังแสดงการกำหนดลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ที่หยาบ และ ละเอียด เปรียบเทียบกับเสียงระฆังที่หยาบและละเอียดไว้ด้วย

สรุป กายคือการระงับกายสังขารหายใจเข้า หายใจออกย่อมปรากฏ ความ ปรากฏเป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณ กายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏ ด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย”

๓.๔.๒ ทุติยจตุกกนิทเทส

ทุติยจตุกกนิทเทสอธิบายอานาปานสติคู่ที่ ๕-๘ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดัง รายละเอียดต่อไปนี้

คู่ที่ ๕ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้ปีติหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้ปีติหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า ปีติ ด้วยหลักอานาปานสติ ๘ ประการ เช่น

๑. เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว ปีติและปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น

๒. ...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

ปีติและปราโมทย์ คือ ความเบิกบานใจ ความบันเทิง ความหรรษา ความ รื่นเริงจิต ความปลื้มจิต ความดีใจ ความพอใจ

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า ปีติปรากฏ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ

ประเด็นที่ ๑ เหมือนในคู่ที่ ๓ แต่มี ๘ ประการตามองค์ธรรมในตอนที่ ๑

ประเด็นที่ ๒ เหมือนในคู่ที่ ๓

สรุป เวทนาด้วยอำนาจการกำหนดรู้ปีติหายใจเข้า หายใจออก ย่อมปรากฏ ความปรากฏเป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณ เวทนาย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนานั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นเวทนา ในเวทนา”

คู่ที่ ๖ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้สุขหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้สุขหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า สุข ดังนี้

สุข ๒ อย่าง คือ (๑) กายิกสุข (๒) เจตสิกสุข

กายิกสุข ได้แก่ ความสำราญทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยสุขที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากกายสัมผัส สุขเวทนาที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากกายสัมผัส

เจตสิกสุข ได้แก่ ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยสุขที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากเจโตสัมผัส สุขเวทนาที่เป็นความสำราญซึ่งเกิดจากเจโตสัมผัส

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า สุขเหล่านั้นปรากฏ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น เหมือนใน คำว่า กายเหล่านั้นปรากฏ ในคู่ที่ ๓ แต่ในประเด็นที่ ๑ มี ๑๐ ประการตามหลัก อานาปานสติคู่ที่ ๑-๕

คู่ที่ ๗ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้จิตตสังขารหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้จิตตสังขารหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วนเหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า จิตตสังขาร ด้วยหลักอานาปานสติ ๑๒ ประการ เช่น

๑. สัญญาและเวทนาด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร

๒. ...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า จิตตสังขารปรากฏ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ

ประเด็นที่ ๑ มี ๑๒ ประการ (องค์ธรรมเหมือนตอนที่ ๑) เช่น

๑. เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น จิตตสังขารเหล่านั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น

๒. ...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

ประเด็นที่ ๒ เหมือนในคู่ที่ ๓

สรุป เวทนาด้วยอำนาจการกำหนดรู้สุขหายใจเข้า หายใจออก ย่อมปรากฏ ...(เหมือนในคู่ที่ ๕)

คู่ที่ ๘ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราระงับจิตตสังขารหายใจเข้า” สำเหนียก ว่า “เราระงับจิตตสังขารหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า ระงับจิตตสังขาร ด้วยหลักอานาปานสติ ๑๔ ประการ เช่น

๑. สัญญาและเวทนาด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว เป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยจิต เป็นจิตตสังขาร บุคคลเมื่อระงับ ดับ ทำให้จิตต-สังขารสงบ ชื่อว่าสำเหนียกอยู่

๒. ...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

สรุป เวทนาด้วยอำนาจการระงับจิตตสังขารหายใจเข้า หายใจออกย่อมปรากฏ ... (เหมือนในคู่ที่ ๕)

๓.๔.๓ ตติยจตุกกนิทเทส

ตติยจตุกกนิทเทสอธิบายอานาปานสติคู่ที่ ๙-๑๒ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คู่ที่ ๙ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เรากำหนดรู้จิตหายใจเข้า” สำเหนียก ว่า “เรากำหนดรู้จิตหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า จิต ด้วยหลักอานาปานสติ ๑๖ ประการ เช่น

๑. วิญญาณด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาวเป็นจิต จิต คือ มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณ ธาตุอันควรแก่จิต ชื่อว่าจิต

๒. ...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาวเป็นจิต จิต คือ มโน...

ตอนที่ ๒ อธิบายคำว่า จิตปรากฏ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น เหมือนในคู่ที่ ๓ คือ

ประเด็นที่ ๑ มี ๑๖ ประการ (องค์ธรรมเหมือนในตอนที่ ๑) เช่น

๑. เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น จิตนั้นย่อมปรากฏด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น

ประเด็นที่ ๒ เหมือนประเด็นที่ ๒ ในคู่ที่ ๓ ต่างแต่องค์ธรรมเท่านั้น

คู่ที่ ๑๐ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า”

สำเหนียกว่า “เราทำจิตให้บันเทิงหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า ความบันเทิงแห่งจิต ด้วยหลักอานาปานสติ ๑๘ ประการ เช่น

๑. เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว ความบันเทิงแห่งจิตย่อมเกิดขึ้น ความรื่นเริง ความบันเทิง ความหรรษา ความร่าเริงจิต ความปลื้มจิต ความปีติยินดี ความดีใจ ชื่อว่าความบันเทิงแห่งจิต

๒. ...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

สรุป วิญญาณด้วยอำนาจการทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้าหายใจออก ย่อมปรากฏ... เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณา เห็นจิตในจิต”

คู่ที่ ๑๑ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราตั้งจิตไว้หายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราตั้งจิตไว้หายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายสมาธินทรีย์ด้วยหลักอานาปานสติ เช่น

๑. ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาวเป็นสมาธิ

๒. ...ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว...

ความตั้งอยู่ ความตั้งอยู่ดี ความตั้งอยู่เฉพาะ ความไม่กวัดแกว่ง ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีจิตไม่กวัดแกว่ง ความสงบ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมา-สมาธิ ชื่อว่าสมาธินทรีย์

สรุป วิญญาณด้วยอำนาจการตั้งจิตไว้หายใจเข้าเป็นจิต ความปรากฏเป็นสติ การพิจารณาเห็นเป็นญาณ จิตย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัว

ระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึง กล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นจิตในจิต”

คู่ที่ ๑๒ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราเปลื้องจิตหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราเปลื้องจิตหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า เปลื้องจิตหายใจเข้า และเปลื้องจิตหายใจออก ดังนี้

๑. ภิกษุสำเหนียกว่า “เราเปลื้องจิตจากราคะหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราเปลื้องจิตจากราคะหายใจออก”

๒. ... จากโทสะ ...

๓. ... จากโมหะ ...

๔. ... จากมานะ ...

๕. ... จากทิฏฐิ ...

๖. ... จากวิจิกิจฉา ...

๗. ... จากถีนมิทธะ ...

๘. ... จากอุทธัจจะ ...

๙. ... จากอหิริกะ ...

๑๐. ภิกษุสำเหนียกว่า “เราเปลื้องจิตจากอโนตตัปปะหายใจเข้า” สำเหนียก ว่า “เราเปลื้องจิตจากอโนตตัปปะหายใจออก”

สรุป วิญญาณด้วยอำนาจการเปลื้องจิตหายใจเข้าหายใจออก ย่อมปรากฏ...

๓.๔.๔ จตุตถจตุกกนิทเทส

จตุตถจตุกกนิทเทสอธิบายอานาปานสติคู่ที่ ๑๓-๑๖ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คู่ที่ ๑๓ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า ความไม่เที่ยง โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “คำว่าไม่เที่ยง” “อะไรไม่เที่ยง” ท่านวิสัชนาว่า เบญจขันธ์ไม่เที่ยง

คำปุจฉาว่า “ชื่อว่าไม่เที่ยงเพราะมีสภาวะอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า “ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีภาวะเกิดขึ้นและดับไป

คำปุจฉาว่า “พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ เท่าไร เมื่อเห็นความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะเท่าไร เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อเห็นความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕๐ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณ ที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกด้วยธรรม ๒ ประการ คือ

พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า และพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก เป็นคู่ ๆ เช่น

ภิกษุสำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูปหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูปหายใจออก”

สรุป ธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้าหายใจออกย่อมปรากฏ ... เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย”

คู่ที่ ๑๔ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความคลาย กำหนัดหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความคลายกำหนัดหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า ความคลายกำหนัด โดยนำธรรม ๒๐๑ ประการ (เหมือนในคู่ที่ ๑๓) มาจำแนกด้วยธรรม ๒ ประการ คือ พิจารณาเห็นความคลายกำหนัดหายใจเข้า และพิจารณาเห็นความคลายกำหนัดหายใจออก เป็นคู่ ๆ เช่น ภิกษุเห็นโทษในรูปแล้วเกิดฉันทะในความคลายกำหนัดในรูป น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดี สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความคลายกำหนัดในรูป หายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความคลายกำหนัดในรูปหายใจออก”

สรุป ธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความคลายกำหนัดหายใจเข้าหายใจออกย่อมปรากฏ ... เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย”

คู่ที่ ๑๕ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความดับหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความดับหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วนเหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า ความดับ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ มีองค์ธรรม ๒๐๑ ประการ เหมือนในส่วนที่ ๑ ของคู่ที่ ๑๔ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า ความคลายกำหนัด เป็นคำว่า ความดับ

ตอนที่ ๒ มีองค์ธรรม ๑๒ ประการ คือ ปฏิจจสมุปบาท แบ่งเป็น ๒ ประเด็น ดังนี้

ประเด็นที่ ๑ จำแนกเหตุให้เกิดโทษในอวิชชา และเหตุให้อวิชชาดับ คือ

เหตุให้เกิดโทษในอวิชชา มี ๕ ประการ ได้แก่ โทษในอวิชชามีเพราะอาการ ๕ ประการ คือ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง ...เป็นทุกข์ ...เป็นอนัตตา ...เป็นเหตุให้เดือดร้อน ...แปรผัน

เหตุให้อวิชชาดับ มี ๘ ประการ ได้แก่ อวิชชาดับเพราะอาการ ๘ ประการ คือ เพราะต้นเหตุดับ...สมุทัยดับ...ชาติดับ...อาหารดับ...เหตุดับ...ปัจจัยดับ... ญาณเกิดขึ้น...นิโรธปรากฏ

ประเด็นที่ ๒ เหมือนในตอนที่ ๑ เช่น ภิกษุเห็นโทษในอวิชชาเพราะอาการ ๕ ประการนี้แล้ว เกิดฉันทะในความดับแห่งอวิชชาเพราะอาการ ๘ ประการนี้ น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดี สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความดับแห่งอวิชชา หายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความดับแห่งอวิชชา หายใจออก”

ปฏิจจสมุปบาทอีก ๑๑ ประการก็มีรูปแบบการจำแนกเช่นเดียวกันนี้

สรุป ธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความคลายกำหนัดหายใจเข้าหายใจออกย่อมปรากฏ ... เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย”

คู่ที่ ๑๖ คำปุจฉาว่า “ภิกษุสำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก” อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๕ ส่วน เหมือนในคู่ที่ ๓ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ อธิบายคำว่า ความสละคืน ซึ่งมี ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ความ สละคืนด้วยการบริจาค (๒) ความสละคืนด้วยความแล่นไป

ตอนที่ ๒ ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการมาจำแนกด้วยความสละคืน ๒ ประการข้างต้น เป็นคู่ ๆ เช่น จิตสละรูป เพราะฉะนั้น จึงเป็นความสละคืนด้วยการบริจาค จิตแล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นความดับแห่งรูป เพราะฉะนั้น จึงเป็นความสละคืนด้วยความแล่นไป ภิกษุสำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความสละคืนในรูปหายใจเข้า” สำเหนียกว่า “เราพิจารณาเห็นความสละคืนในรูปหายใจออก”

สรุป ธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้าหายใจออก ย่อมปรากฏ ... เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปัฏฐานภาวนา คือ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย”

๓.๕ ญาณราสิฉักกนิทเทส

ญาณราสิฉักกนิทเทสอธิบายญาณที่ท่านแสดงไว้ในคณนวาระ ตั้งแต่หมวด ที่ ๖-๑๑ รวม ๖ หมวด โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ญาณหมวดที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ญาณด้วยอำนาจแห่งสมาธิ ๒๔ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำอานาปานสติคู่ที่ ๑-๑๒ มาจำแนกสมาธิ ๒๔ ประการ เช่น

คู่ที่ ๑

๑. ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาวเป็นสมาธิ

๒. ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจออกยาวเป็นสมาธิ

ญาณหมวดที่ ๒

คำปุจฉาว่า “ญาณด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา ๗๒ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำอานาปานสติคู่ที่ ๑-๑๒ รวม ๒๔ ประการมาหมุนด้วยสามัญญ-ลักษณะ ๓ ประการ คือ (๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา ประการละ ๓ รอบ รวมเป็น ๗๒ รอบ(๓ x ๒๔ = ๗๒) เพื่อจำแนกสภาวธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าวิปัสสนา ๗๒ ประการ เช่น

๑. ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นลมหายใจเข้ายาวโดยความไม่เที่ยง

๒. ... เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นลมหายใจเข้ายาว โดยความเป็นทุกข์

๓. ... เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นลมหายใจเข้ายาว โดยความเป็นอนัตตา

ญาณหมวดที่ ๓

คำปุจฉาว่า “นิพพิทาญาณ ๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาโดยนำ อานาปานสติคู่ที่ ๑๓-๑๖ มาจำแนกสภาวธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่านิพพิทาญาณ ๘ ประการ เช่น

๑. ชื่อว่านิพพิทาญาณ เพราะพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า รู้เห็นตามความเป็นจริง

ญาณหมวดที่ ๔

คำปุจฉาว่า “นิพพิทานุโลมญาณ ๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาโดยนำ อานาปานสติคู่ที่ ๑๓-๑๖ มาจำแนกนิพพิทานุโลมญาณ ๘ ประการ เช่น

๑. ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัย ของบุคคลผู้พิจารณา เห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า ชื่อว่านิพพิทานุโลมญาณ

๒. ...ของบุคคลผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก ...

ญาณหมวดที่ ๕

คำปุจฉาว่า “นิพพิทาปฏิปัสสัทธิญาณ ๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนา โดยนำอานาปานสติคู่ที่ ๑๓-๑๖ มาจำแนกนิพพิทานุโลมญาณ ๘ ประการ เช่น

๑. ปัญญาที่พิจารณาแล้วดำรงมั่นอยู่ของบุคคลผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า ชื่อว่านิพพิทาปฏิปัสสัทธิญาณ

๒. ...ของบุคคลผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก ...

ญาณหมวดที่ ๖

คำปุจฉาว่า “ญาณในวิมุตติ ๒๑ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำสังโยชน์ที่มรรคแต่ละมรรคละได้ มาจำแนกญาณในวิมุตติ ๒๑ ประการ เช่น ด้วยโสดาปัตติมรรค

๑. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาด สักกายทิฏฐิ

๒. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดวิจิกิจฉา

๓. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดสีลัพพตปรามาส

๔. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดทิฏฐานุสัย

๕. ญาณในวิมุตติสุขเกิดขึ้น เพราะละ ตัดขาดวิจิกิจฉานุสัย

๔. อินทริยกถา

คำว่า อินทริยกถา แปลว่า กถาว่าด้วยอินทรีย์ แบ่งเป็นนิทเทสได้ ๕ นิทเทส ดังนี้

๑. ปฐมสุตตันตนิทเทส ๒. ทุติยสุตตันตนิทเทส

๓. ตติยสุตตันตนิทเทส ๔. จตุตถสุตตันตนิทเทส

๕. อินทริยสโมธาน

๔.๑ ปฐมสุตตันตนิทเทส

ปฐมสุตตันตนิทเทสอธิบายพระสูตรที่ ๑ ที่ท่านนำมาแสดงไว้เป็นอุทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) ๒. วิริยินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ)

๓. สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) ๔. สมาธินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ)

๕. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา)

(สำ.ม. ๑๙/๔๗๑/๑๖๙)

**นิทเทส**

ท่านนำอินทรีย์ ๕ ประการในอุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ แบ่งเป็น ๓ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑ ท่านแสดงความหมดจดแห่งอินทรีย์แต่ละประการไว้ดังนี้

คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการนี้ หมดจดด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ หมดจดด้วยอาการ ๑๕ ประการ คือ เมื่อบุคคลเว้นบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา ๑ คบหาสมาคมกับบุคคลผู้มีศรัทธา ๑ พิจารณาพระสูตรที่เป็นเหตุนำมาซึ่งความเลื่อมใส ๑ สัทธินทรีย์ย่อมหมดจดด้วยอาการ ๓ ประการนี้

เมื่อบุคคลเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน ๑ คบหาสมาคมกับบุคคลผู้มีความเพียร ๑ พิจารณาสัมมัปปธาน ๑ วิริยินทรีย์ย่อมหมดจดด้วยอาการ ๓ ประการนี้

อินทรีย์อีก ๓ ประการก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น จึงรวมเป็นอาการ ๑๕ ประการ

ตอนที่ ๒ ท่านแสดงการเจริญอินทรีย์ แบ่งเป็น ๓ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการ บุคคลเจริญด้วยอาการเท่าไร การเจริญอินทรีย์ ๕ ประการ มีได้ด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า ด้วยอาการ ๑๐ ประการ คือ บุคคลเมื่อละความไม่มีศรัทธา ชื่อว่าเจริญสัทธินทรีย์ ๑ เมื่อเจริญสัทธินทรีย์ ชื่อว่าละความไม่มีศรัทธา ๑ เมื่อละความเกียจคร้าน ชื่อว่าเจริญวิริยินทรีย์ ๑ เมื่อเจริญวิริยินทรีย์ ชื่อว่าละความเกียจคร้าน ๑ ฯลฯ อินทรีย์อีก ๓ ประการก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น จึงรวมเป็นอาการ ๑๐ ประการ

นัยที่ ๒ คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการ เป็นอินทรีย์ที่บุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้วด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า ด้วยอาการ ๑๐ ประการ คือ

๑. สัทธินทรีย์ชื่อว่าเป็นอินทรีย์ที่บุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้ว เพราะละความไม่มีศรัทธาได้เด็ดขาด

๒. ความไม่มีศรัทธาชื่อว่าเป็นธรรมที่บุคคลละได้เด็ดขาดแล้ว เพราะสัทธินทรีย์เป็นอินทรีย์ที่บุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้ว

อินทรีย์อีก ๔ ประการก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น จึงรวมเป็นอาการ ๑๐ ประการ

นัยที่ ๓ คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการ บุคคลเจริญด้วยอาการเท่าไร และอินทรีย์ ๕ ประการ เป็นอินทรีย์ที่บุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้ว ระงับแล้ว ระงับดีแล้ว ด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า ด้วยอาการ ๔ ประการ คือ

๑. ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค อินทรีย์ ๕ ประการ เป็นอินทรีย์ที่บุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้ว ระงับแล้ว ระงับดีแล้ว

๒-๔. ในขณะแห่งสกทาคามิมรรค...ในขณะแห่งอนาคามิมรรค...ในขณะแห่งอรหัตตมรรค...(เหมือนในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค จึงรวมเป็นอาการ ๔ ประการ)

อาการ ๔ ประการดังกล่าวนี้ จัดเป็นมัคควิสุทธิ ๔ ผลวิสุทธิ ๔ สมุจเฉท- วิสุทธิ ๔ และปฏิปัสสัทธิ ๔

ตอนที่ ๓

คำปุจฉาว่า “การเจริญอินทรีย์มีแก่บุคคลกี่จำพวก บุคคลกี่จำพวกชื่อว่าเจริญอินทรีย์แล้ว” ท่านวิสัชนาว่า “การเจริญอินทรีย์มีแก่บุคคล ๘ จำพวก บุคคล ๓ จำพวกชื่อว่าเจริญอินทรีย์แล้ว”

คำปุจฉาว่า “การเจริญอินทรีย์มีแก่บุคคล ๘ จำพวกไหน” ท่านวิสัชนาว่า มีแก่พระเสขะ ๗ จำพวก และปุถุชน ๑ จำพวก

คำปุจฉาว่า “บุคคล ๓ จำพวกไหน ชื่อว่าเจริญอินทรีย์แล้ว” ท่านวิสัชนาว่า บุคคลผู้ชื่อว่าเจริญอินทรีย์แล้ว มี ๓ จำพวก ได้แก่ (๑) พระขีณาสพสาวกของพระตถาคต (๒) พระปัจเจกพุทธเจ้า (๓) พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

๔.๒ ทุติยสุตตันตนิทเทส

ทุติยสุตตันตนิทเทสอธิบายพระสูตรที่ ๒ ที่ท่านนำมาแสดงไว้เป็นอุทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทธินทรีย์ ๒. วิริยินทรีย์

๓. สตินทรีย์ ๔. สมาธินทรีย์

๕. ปัญญินทรีย์

ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ไม่รู้ชัดเหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ แห่งอินทรีย์ ๕ ประการนี้ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น มิได้รับการยกย่องว่า เป็นสมณะในหมู่สมณะ หรือเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และมิได้ทำให้แจ้งสามัญญผลและพรหมัญญผล ด้วยปัญญาอันยิ่งเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ชัดเหตุเกิด ความดับ คุณ โทษ แห่งอินทรีย์ ๕ ประการนี้ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ได้รับการยกย่องว่า เป็นสมณะ ในหมู่สมณะ หรือเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และทำให้แจ้งสามัญญผลและพรหมัญญผล ด้วยปัญญาอันยิ่ง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (สำ.ม. ๑๙/๔๗๖/๑๗๐-๑๗๑)

นิทเทส

ท่านนำข้อความในอุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

คำปุจฉาว่า

๑. อินทรีย์ ๕ ประการมีเหตุเกิดด้วยอาการเท่าไร บุคคลรู้ชัดเหตุเกิดแห่งอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการเท่าไร

๒. อินทรีย์ ๕ ประการมีความดับด้วยอาการเท่าไร บุคคลรู้ชัดความดับแห่งอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการเท่าไร

๓. อินทรีย์ ๕ ประการมีคุณด้วยอาการเท่าไร บุคคลรู้ชัดคุณแห่งอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการเท่าไร

๔. อินทรีย์ ๕ ประการมีโทษด้วยอาการเท่าไร บุคคลรู้ชัดโทษแห่งอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการเท่าไร

๕. อินทรีย์ ๕ ประการมีเครื่องสลัดออกด้วยอาการเท่าไร บุคคลรู้ชัดเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการเท่าไร”

ท่านวิสัชนามีใจความว่า

๑. ด้วยอาการ ๔๐ ประการ ๒. ด้วยอาการ ๔๐ ประการ

๓. ด้วยอาการ ๒๕ ประการ ๔. ด้วยอาการ ๒๕ ประการ

๕. ด้วยอาการ ๑๘๐ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาแต่ละประการมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการมีเหตุเกิดด้วยอาการ ๔๐ ประการอะไรบ้าง

บุคคลรู้ชัดเหตุเกิดแห่งอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการ ๔๐ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาไว้โดยแบ่งเป็น ๒ ตอนดังนี้

ตอนที่ ๑ มีอินทรีย์ละ ๔ อาการ รวมเป็น ๒๐ อาการ เช่น

๑. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความน้อมใจเชื่อเป็นเหตุ เกิดแห่งสัทธินทรีย์

๒. เหตุเกิดแห่งฉันทะด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทธินทรีย์

๓. เหตุเกิดแห่งมนสิการด้วยอำนาจความน้อมใจเชื่อ เป็นเหตุเกิดแห่งสัทธินทรีย์

๔. ความปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ เป็นเหตุเกิดแห่ง

สัทธินทรีย์

ตอนที่ ๒ ท่านนำอาการของอินทรีย์แต่ละประการในตอนที่ ๑ มาจำแนกอีก ๔ รอบ รอบละ ๕ อาการ รวมเป็น ๒๐ อาการ โดยเริ่มตั้งแต่อาการที่ ๑ เป็นต้นไป เช่น

รอบที่ ๑

๑. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความน้อมใจเชื่อเป็นเหตุ เกิดแห่งสัทธินทรีย์

๒. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่การประคองไว้เป็นเหตุเกิดแห่งวิริยินทรีย์

๓. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความตั้งมั่น เป็นเหตุเกิด แห่งสตินทรีย์

๔. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นเหตุ เกิดแห่งสมาธินทรีย์

๕. เหตุเกิดแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่การเห็น เป็นเหตุเกิดแห่ง

ปัญญินทรีย์

๒. คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการมีความดับด้วยอาการ ๔๐ ประการ อะไรบ้าง บุคคลรู้ชัดความดับแห่งอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการ ๔๐ ประการ อะไรบ้าง” คำวิสัชนามีนัยตรงกันข้ามกับคำวิสัชนาในเหตุเกิดแห่งอินทรีย์

๓. คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการมีคุณด้วยอาการ ๒๕ ประการ อะไรบ้าง บุคคลรู้ชัดคุณแห่งอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการ ๒๕ ประการอะไรบ้าง” ท่าน วิสัชนาว่า

๑. ความไม่ปรากฏแห่งความไม่มีศรัทธา เป็นคุณแห่งสัทธินทรีย์

๒. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะความไม่มีศรัทธา ...

๓. ความแกล้วกล้าแห่งความประพฤติด้วยความน้อมใจเชื่อ ...

๔. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม ...

๕. ความสุขโสมนัสที่อาศัยอินทรีย์เกิดขึ้น ...

อินทรีย์อีก ๔ ประการ ก็มีนัยเดียวกัน จึงรวมเป็น ๒๕ อาการ

๔. คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการมีโทษด้วยอาการ ๒๕ ประการ อะไรบ้าง บุคคลรู้ชัดโทษแห่งอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการ ๒๕ ประการอะไรบ้าง” คำวิสัชนา มีนัยตรงกันข้ามกับคำวิสัชนาในคุณแห่งอินทรีย์

๕. คำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการมีเครื่องสลัดออกด้วยอาการ ๑๘๐ ประการ อะไรบ้าง บุคคลรู้ชัดเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการด้วยอาการ ๑๘๐ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการไว้เพียง ๙๖ ประการเท่านั้น อรรถกถาอธิบายว่า อาการ ๑๘๐ ประการนั้น แบ่งเป็น ๒ วาระ คือ

วาระที่ ๑ สำหรับบุคคลทั่วไป มี ๙๖ อาการ แบ่งเป็น ๓ หมวด คือ หมวด ที่ ๑ แบ่งตามมรรคผล มี ๒๕ อาการ หมวดที่ ๒ แบ่งตามการบรรลุ มี ๓๔ อาการ หมวดที่ ๓ แบ่งตามธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม มี ๓๗ อาการ รวมเป็นอาการ ๙๖ ประการ

วาระที่ ๒ สำหรับพระขีณาสพ มี ๘๔ อาการ โดยนำอาการ ๙๖ ประการ ในวาระที่ ๑ นั้นมาลบออก ๑๒ อาการ คือ ในหมวดที่ ๒ ลบออก ๘ อาการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ ในหมวดที่ ๓ ลบออก ๔ อาการ ได้แก่ มรรค ๔

เมื่อรวมอาการในวาระทั้ง ๒ วาระเข้าด้วยกันจึงเป็นอาการ ๑๘๐ ประการ

๔.๓ ตติยสุตตันตนิทเทส

ตติยสุตตันตนิทเทสอธิบายพระสูตรที่ ๓ ที่ท่านนำมาแสดงไว้เป็นอุทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | สัทธินทรีย์ | ๒. | วิริยินทรีย์ |
| ๓. | สตินทรีย์ | ๔. | สมาธินทรีย์ |

๕. ปัญญินทรีย์

ภิกษุทั้งหลาย สัทธินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน สัทธินทรีย์พึงเห็นได้ในโสตา-ปัตติยังคะ ๔ ประการ

ภิกษุทั้งหลาย วิริยินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน วิริยินทรีย์พึงเห็นได้ในสัมมัป-ปธาน ๔ ประการ

ภิกษุทั้งหลาย สตินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน สตินทรีย์พึงเห็นได้ในสติปัฏฐาน ๔ ประการ

ภิกษุทั้งหลาย สมาธินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน สมาธินทรีย์พึงเห็นได้ในฌาน ๔ ประการ

ภิกษุทั้งหลาย ปัญญินทรีย์พึงเห็นได้ในที่ไหน ปัญญินทรีย์พึงเห็นได้ในอริยสัจ ๔ ประการ (สำ.ม. ๑๙/๔๗๘/๑๗๒)

นิทเทส

ท่านนำข้อความในอุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

คำปุจฉาว่า

๑. ด้วยอำนาจแห่งสัทธินทรีย์ในโสตาปัตติยังคะ ๔ ประการ พึงเห็น อินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร

๒. ด้วยอำนาจแห่งวิริยินทรีย์ในสัมมัปปธาน ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร

๓. ด้วยอำนาจแห่งสตินทรีย์ในสติปัฏฐาน ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร

๔. ด้วยอำนาจแห่งสมาธินทรีย์ในฌาน ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร

๕. ด้วยอำนาจแห่งปัญญินทรีย์ในอริยสัจ ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการเท่าไร

ท่านวิสัชนามีใจความว่า แต่ละข้อมีอาการ ๒๐ ประการ

๔.๓.๑ ปเภทคณนนิทเทส

ปเภทคณนนิทเทสอธิบายอินทรีย์ ๕ ประการที่ท่านแสดงไว้ในนิทเทส โดย วิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังต่อไปนี้

๑. คำปุจฉาว่า “ด้วยอำนาจแห่งสัทธินทรีย์ในโสตาปัตติยังคะ ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการ ๒๐ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า

ในการน้อมใจเชื่อในโสตาปัตติยังคะคือการคบสัตบุรุษ พึงเห็นสัทธินทรีย์เพราะ มีสภาวะเป็นใหญ่ ด้วยอำนาจแห่งสัทธินทรีย์ พึงเห็นวิริยินทรีย์เพราะมีสภาวะประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์เพราะมีสภาวะตั้งมั่น พึงเห็นสมาธินทรีย์เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์เพราะมีสภาวะเห็น

ในการน้อมใจเชื่อในโสตาปัตติยังคะ อีก ๓ ประการ คือ การฟังสัทธรรมของสัตบุรุษ การมนสิการโดยอุบายอันแยบคาย และการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ก็มีนัยเดียวกันนี้ จึงรวมเป็นอาการ ๒๐ ประการ

๒. คำปุจฉาว่า “ด้วยอำนาจแห่งวิริยินทรีย์ในสัมมัปปธาน ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการ ๒๐ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า

ในสัมมัปปธานเพื่อไม่ทำบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น พึงเห็น

วิริยินทรีย์เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ในการประคองไว้ ด้วยอำนาจวิริยินทรีย์ พึงเห็นสตินทรีย์เพราะมีสภาวะตั้งมั่น พึงเห็นสมาธินทรีย์เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็น ปัญญินทรีย์เพราะมีสภาวะเห็น พึงเห็นสัทธินทรีย์เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ

ในสัมมัปปธานอีก ๓ ประการ คือ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ก็มีนัยเดียวกันนี้ จึงรวมเป็นอาการ ๒๐ ประการ

๓. คำปุจฉาว่า “ด้วยอำนาจแห่งสตินทรีย์ในสติปัฏฐาน ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการ ๒๐ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า

ในสติปัฏฐานคือการพิจารณาเห็นกายในกาย พึงเห็นสตินทรีย์เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ในความตั้งมั่น ด้วยอำนาจสตินทรีย์ พึงเห็นสมาธินทรีย์เพราะมีสภาวะ ไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์เพราะมีสภาวะเห็น พึงเห็นสัทธินทรีย์เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์เพราะมีสภาวะประคองไว้

ในสติปัฏฐานอีก ๓ ประการ คือ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย การพิจารณาเห็นจิตในจิต การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ก็มีนัยเดียวกันนี้ จึงรวมเป็นอาการ ๒๐ ประการ

๔. คำปุจฉาว่า “ด้วยอำนาจแห่งสมาธินทรีย์ในฌาน ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการ ๒๐ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า

ในปฐมฌาน พึงเห็นสมาธินทรีย์เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ในความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจสมาธินทรีย์ พึงเห็นปัญญินทรีย์เพราะมีภาวะเห็น พึงเห็นสัทธินทรีย์เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์เพราะมีสภาวะประคองไว้ พึงเห็น สตินทรีย์เพราะมีสภาวะตั้งมั่น

ในทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ก็มีนัยเดียวกันนี้ จึงรวมเป็นอาการ ๒๐ ประการ

๕. คำปุจฉาว่า “ด้วยอำนาจแห่งปัญญินทรีย์ในอริยสัจ ๔ ประการ พึงเห็นอินทรีย์ ๕ ประการ ด้วยอาการ ๒๐ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า

ในทุกขอริยสัจ พึงเห็นปัญญินทรีย์เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ ด้วยอำนาจ ปัญญินทรีย์ พึงเห็นสัทธินทรีย์เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ พึงเห็นวิริยินทรีย์เพราะมีสภาวะ

ประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์เพราะมีสภาวะตั้งมั่น พึงเห็นสมาธินทรีย์เพราะมี สภาวะเป็นใหญ่ในความไม่ฟุ้งซ่าน

ในทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ก็มีนัยเดียวกันนี้ จึงรวมเป็นอาการ ๒๐ ประการ

๔.๓.๒ จริยวาร

คำว่า จริยวาร แปลว่า วาระว่าด้วยจริยา (ความประพฤติ)แห่งอินทรีย์ คือ ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๕ หมวดมาจำแนกความประพฤติแห่งอินทรีย์ หมวดละ ๒๐ อาการ เหมือนในปเภทคณนนิทเทส แต่เพิ่มคำขยายความว่า “จริยา” แห่งอินทรีย์แต่ละประการ เช่น

๑. คำปุจฉาว่า “ด้วยอำนาจแห่งสัทธินทรีย์ในโสตาปัตติยังคะ ๔ ประการ พึงเห็นจริยาแห่งอินทรีย์ ๕ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า

ในการน้อมใจเชื่อในโสตาปัตติยังคะคือการคบสัตบุรุษ พึงเห็นจริยาแห่งสัทธินทรีย์ เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ ฯลฯ (องค์ธรรมเหมือนในปเภทคณนนิทเทส)

๔.๓.๓ จารวิหารนิทเทส

จารวิหารนิทเทสอธิบายความประพฤติและความเป็นอยู่ คือ ท่านพระสารีบุตรวางบทมาติกาที่มีคำว่า “ความประพฤติ และความเป็นอยู่” รวมอยู่ด้วยดังนี้

“ความประพฤติ และความเป็นอยู่ เป็นอันตรัสรู้แล้ว รู้แจ้งแล้ว เหมือนอย่างสพรหมจารีผู้รู้แจ้ง มั่นใจบุคคล ตามที่ประพฤติ ตามที่เป็นอยู่ ในฐานะที่ลึกซึ้งว่า “ท่านผู้นี้บรรลุแล้วหรือว่าจักบรรลุแน่”

จากนั้นท่านนำคำในบทมาติกามาอธิบายทีละคำ รวม ๑๔ คำ เช่น

คำว่า “ความประพฤติ” ได้แก่ ความประพฤติ ๘ ประการ คือ (๑) ความประพฤติในอิริยาบถ (๒) ...ในอายตนะ (๓) ...ในสติ (๔) ...ในสมาธิ (๕) ...ในญาณ (๖) ...ในมรรค (๗) ...ในผล (๘) ความประพฤติเพื่อประโยชน์แก่โลก

ความประพฤติแต่ละประการมีความหมายตามลำดับดังนี้ (๑) ความประพฤติในอิริยาบถ ๔ (๒) ความประพฤติในอายตนะภายใน และอายตนะภายนอกอย่าง ละ ๖ ประการ (๓) ความประพฤติในสติปัฏฐาน ๔ (๔) ความประพฤติในฌาน ๔ (๕) ความประพฤติในอริยสัจ ๔ (๖) ความประพฤติในอริยมรรค ๔ (๗) ความ ประพฤติในสามัญญผล ๔ (๘) ความประพฤติในพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ในพระปัจเจกพุทธเจ้าบางส่วน ในพระสาวกบางส่วน

ความประพฤติ ๘ ประการ อีกนัยหนึ่ง เช่น

๑. เมื่อน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าประพฤติด้วยศรัทธา

๒. เมื่อประคองไว้ ชื่อว่าประพฤติด้วยวิริยะ

ความประพฤติ ๘ ประการ อีกนัยหนึ่ง เช่น

๑. ความประพฤติสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าทัสสนจริยา

๒. ความประพฤติสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอภินิโรปนจริยา

คำว่า “ความเป็นอยู่” ได้แก่ (อาการที่) บุคคลผู้น้อมใจเชื่อ อยู่ด้วยศรัทธา บุคคลผู้ประคองไว้ อยู่ด้วยความเพียร บุคคลผู้ตั้งมั่น อยู่ด้วยสติ บุคคลผู้ทำความไม่ฟุ้งซ่าน อยู่ด้วยสมาธิ บุคคลผู้รู้ชัด อยู่ด้วยปัญญา

๔.๔ จตุตถสุตตันตนิทเทส

จตุตถสุตตันตนิทเทสอธิบายพระสูตรที่ ๔ ที่ท่านนำมาแสดงไว้เป็นอุทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | สัทธินทรีย์ | ๒. | วิริยินทรีย์ |
| ๓. | สตินทรีย์ | ๔. | สมาธินทรีย์ |
| ๕. | ปัญญินทรีย์ | | |

(สำ.ม. ๑๙/๔๗๑/๑๖๙)

นิทเทส

ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “อินทรีย์ ๕ ประการนี้ พึงเห็นด้วยอาการเท่าไร เพราะมีสภาวะอย่างไร” แล้ววิสัชนาว่า พึงเห็นด้วยอาการ ๖ ประการ เพราะมีสภาวะ อย่างนี้ คือ (๑) เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ (๒) เพราะมีสภาวะเป็นเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นให้หมดจด (๓) เพราะมีสภาวะมีประมาณยิ่ง (๔) เพราะมีสภาวะตั้งมั่น (๕) เพราะมีสภาวะทำให้สิ้นไป (๖) เพราะมีสภาวะให้ตั้งอยู่

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนา ๖ ประการมาตั้งเป็นนิทเทส รวม ๖ นิทเทส ดังนี้

๔.๔.๑ อาธิปเตยยัฏฐนิทเทส

อาธิปเตยยัฏฐนิทเทสอธิบายสภาวะที่เป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ อย่างไร” ท่านวิสัชนาความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์โดยแบ่งเป็น ๒ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านนำอินทรีย์ ๕ ประการมาหมุนสลับกันเป็นใหญ่ รวม ๕ รอบ รอบละ ๕ ประการ เพื่อจำแนกความเป็นใหญ่ของอินทรีย์แต่ละประการ รวม ๒๕ ประการ เช่น พึงเห็นสัทธินทรีย์เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ ในการน้อมใจเชื่อของบุคคลผู้ละความ ไม่มีศรัทธา ด้วยอำนาจแห่งสัทธินทรีย์ พึงเห็นวิริยินทรีย์เพราะมีสภาวะประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์เพราะมีสภาวะตั้งมั่น พึงเห็นสมาธินทรีย์เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์เพราะมีสภาวะเห็น

ตอนที่ ๒

ท่านนำอินทรีย์ ๕ มาหมุนด้วยธรรมแต่ละคู่ในธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔ แห่งญาณกถา) คู่ละ ๕ รอบ รอบละ ๕ ประการ

รวม ๒๕ ประการ โดยให้อินทรีย์แต่ละอินทรีย์สลับกันเป็นใหญ่ในแต่ละรอบ เมื่อหมุนไปครบ ๓๗ คู่ จึงได้ ๑๘๕ รอบ เมื่อนำ ๑๘๕ รอบไปคูณด้วย ๕ จึงได้ ๙๒๕ ประการ (๓๗ x ๕ = ๑๘๕ x ๕ = ๙๒๕) เช่น

รอบที่ ๑

พึงเห็นสัทธินทรีย์เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่ในการน้อมใจเชื่อ ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะของบุคคลผู้ละกามฉันทะ ด้วยอำนาจแห่งสัทธินทรีย์ พึงเห็นวิริยินทรีย์เพราะมีสภาวะประคองไว้ พึงเห็นสตินทรีย์เพราะมีสภาวะตั้งมั่น พึงเห็นสมาธินทรีย์เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน พึงเห็นปัญญินทรีย์เพราะมีสภาวะเห็น

๔.๔.๒ อาทิวิโสธนัฏฐนิทเทส

อาทิวิโสธนัฏฐนิทเทสอธิบายสภาวะเป็นเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นแห่งอินทรีย์ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะชำระศีลที่เป็นส่วนเบื้องต้น อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ มี ๕ ประการตามจำนวนอินทรีย์ เช่น ชื่อว่าสัทธินทรีย์เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าสีลวิสุทธิเพราะมีสภาวะระวังความไม่มีศรัทธา เป็นเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นแห่งสัทธินทรีย์

ตอนที่ ๒ มี ๓๗ ประการ (ดูธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ ในหมวดภาวนาที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔ ญาณกถา) เช่น อินทรีย์ ๕ ในเนกขัมมะ ชื่อว่าสีลวิสุทธิเพราะมีสภาวะระวังกามฉันทะ เป็นเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นแห่งอินทรีย์ ๕

๔.๔.๓ อธิมัตตัฏฐนิทเทส

อธิมัตตัฏฐนิทเทสอธิบายสภาวะมีประมาณยิ่งแห่งอินทรีย์ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะมีประมาณยิ่งอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า

๑. เพราะเจริญสัทธินทรีย์ ฉันทะจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจฉันทะ ปามุชชะจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปามุชชะ ด้วยอำนาจศรัทธา สัทธินทรีย์จึงมีประมาณยิ่ง

๒. ด้วยอำนาจปามุชชะ ปีติจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปีติ ด้วยอำนาจศรัทธา...

๓. ด้วยอำนาจปีติ ปัสสัทธิจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปัสสัทธิ ด้วยอำนาจศรัทธา...

๔. ด้วยอำนาจปัสสัทธิ สุขจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจสุข ด้วยอำนาจศรัทธา...

๕. ด้วยอำนาจสุข โอภาสจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจโอภาส ด้วยอำนาจศรัทธา...

๖. ด้วยอำนาจโอภาส สังเวชจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจสังเวช ด้วยอำนาจ ศรัทธา...

๗. จิตสังเวชแล้วย่อมตั้งมั่น ด้วยอำนาจความตั้งมั่น ด้วยอำนาจศรัทธา...

๘. จิตตั้งมั่นแล้วย่อมประคองไว้ด้วยดี ด้วยการประคองไว้ ด้วยอำนาจศรัทธา...

๙. จิตที่ประคองไว้ย่อมเพ่งเฉย(อุเบกขา) ด้วยดี ด้วยอุเบกขา ด้วยอำนาจศรัทธา...

๑๐. ด้วยอำนาจอุเบกขา จิตจึงหลุดพ้นจากกิเลสที่มีสภาวะต่าง ๆ ด้วยความหลุดพ้น ด้วยอำนาจศรัทธา...

๑๑. เพราะจิตหลุดพ้น ธรรมเหล่านั้นจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เพราะมีความหมายว่า ธรรมทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจ ภาวนา ด้วยอำนาจศรัทธา...

๑๒. เพราะเป็นธรรมที่เจริญแล้ว ธรรมเหล่านั้นจึงหลีกออกจากธรรมเหล่านั้นไปสู่ธรรมที่ประณีตกว่า ด้วยอำนาจความหลีกออกไป ด้วย อำนาจศรัทธา...

๑๓. เพราะหลีกออกไปแล้ว ฉะนั้น บุคคลจึงสละ ด้วยอำนาจความสละ ด้วยอำนาจศรัทธา...

๑๔. เพราะสละแล้ว ฉะนั้น กิเลสและขันธ์จึงดับ ด้วยอำนาจความดับ ด้วยอำนาจศรัทธา...

สรุป ความสละด้วยอำนาจความดับ ๒ ประการ คือ (๑) ความสละด้วยการบริจาค (๒) ความสละด้วยความแล่นไป

ชื่อว่าความสละด้วยการบริจาค เพราะสละกิเลสและขันธ์ ชื่อว่าความสละด้วยความแล่นไป เพราะจิตแล่นไปในนิพพานธาตุที่เป็นความดับ

อินทรีย์อีก ๔ ประการก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๔.๔.๔ อธิฏฐานัฏฐนิทเทส

อธิฏฐานัฏฐนิทเทสอธิบายสภาวะตั้งมั่นแห่งอินทรีย์ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะตั้งมั่น อย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า

เพราะเจริญสัทธินทรีย์ ฉันทะจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจฉันทะ ด้วยอำนาจศรัทธา สัทธินทรีย์จึงตั้งมั่น

ด้วยอำนาจฉันทะ ปามุชชะจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปามุชชะ ด้วยอำนาจศรัทธา สัทธินทรีย์จึงตั้งมั่น ฯลฯ (มีองค์ธรรมเหมือนในอธิมัตตัฏฐนิทเทส)

๔.๔.๕ ปริยาทานัฏฐนิทเทส

ปริยาทานัฏฐนิทเทสอธิบายสภาวะที่อินทรีย์ทำให้ธรรมฝ่ายตรงกันข้ามสิ้นไป โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะทำให้ธรรมฝ่ายตรงกันข้าม สิ้นไป อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ มี ๕ ประการตามจำนวนอินทรีย์ เช่น เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ สัทธินทรีย์จึงทำความไม่มีศรัทธาให้สิ้นไป ทำความเร่าร้อนเพราะความไม่มีศรัทธาให้สิ้นไป

ตอนที่ ๒ มี ๓๗ ประการ (ดูธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ในภาวนาหมวดที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔) เช่น อินทรีย์ ๕ ประการในเนกขัมมะ ทำกามฉันทะให้ สิ้นไป อินทรีย์ ๕ ประการในพยาบาท ทำอพยาบาทให้สิ้นไป

๔.๔.๖ ปติฏฐาปกัฏฐนิทเทส

ปติฏฐาปกัฏฐนิทเทสอธิบายสภาวะที่อินทรีย์ให้ตั้งอยู่ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะให้ตั้งอยู่ อย่างไร” ท่าน

วิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ มี ๕ ประการตามจำนวนอินทรีย์ เช่น ผู้มีศรัทธาให้สัทธินทรีย์ ตั้งอยู่ในความน้อมใจเชื่อ สัทธินทรีย์ของผู้มีศรัทธาให้ผู้มีศรัทธาตั้งอยู่ในความน้อมใจเชื่อ

ตอนที่ ๒ มี ๓๗ ประการ (องค์ธรรมเหมือนในปริยาทานัฏฐนิทเทส) เช่น พระโยคาวจรให้อินทรีย์ ๕ ประการตั้งอยู่ในเนกขัมมะ อินทรีย์ ๕ ประการของพระโยคาวจรให้พระโยคาวจรตั้งอยู่ในเนกขัมมะ

๔.๔.๗ อินทริยสโมธาน

อินทริยสโมธาน แปลว่า การให้อินทรีย์ประชุมลง หรือการประมวลอินทรีย์ นอกจากการให้อินทรีย์ประชุมลงแล้ว ยังมีการให้ธรรมอีก ๔ หมวดประชุมลง คือ พละ โพชฌงค์ มรรค และธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นเนื้อหาตอนที่ ๓ ในจำนวน ๗ ตอน ที่ท่านนำมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตอนที่ ๑ อธิบายการเจริญสมาธิของบุคคล ๓ จำพวก ดังนี้

คำปุจฉาว่า

๑. ปุถุชนเมื่อเจริญสมาธิ ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร

๒. พระเสขะเมื่อเจริญสมาธิ ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร

๓. ท่านผู้ปราศจากราคะเมื่อเจริญสมาธิ ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร

ท่านวิสัชนามีใจความว่า

๑. ด้วยอาการ ๗ ประการ ๒. ด้วยอาการ ๘ ประการ

๓. ด้วยอาการ ๑๐ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาแต่ละประการมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “ปุถุชน เมื่อเจริญสมาธิ ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการ ๗ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนามีใจความว่า เพราะน้อมนึกถึงแล้ว ปุถุชน ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งสภาวธรรมแต่ละประการ รวม ๗ ประการ ได้แก่ (๑) อารมณ์ (๒) สมถนิมิต (๓) ปัคคหนิมิต (๔) อวิกเขปะ (๕) โอภาส (๖) ความร่าเริง (๗) อุเบกขา

๒. คำปุจฉาว่า “พระเสขะเมื่อเจริญสมาธิ ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วย อาการ ๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนามีใจความว่า เพราะน้อมนึกถึงแล้ว พระเสขะชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งสภาวธรรมแต่ละประการ รวม ๘ ประการ ประการที่ ๑-๗ เหมือนในข้อที่ ๑ ประการที่ ๘ ได้แก่ เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งสภาวะเดียว

๓. คำปุจฉาว่า “ท่านผู้ปราศจากราคะเมื่อเจริญสมาธิ ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนามีใจความว่า เพราะน้อมนึก ถึงแล้วท่านผู้ปราศจากราคะ ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งสภาวธรรมแต่ละประการ รวม ๑๐ ประการ ประการที่ ๙-๑๐ ได้แก่ เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งญาณ และเป็น ผู้ฉลาดในความตั้งไว้ซึ่งจิต

ตอนที่ ๒ อธิบายการเจริญวิปัสสนาของบุคคล ๓ จำพวก ดังนี้

คำปุจฉาว่า

๑. ปุถุชนเมื่อเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร

๒. พระเสขะเมื่อเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร

๓. ท่านผู้ปราศจากราคะเมื่อเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วยอาการเท่าไร

ท่านวิสัชนามีใจความว่า

๑. ด้วยอาการ ๙ ประการ ทั้ง ๒ ประเด็น

๒. ด้วยอาการ ๑๐ ประการ ทั้ง ๒ ประเด็น

๓. ด้วยอาการ ๑๒ ประการ ทั้ง ๒ ประเด็น

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาแต่ละประการมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “ปุถุชนเมื่อเจริญวิปัสสนา ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการ ๙ ประการ อะไรบ้าง เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๙ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ปุถุชนเมื่อเจริญวิปัสสนา ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาด ในการตั้งไว้ด้วยอาการ ๙ ประการ เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๙ ประการ จัดเป็น ๙ คู่ ดังนี้

| | เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ | เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ |
|---|---|---|
| ๑. | โดยความไม่เที่ยง | โดยความเที่ยง |
| ๒. | โดยความเป็นทุกข์ | โดยความเป็นสุข |
| ๓. | โดยความเป็นอนัตตา | โดยความเป็นอัตตา |
| ๔. | โดยความสิ้นไป | โดยความเป็นก้อน |
| ๕. | โดยความเสื่อมไป | โดยความประมวลมา |
| ๖. | โดยความแปรผัน | โดยความยั่งยืน |
| ๗. | โดยอนิมิต | โดยนิมิต |
| ๘. | โดยอปณิหิตะ | โดยปณิหิตะ |
| ๙. | โดยสุญญตะ(ความว่าง) | โดยอภินิเวส(ความยึดมั่น) |

๒. คำปุจฉาว่า “พระเสขะเมื่อเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนามีใจความว่า พระเสขะเมื่อเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ ประการ เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๐ ประการ จัดเป็น ๑๐ คู่ คู่ที่ ๑-๙ เหมือนในข้อที่ ๑ คู่ที่ ๑๐ ได้แก่ ญาณกับสิ่งที่มิใช่ญาณ

๓. คำปุจฉาว่า “ท่านผู้ปราศจากราคะเมื่อเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๒ ประการ อะไรบ้าง เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๒ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ท่านผู้ปราศจากราคะเมื่อเจริญวิปัสสนา เป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ด้วยอาการ ๑๒ ประการ เป็นผู้ฉลาดในการไม่ตั้งไว้ด้วย อาการ ๑๒ ประการ จัดเป็น ๑๒ คู่ คู่ที่ ๑-๑๐ เหมือนในข้อที่ ๒ คู่ที่ ๑๑-๑๒ ได้แก่ ความไม่เกี่ยวข้องกับความเกี่ยวข้อง และความดับกับสังขาร

ตอนที่ ๓

ท่านสรุปเหมือนคำสรุปในสโตการิญาณนิทเทสว่า เพราะน้อมนึกถึงแล้ว บุคคล ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ด้วยอำนาจความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งอารมณ์

รู้ชัดโคจร และรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์ ให้พละทั้งหลายประชุมลง ... ให้โพชฌงค์ทั้งหลายประชุมลง ... ให้มรรคทั้งหลายประชุมลง ... ให้ธรรมทั้งหลายประชุมลง รู้ชัดโคจร และรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์

ลำดับต่อไป ท่านนำคำสรุปนั้นมาอธิบาย มีใจความแบ่งเป็น ๓ ลำดับดังนี้

ลำดับที่ ๑

ให้สัทธินทรีย์ประชุมลงเพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ ให้วิริยินทรีย์ประชุมลงเพราะ มีสภาวะประคองไว้ ให้สตินทรีย์ประชุมลง เพราะมีสภาวะตั้งมั่น ให้สมาธินทรีย์ประชุมลงเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ให้ปัญญินทรีย์ประชุมลงเพราะมีสภาวะเห็น

ลำดับที่ ๒ มี ๓ ประการ คือ

๑. ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ด้วยอำนาจความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งสภาวธรรมต่าง ๆ รวม ๗ ประการ (เหมือนในตอนที่ ๑ ลำดับที่ ๒ ข้อที่ ๑)

๒. ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ด้วยอำนาจความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งสภาวธรรมต่าง ๆ รวม ๘ ประการ (เหมือนในตอนที่ ๑ ลำดับ ที่ ๒ ข้อที่ ๒)

๓. ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ด้วยอำนาจความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้ซึ่งสภาวธรรมต่าง ๆ รวม ๑๐ ประการ (เหมือนในตอนที่ ๑ ลำดับที่ ๒ ข้อที่ ๓)

ลำดับที่ ๓ มี ๓ ประการ คือ

๑. ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ด้วยอำนาจความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้และการไม่ตั้งไว้โดยสภาวธรรมต่าง ๆ รวม ๑๘ ประการ (เหมือนในตอนที่ ๒ ลำดับที่ ๒ ข้อที่ ๑)

๒. ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ด้วยอำนาจความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้และการไม่ตั้งไว้โดยสภาวธรรมต่าง ๆ รวม ๒๐ ประการ (เหมือนในตอนที่ ๒ ลำดับที่ ๒ ข้อที่ ๒)

๓. ให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ด้วยอำนาจความเป็นผู้ฉลาดในการตั้งไว้และการไม่ตั้งไว้โดยสภาวธรรมต่าง ๆ รวม ๒๐ ประการ (เหมือนในตอนที่ ๒ ลำดับที่ ๒ ข้อที่ ๓)

ตอนที่ ๔

ท่านตั้งบทมาติกาใหม่ว่า “ปัญญาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔ ประการ ชื่อว่าอาสวักขยญาณ” (ดูรายละเอียดในอาสวักขย- ญาณนิทเทสแห่งญาณกถา)

ตอนที่ ๕

ท่านนำพระพุทธพจน์เป็นคาถามาตั้งเป็นบทมาติกา แล้วยกคำว่า สมันตจักขุ มาขยายความเป็นพุทธญาณ ๑๔ ประการ เหมือนในสัพพัญญุตญาณนิทเทสแห่งญาณกถา

ตอนที่ ๖

ท่านนำคำกริยา ๕ คำ คือ เชื่อ ประคองไว้ ตั้งสติมั่น ตั้งใจมั่น รู้ชัด มาหมุนเป็นคู่ ๆ สลับกันจนครบ ๕ คำ เป็น ๑ รอบ รอบละ ๘ คู่ โดยให้คำกริยาแต่ละ คำหมุนกันเป็นใหญ่ในแต่ละรอบตามลำดับรวม ๕ รอบ เช่น

รอบที่ ๑ ใช้คำว่า “เชื่อ” เป็นหลัก คือ

บุคคลเมื่อเชื่อ ชื่อว่าประคองไว้ เมื่อประคองไว้ ชื่อว่าเชื่อ

บุคคลเมื่อเชื่อ ชื่อว่าตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติมั่น ชื่อว่าเชื่อ

บุคคลเมื่อเชื่อ ชื่อว่าตั้งใจมั่น เมื่อตั้งใจมั่น ชื่อว่าเชื่อ

บุคคลเมื่อเชื่อ ชื่อว่ารู้ชัด เมื่อรู้ชัด ชื่อว่าเชื่อ

รอบที่ ๒ ใช้คำว่า “ประคองไว้” เป็นหลัก คือ

บุคคลเมื่อประคองไว้ ชื่อว่าตั้งสติมั่น เมื่อตั้งสติมั่น ชื่อว่าประคองไว้

บุคคลเมื่อประคองไว้ ชื่อว่าตั้งใจมั่น เมื่อตั้งใจมั่น ชื่อว่าประคองไว้

บุคคลเมื่อประคองไว้ ชื่อว่ารู้ชัด เมื่อรู้ชัด ชื่อว่าประคองไว้

บุคคลเมื่อประคองไว้ ชื่อว่าเชื่อ เมื่อเชื่อ ชื่อว่าประคองไว้

ลำดับต่อไป ท่านนำคำกริยาทั้ง ๕ คำนั้นมาขยายความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน เป็นคู่ ๆ หมุนสลับกันไปจนครบ ๕ คำ รวม ๕ รอบ เหมือนข้างต้น เช่น

รอบที่ ๑ ใช้คำว่า “เชื่อ” เป็นหลัก คือ

เพราะความเป็นผู้เชื่อ จึงประคองไว้ เพราะความเป็นผู้ประคองไว้ จึงเชื่อ

เพราะความเป็นผู้เชื่อ จึงตั้งสติมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งสติมั่น จึงเชื่อ

เพราะความเป็นผู้เชื่อ จึงตั้งใจมั่น เพราะความเป็นผู้ตั้งใจมั่น จึงเชื่อ

เพราะความเป็นผู้เชื่อ จึงรู้ชัด เพราะความเป็นผู้รู้ชัด จึงเชื่อ

ตอนที่ ๗

ท่านวางบทมาติกาว่า พุทธจักขุชื่อว่าพุทธญาณ พุทธญาณชื่อว่าพุทธจักขุ เป็นเครื่องให้พระตถาคตทรงเห็นหมู่สัตว์ผู้มีกิเลสดุจธุลีในปัญญาจักขุน้อย ฯลฯ (เหมือนในอินทริยปโรปริยัตตญาณนิทเทส)

จากนั้น ท่านนำคำในบทมาติกานั้นมาขยายความเป็นคู่ตรงกันข้าม คือ ฝ่ายดีกับฝ่ายไม่ดี รวม ๕ คู่ (เหมือนในอินทริยปโรปริยัตตญาณนิทเทสแห่งญาณกถา)

๕. วิโมกขกถา

คำว่า วิโมกขกถา แปลว่า กถาว่าด้วยวิโมกข์ แบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสได้ดังนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระพุทธพจน์ที่ว่าด้วยวิโมกข์มาแสดงเป็นอุทเทสว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์ ๓ ประการนี้ วิโมกข์ ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สุญญตวิโมกข์ ๒. อนิมิตตวิโมกข์

๓. อัปปณิหิตวิโมกข์

วิโมกข์ ๖๘ ประการ คือ

๑. สุญญตวิโมกข์ ๒. อนิมิตตวิโมกข์

๓. อัปปณิหิตวิโมกข์ ๔. อัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์

๕. พหิทธาวุฏฐานวิโมกข์ ๖. ทุภโตวุฏฐานวิโมกข์

๗-๑๐. วิโมกข์ ๔ ประการจากอัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์

๑๑-๑๔. วิโมกข์ ๔ ประการจากพหิทธาวุฏฐานวิโมกข์

๑๕-๑๘. วิโมกข์ ๔ ประการจากทุภโตวุฏฐานวิโมกข์

๑๙-๒๒. วิโมกข์ ๔ ประการอนุโลมตามอัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์

๒๓-๒๖. วิโมกข์ ๔ ประการอนุโลมตามพหิทธาวุฏฐานวิโมกข์

๒๗-๓๐. วิโมกข์ ๔ ประการอนุโลมตามทุภโตวุฏฐานวิโมกข์

๓๑-๓๔. วิโมกข์ ๔ ประการระงับจากอัชฌัตตวุฏฐานวิโมกข์

๓๕-๓๘. วิโมกข์ ๔ ประการระงับจากพหิทธาวุฏฐานวิโมกข์

๓๙-๔๒. วิโมกข์ ๔ ประการระงับจากทุภโตวุฏฐานวิโมกข์

๔๓. ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะภิกษุผู้ได้รูปฌาน ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย

๔๔. ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะภิกษุผู้ไม่มีความหมายรู้ว่ารูปภายในเห็นรูปภายนอก

๔๕. ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะภิกษุเป็นผู้น้อมไปในอารมณ์ว่างามเท่านั้น

๔๖. อากาสานัญจายตนสมาบัติวิโมกข์

๔๗. วิญญาณัญจายตนสมาบัติวิโมกข์

๔๘. อากิญจัญญายตนสมาบัติวิโมกข์

๔๙. เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติวิโมกข์

๕๐. สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติวิโมกข์

๕๑. สมยวิโมกข์ ๕๒. อสมยวิโมกข์

๕๓. สามยิกวิโมกข์ ๕๔. อสามยิกวิโมกข์

๕๕. กุปปวิโมกข์ ๕๖. อกุปปวิโมกข์

๕๗. โลกิยวิโมกข์ ๕๘. โลกุตตรวิโมกข์

๕๙. สาสวิโมกข์ ๖๐. อนาสวิโมกข์

๖๑. สามิสวิโมกข์ ๖๒. นิรามิสวิโมกข์

๖๓. นิรามิสานิรามิสตรวิโมกข์ ๖๔. ปณิหิตวิโมกข์

๖๕. อัปปณิหิตวิโมกข์ ๖๖. ปณิหิตปฏิปัสสัทธิวิโมกข์

๖๗. สัญญุตตวิโมกข์ ๖๘. วิสัญญุตตวิโมกข์

๖๙. เอกัตตวิโมกข์ ๗๐. นานัตตวิโมกข์

๗๑. สัญญาวิโมกข์ ๗๒. ญาณวิโมกข์

๗๓. สีติสิยาวิโมกข์ ๗๔. ฌานวิโมกข์

๗๕. อนุปาทาจิตตวิโมกข์

ข้อสังเกต ตัวเลขบอกจำนวนวิโมกข์นี้ขัดแย้งกัน กล่าวคือ หัวข้อระบุไว้ ๖๘ ประการ แต่จำนวนจริงมีถึง ๗๕ ประการ อรรถกถาอธิบายว่า มีจำนวน ๗๕ ประการจริง แต่มีวิโมกข์ที่มีชื่อซ้ำกัน ๗ ประการ คือ วิโมกข์ที่ ๑-๓ เหมือน ที่พระผู้มี

พระทรงแสดงไว้ข้างต้น วิโมกข์ที่ ๔-๖ รวมอยู่ในวิโมกข์ที่ ๗-๑๘ วิโมกข์ ที่ ๖๕ ซ้ำกับวิโมกข์ข้างต้น รวมเป็นวิโมกข์ที่มีชื่อซ้ำกัน ๗ ประการ ท่านให้ลบ ออกไป ให้นับเพียงชื่อเดียว จึงเหลือวิโมกข์ ๖๘ ประการตามหัวข้อ

นิทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำวิโมกข์ต่าง ๆ ในอุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ในที่นี้ขอนำคำอธิบาย วิโมกข์ ๕ ประการสุดท้าย ได้แก่ สัญญาวิโมกข์ ญาณวิโมกข์ สีติสิยาวิโมกข์ ฌานวิโมกข์ และอนุปาทาจิตตวิโมกข์ มาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังต่อไปนี้

สัญญาวิโมกข์ แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “สัญญาวิโมกข์ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า สัญญาวิโมกข์ ๑ เป็นสัญญาวิโมกข์ ๑๐ สัญญาวิโมกข์ ๑๐ เป็นสัญญาวิโมกข์ ๑ ด้วยอำนาจวัตถุ และด้วยปริยาย

จากนั้น ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “เป็นได้อย่างไร” แล้ววิสัชนาว่า

๑. อนิจจานุปัสสนาญาณ พ้นจากนิจจสัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์

๒. ทุกขานุปัสสนาญาณ พ้นจากสุขสัญญา ...

๓. อนัตตานุปัสสนาญาณ พ้นจากอัตตสัญญา ...

๔. นิพพิทานุปัสสนาญาณ พ้นจากนันทิสัญญา ...

๕. วิราคานุปัสสนาญาณ พ้นจากราคสัญญา ...

๖. นิโรธานุปัสสนาญาณ พ้นจากสมุทยสัญญา ...

๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนาญาณ พ้นจากอาทานสัญญา ...

๘. อนิมิตตานุปัสสนาญาณ พ้นจากนิมิตตสัญญา ...

๙. อัปปณิหิตานุปัสสนาญาณ พ้นจากปณิธิสัญญา ...

๑๐. สุญญตานุปัสสนาญาณ พ้นจากอภินิเวสสัญญา ...

ส่วนที่ ๒

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาหมุนด้วยญาณ ๑๐ ประการข้างต้น เป็นสัญญาวิโมกข์ ๒,๐๑๐ ประการ (๒๐๑ x ๑๐ = ๒,๐๑๐) เช่น อนิจจานุปัสสนาญาณในรูป พ้นจากนิจจสัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ ฯลฯ สุญญตานุปัสสนาญาณในชรามรณะ พ้นจากอภินิเวสสัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์

ญาณวิโมกข์ แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ญาณวิโมกข์ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า ญาณวิโมกข์ ๑ เป็นญาณวิโมกข์ ๑๐ ญาณวิโมกข์ ๑๐ เป็นญาณวิโมกข์ ๑ ด้วยอำนาจวัตถุ และด้วยปริยาย

จากนั้น ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “เป็นได้อย่างไร” แล้ววิสัชนาว่า

๑. อนิจจานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์

๒. ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าสุข ...

๓. อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าอัตตา ...

๔. นิพพิทานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลง ว่านันทิ ...

๕. วิราคานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่า ราคะ ...

๖. นิโรธานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่า สมุทัย ...

๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าอภินิเวส ...

๘. อนิมิตตานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่า นิมิต ...

๙. อัปปณิหิตานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าปณิธิ ...

๑๐. สุญญตานุปัสสนายถาภูตญาณ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่า อาทานะ ...

ส่วนที่ ๒

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการมาหมุนด้วยญาณ ๑๐ ประการข้างต้น เหมือน ในสัญญาวิโมกข์ เป็นญาณวิโมกข์ ๒,๐๑๐ ประการ

สีติสิยาวิโมกข์ แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “สีติสิยาวิโมกข์ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า สีติสิยาวิโมกข์ ๑ เป็นสีติสิยาวิโมกข์ ๑๐ สีติสิยาวิโมกข์ ๑๐ เป็นสีติสิยาวิโมกข์ ๑ ด้วยอำนาจวัตถุ และด้วยปริยาย

จากนั้น ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “เป็นได้อย่างไร” แล้ววิสัชนาว่า

๑. อนิจจานุปัสสนาญาณ เป็นญาณมีความเย็นใจอย่างยอดเยี่ยม พ้นจาก ความเดือดร้อน ความเร่าร้อนและความกระวนกระวาย เพราะเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสีติสิยาวิโมกข์

๒. ทุกขานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะสุข ...

๓. อนัตตานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะอัตตา ...

๔. นิพพิทานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะนันทิ ...

๕. วิราคานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะราคะ ...

๖. นิโรธานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะสมุทัย ...

๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะอาทานะ ...

๘. อนิมิตตานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะนิมิต ...

๙. อัปปณิหิตานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะปณิธิ ...

๑๐. สุญญตานุปัสสนาญาณ เป็นญาณ ... เพราะอภินิเวส ...

ส่วนที่ ๒

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการมาหมุนด้วยญาณ ๑๐ ประการข้างต้น เหมือน ในสัญญาวิโมกข์ เป็นสีติสิยาวิโมกข์ ๒,๐๑๐ ประการ

ฌานวิโมกข์ มีวิธีการจำแนกต่างกับวิโมกข์ ๓ ประการข้างต้น คือ ท่าน จำแนกด้วยธรรม ๔๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ชุดที่ ๖) ดังนี้

คำว่า “ฌานวิโมกข์ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า

เนกขัมมะ ย่อมเผา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌาน

เนกขัมมะ ย่อมเผากามฉันทะให้ไหม้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌาน

บุคคลเมื่อเผา ย่อมหลุดพ้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌานวิโมกข์

เมื่อเผาไหม้ ย่อมหลุดพ้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌานวิโมกข์

กิเลสทั้งหลาย ย่อมไหม้ไป เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าธรรม

เขาย่อมเผากิเลสให้ไหม้ คือ รู้ว่ากิเลสถูกเผาแล้วและกิเลสกำลังถูกเผาให้ไหม้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌานวิโมกข์

อพยาบาทย่อมเผา ฯลฯ

อนุปาทาจิตตวิโมกข์ แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

เหมือนกับสัญญาวิโมกข์ แต่เปลี่ยนคำว่า “สัญญา” เป็นคำว่า “อุปาทาน” เช่น

อนิจจานุปัสสนาญาณ พ้นจากอุปาทานว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนุปาทานจิตตวิโมกข์

ส่วนที่ ๒

ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “ญาณแต่ละญาณพ้นจากอุปาทานเท่าไร” แล้ววิสัชนาว่า

๑. อนิจจานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๓ ประการ

๒. ทุกขานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๑ ประการ

๓. อนัตตานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๓ ประการ

๔. นิพพิทานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๑ ประการ

๕. วิราคานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๑ ประการ

๖. นิโรธานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๔ ประการ

๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๔ ประการ

๘. อนิมิตตานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๓ ประการ

๙. อัปปณิหิตานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๑ ประการ

๑๐. สุญญตานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๓ ประการ

จากนั้น ท่านนำคำวิสัชนาแต่ละประการมาตั้งเป็นคำปุจฉาตามลำดับว่า ญาณแต่ละญาณพ้นจากอุปาทานอะไรบ้าง แล้ววิสัชนาตามลำดับ มีใจความว่า

ญาณ ๔ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนาญาณ อนัตตานุปัสสนาญาณ อนิมิตตานุปัสสนาญาณ และสุญญตานุปัสสนาญาณ พ้นจากอุปาทาน ๓ ประการ คือ ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน

ญาณ ๔ ประการ คือ ทุกขานุปัสสนาญาณ นิพพิทานุปัสสนาญาณ

วิราคานุปัสสนาญาณ และอัปปณิหิตานุปัสสนาญาณ พ้นจากอุปาทาน ๑ ประการ คือ กามุปาทาน

ญาณ ๒ ประการ คือ นิโรธานุปัสสนาญาณ ปฏินิสสัคคานุปัสสนาญาณ

พ้นจากอุปาทาน ๔ ประการ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน

ท่านแสดงว่า ประตูสู่วิโมกข์ ๓ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการนำออกจากโลก คือ

๑. การออกจากโลกมีได้ เพราะพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง ทั้งโดยส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย และเพราะจิตดำเนินไปในอนิมิตตธาตุ

๒. การออกจากโลกมีได้ เพราะทำใจให้อาจหาญในสังขารทั้งปวง และเพราะจิตดำเนินไปในอัปปณิหิตธาตุ

๓. การออกจากโลกมีได้ เพราะพิจารณาเห็นธรรมทั้งปวงโดยความเป็นฝ่ายอื่น และเพราะจิตดำเนินไปในสุญญตธาตุ

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกผลแห่งการมนสิการเป็น ๓ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านจำแนกผลแห่งการมนสิการโดยอาการ ๓ อย่าง คือ (๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา เป็นขั้น ๆ รวม ๙ ขั้น โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความ ดังนี้

ขั้นที่ ๑

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง สังขารปรากฏโดยความสิ้นไป

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สังขารปรากฏโดยความเป็นภัย

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สังขารปรากฏโดยความเป็นของว่าง

ขั้นที่ ๒

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง จิตมากด้วยความน้อมใจเชื่อ

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ จิตมากด้วยความสงบ

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา จิตมากด้วยความรู้

ขั้นที่ ๓

๑. บุคคลผู้มนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ ย่อมได้ สัทธินทรีย์

๒. บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ ย่อมได้สมาธินทรีย์

๓. บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ย่อมได้ปัญญินทรีย์

ขั้นที่ ๔

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ สัทธินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามสัทธินทรีย์นั้นมี ๔ ประการ เป็น สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย เป็นธรรมมีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่ามีรสเป็นอย่างเดียวกัน ผู้ใดปฏิบัติชอบ ผู้นั้นย่อมเจริญอินทรีย์ การเจริญอินทรีย์ย่อมไม่มีแก่ผู้ปฏิบัติผิด

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ สมาธินทรีย์เป็นใหญ่ ...

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ ...

ขั้นที่ ๕

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ สัทธินทรีย์ เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามสัทธินทรีย์นั้นมี ๔ ประการ เป็น สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย ในเวลารู้แจ้ง ปัญญินทรีย์เป็นใหญ่ อินทรีย์แห่งการรู้แจ้งที่เป็นไปตามปัญญินทรีย์นั้นมี ๔ ประการ เป็น สหชาตปัจจัย อัญญมัญญ-ปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย เป็นธรรมมีรสเป็นอย่าง เดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่ามีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าการรู้แจ้ง เพราะมีความหมายว่าเห็น ด้วยอาการอย่างนี้ แม้บุคคลผู้รู้แจ้งก็ชื่อว่าย่อมเจริญอินทรีย์ แม้ผู้เจริญอินทรีย์ก็ชื่อว่าผู้รู้แจ้ง

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ สมาธินทรีย์ เป็นใหญ่ ...

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ปัญญินทรีย์ เป็นใหญ่ ...

ขั้นที่ ๖

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สมาธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมาธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นกายสักขี

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทิฏฐิปัตตะ บุคคลน้อมใจเชื่อ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัทธาธิมุต

บุคคลชื่อว่าทำให้แจ้ง เพราะเป็นผู้ถูกต้องธรรม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากายสักขี

บุคคลชื่อว่าบรรลุแล้ว เพราะเป็นผู้เห็นธรรม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิปัตตะ

บุคคลผู้น้อมใจเชื่อ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัทธาธิมุต

บุคคลถูกต้อง(บรรลุ)ฌานก่อน ภายหลังจึงทำให้แจ้งนิพพานซึ่งเป็นความดับ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากายสักขี

ญาณว่า “สังขารเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข” เป็นญาณที่บุคคลเห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิปัตตะ

ท่านสรุปว่า บุคคล ๓ จำพวกนี้ คือ สัทธาธิมุต กายสักขี และทิฏฐิปัตตะ เป็นสัทธาธิมุตก็ได้ เป็นกายสักขีก็ได้ เป็นทิฏฐิปัตตะก็ได้ ด้วยอำนาจวัตถุ และด้วย ปริยาย

ลำดับต่อไป ท่านนำข้อความในบทสรุปมาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า “เป็นได้อย่างไร” แล้ววิสัชนามีใจความว่า เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต เมื่อมนสิการโดยความเป็น ทุกข์ ... เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ...

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สมาธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมาธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นกายสักขี เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ... เมื่อ

มนสิการ โดยความไม่เที่ยง ...

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะปัญญินทรีย์ มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทิฏฐิปัตตะ เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ... เมื่อ

มนสิการโดยความเป็นทุกข์ ...

ท่านสรุปว่า บุคคล ๓ จำพวกนี้ คือ สัทธาธิมุต กายสักขี และทิฏฐิปัตตะ เป็นสัทธาธิมุตอย่างหนึ่ง เป็นกายสักขีอย่างหนึ่ง เป็นทิฏฐิปัตตะอย่างหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้

ลำดับต่อไป ท่านนำข้อความในบทสรุปมาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า “เป็นได้อย่างไร” แล้ววิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๔ ขั้น ดังนี้

ขั้นที่ ๑ ผลแห่งการมนสิการโดยอาการ ๓ ประการ

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สมาธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมาธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นกายสักขี

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทิฏฐิปัตตะ

ขั้นที่ ๒ ผลแห่งการมนสิการโดยความไม่เที่ยง ๘ ประการ

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรค เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สัทธานุสารี อินทรีย์ที่เป็นไปตามสัทธินทรีย์นั้นมี ๔ ประการ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย การเจริญอินทรีย์ ๔ ย่อมมีด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งได้โสดาปัตติมรรคด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นสัทธานุสารี

๒. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงทำให้แจ้งโสดาปัตติผล เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สัทธาธิมุต ... อินทรีย์ ๔ เป็นอันบุคคลเจริญแล้ว เจริญดีแล้วด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งทำให้แจ้ง โสดาปัตติผลด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นสัทธาธิมุต

๓-๘. ...บุคคลจึงได้สกทาคามิมรรค ... บุคคลจึงทำให้แจ้งสกทาคามิผล ... บุคคลจึงได้อนาคามิมรรค ... บุคคลจึงทำให้แจ้งอนาคามิผล ... บุคคลจึงได้อรหัตตมรรค ... บุคคลจึงทำให้แจ้งอรหัตตผล ...

ขั้นที่ ๓ ผลแห่งการมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ๘ ประการ

๑-๘. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สมาธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมาธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรค ...

ขั้นที่ ๔ ผลแห่งการมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ๘ ประการ

๑-๘. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรค เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ธรรมานุสารี ... การเจริญอินทรีย์ ๔ ย่อมมีด้วยอำนาจปัญญินทรีย์ บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งได้โสดาปัตติมรรคด้วย อำนาจปัญญินทรีย์ บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นธรรมานุสารี ...

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกบุคคล ๓ จำพวก คือ สัทธาธิมุต กายสักขี และทิฏฐิ-ปัตตะด้วยธรรมแต่ละประการในธรรม ๔๘ ประการ ได้แก่ เนกขัมมะ อพยาบาท

อาโลกสัญญา อวิกเขปะ ธัมมววัตถาน ญาณ ปามุชชะ สมาบัติ ๘ อนุปัสสนา ๑๘ มรรค ๔ สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ อริยมรรค มีองค์ ๘ วิโมกข์ ปฏิสัมภิทา วิชชา สิกขา โดยใช้คำกริยา ๑๐ คำที่มีความหมายเดียวกันขยายความ คือ เจริญ บรรลุ ถึง ได้ รู้แจ้ง ทำให้แจ้ง ถูกต้อง ถึงความ ชำนาญ ถึงความสำเร็จ ถึงความแกล้วกล้า แต่ละกริยาแบ่งเป็น ๓ กาล เช่น

บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเจริญแล้ว กำลังเจริญ หรือจักเจริญซึ่งเนกขัมมะ ฯลฯ บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นสัทธาธิมุตด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ เป็นกายสักขีด้วยอำนาจสมาธินทรีย์ เป็นทิฏฐิปัตตะด้วยอำนาจปัญญินทรีย์

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกบุคคล ๓ จำพวก คือ สัทธาธิมุต กายสักขี และทิฏฐิ-ปัตตะ ด้วยอริยสัจ ๔ ดังนี้

บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำให้แจ้งนิโรธ เจริญมรรค บุคคลเหล่านั้นทั้งหมดเป็นสัทธาธิมุตด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ เป็นกายสักขีด้วยอำนาจสมาธินทรีย์ เป็นทิฏฐิปัตตะด้วยอำนาจปัญญินทรีย์

ลำดับต่อไป ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “การรู้แจ้งสัจจะมีได้ด้วยอาการเท่าไร บุคคลรู้แจ้งสัจจะด้วยอาการเท่าไร” แล้ววิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑

การรู้แจ้งสัจจะมีได้ด้วยอาการ ๔ ประการ บุคคลรู้แจ้งสัจจะด้วยอาการ ๔ ประการ คือ

๑. รู้แจ้งทุกขสัจว่า เป็นธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยการกำหนดรู้
๒. รู้แจ้งสมุทยสัจว่า เป็นธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยการละ
๓. รู้แจ้งนิโรธสัจว่า เป็นธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยการทำให้แจ้ง
๔. รู้แจ้งมัคคสัจว่า เป็นธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยการเจริญ

สรุป การรู้แจ้งสัจจะมีได้ด้วยอาการ ๔ ประการนี้ บุคคลเมื่อรู้แจ้งสัจจะด้วยอาการ ๔ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นสัทธาธิมุตด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ ชื่อว่าเป็นกายสักขี ด้วยอำนาจสมาธินทรีย์ ชื่อว่าเป็นทิฏฐิปัตตะด้วยอำนาจปัญญินทรีย์

นัยที่ ๒

การรู้แจ้งสัจจะมีได้ด้วยอาการ ๙ ประการ บุคคลรู้แจ้งสัจจะด้วยอาการ ๙ ประการ คือ (๑-๔) เหมือนในนัยที่ ๑ (๕) รู้แจ้งธรรมทั้งปวงด้วยความรู้ยิ่ง (๖) รู้แจ้งสังขารทั้งปวงด้วยการกำหนดรู้ (๗) รู้แจ้งอกุศลธรรมทั้งปวงด้วยการละ (๘) รู้แจ้งมรรค ๔ ด้วยการเจริญ (๙) รู้แจ้งนิโรธด้วยการทำให้แจ้ง

สรุป การรู้แจ้งสัจจะมีได้ด้วยอาการ ๙ ประการนี้ เมื่อบุคคลรู้แจ้งสัจจะด้วยอาการ ๙ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นสัทธาธิมุตด้วยอำนาจสัทธินทรีย์ ชื่อว่าเป็นกายสักขี ด้วยอำนาจสมาธินทรีย์ ชื่อว่าเป็นทิฏฐิปัตตะด้วยอำนาจปัญญินทรีย์

ตอนที่ ๒

ท่านจำแนกผลแห่งการมนสิการโดยอาการ ๓ อย่าง คือ (๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา เป็นขั้นๆ รวม ๖ ขั้น โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความเหมือนในตอนที่ ๑ แต่มีรายละเอียดต่างกัน ดังนี้

ขั้นที่ ๑-๒ (เหมือนในตอนที่ ๑)

ขั้นที่ ๓ (เหมือนตอนที่ ๑ แต่เปลี่ยนคำว่า อินทรีย์ เป็นคำว่า วิโมกข์)

๑. บุคคลผู้มนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ ย่อมได้ อนิมิตตวิโมกข์

๒. บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ ย่อมได้อัปปณิหิตวิโมกข์

๓. บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ย่อมได้สุญญตวิโมกข์

ขั้นที่ ๔

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ อนิมิตต- วิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามวิโมกข์นั้นมี ๒ ประการ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย เป็นธรรมมีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมาย ว่ามีรสเป็นอย่างเดียวกัน ผู้ใดปฏิบัติชอบ ผู้นั้นย่อมเจริญอินทรีย์ การเจริญอินทรีย์ย่อมไม่มีแก่ผู้ปฏิบัติผิด

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ อัปปณิหิต-วิโมกข์เป็นใหญ่ ...

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ สุญญตวิโมกข์เป็นใหญ่ ...

ขั้นที่ ๕

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ อนิมิตต- วิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวนาที่เป็นไปตามอนิมิตตวิโมกข์นั้น มี ๒ ประการ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย ในเวลารู้แจ้ง อนิมิตตวิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งการรู้แจ้งที่เป็นไปตามอนิมิตตวิโมกข์นั้นมี ๒ ประการ เป็นสหชาต-ปัจจัย ฯลฯ สัมปยุตตปัจจัย เป็นธรรมมีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่ามีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าการรู้แจ้ง เพราะมีความหมายว่าเห็น ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลผู้รู้แจ้งชื่อว่าเจริญอินทรีย์ ผู้เจริญอินทรีย์ชื่อว่ารู้แจ้ง

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ อัปปณิหิตวิโมกข์ เป็นใหญ่ ...

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ สุญญตวิโมกข์ เป็นใหญ่ ...

ขั้นที่ ๖

๑. เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง อนิมิตตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะอนิมิตตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต

๒. เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะอัปปณิหิตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นกายสักขี

๓. เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สุญญตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะสุญญตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทิฏฐิปัตตะ บุคคลน้อมใจเชื่อเพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัทธาธิมุต

บุคคลชื่อว่าทำให้แจ้ง เพราะเป็นผู้ถูกต้องธรรม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากายสักขี

บุคคลชื่อว่าบรรลุแล้ว เพราะเป็นผู้เห็นธรรม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิปัตตะ

บุคคลผู้น้อมใจเชื่อ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสัทธาธิมุต

บุคคลถูกต้องฌานก่อน ภายหลังจึงทำให้แจ้งนิพพานซึ่งเป็นความดับ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากายสักขี

ญาณว่า “สังขารเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข” เป็นญาณที่บุคคลเห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิปัตตะ ฯลฯ (เหมือนตอนที่ ๑)

ตอนที่ ๓

ท่านจำแนกผลแห่งการมนสิการโดยอาการ ๓ อย่าง คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา เป็นขั้น ๆ รวม ๕ ขั้น โดยวิธีปุจฉาและ วิสัชนา มีใจความดังนี้

ขั้นที่ ๑

บุคคลผู้มนสิการโดยความไม่เที่ยง จะรู้เห็นนิมิตตามความเป็นจริง เพราะ รู้เห็นนิมิตตามความเป็นจริงนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมมาทัสสนะ สังขารทั้งปวงชื่อว่าบุคคลเห็นดีแล้วโดยความไม่เที่ยง ด้วยการอนุมานตามสัมมาทัสสนะนั้นอย่างนี้ บุคคลละความสงสัยได้ที่สัมมาทัสสนะนี้

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ...

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ...

ขั้นที่ ๒

เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง นิมิตปรากฏโดยความเป็นภัย

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ความเป็นไปปรากฏโดยความเป็นภัย

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา นิมิตและความเป็นไปปรากฏโดยความเป็นภัย

ขั้นที่ ๓

เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณคือการพิจารณานิมิตย่อมเกิดขึ้น

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ญาณคือการพิจารณาความเป็นไปย่อมเกิดขึ้น

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ญาณคือการพิจารณานิมิตและความเป็นไปย่อมเกิดขึ้น

ขั้นที่ ๔

เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง จิตออกจากนิมิต แล่นไปในนิพพานซึ่งไม่มีนิมิต

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ จิตออกจากความเป็นไป แล่นไปในนิพพานซึ่งไม่มีความเป็นไป

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา จิตออกจากนิมิตและความเป็นไป แล่นไปในนิพพานธาตุที่เป็นความดับ ไม่มีนิมิตและความเป็นไป

ขั้นที่ ๕

เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ย่อมหลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ย่อมหลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์

เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อมหลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์

ตอนที่ ๔

ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “วิโมกข์ ๓ ประการมีในขณะต่างกันด้วยอาการเท่าไร มีในขณะเดียวกันด้วยอาการเท่าไร” แล้ววิสัชนามีใจความว่า วิโมกข์ ๓ ประการ มีในขณะต่างกันด้วยอาการ ๔ ประการ คือ (๑) ด้วยสภาวะเป็นใหญ่ (๒) ด้วยสภาวะตั้งมั่น (๓) ด้วยสภาวะน้อมจิตไป (๔) ด้วยสภาวะนำออกไป

วิโมกข์ ๓ ประการมีในขณะเดียวกันด้วยอาการ ๗ ประการ คือ (๑) ด้วยสภาวะประชุมลง (๒) ด้วยสภาวะบรรลุ (๓) ด้วยสภาวะได้ (๔) ด้วยสภาวะรู้แจ้ง (๕) ด้วยสภาวะทำให้แจ้ง (๖) ด้วยสภาวะถูกต้อง (๗) ด้วยสภาวะตรัสรู้

จากนั้น ท่านนำอาการทั้ง ๔ ประการและ ๗ ประการมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เช่น คำปุจฉาว่า “วิโมกข์ ๓ ประการมีในขณะต่างกันด้วย สภาวะเป็นใหญ่ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความไม่เที่ยง อนิมิตตวิโมกข์เป็นใหญ่

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นทุกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์เป็นใหญ่

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สุญญตวิโมกข์เป็นใหญ่

คำปุจฉาว่า “วิโมกข์ ๓ ประการมีในขณะเดียวกันด้วยสภาวะประชุมลง ... ด้วยสภาวะตรัสรู้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๓ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ ผลแห่งการมนสิการโดยความไม่เที่ยง

บุคคลผู้มนสิการโดยความไม่เที่ยง ย่อมพ้นจากนิมิต เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นอนิมิตตวิโมกข์

บุคคลพ้นจากอารมณ์ใด ย่อมไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์นั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นอัปปณิหิตวิโมกข์

บุคคลไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์ใด เป็นผู้ว่างจากอารมณ์นั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นสุญญตวิโมกข์

บุคคลว่างจากนิมิตใด เป็นผู้ไม่มีนิมิตเพราะนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นอนิมิตตวิโมกข์

นัยที่ ๒ ผลแห่งการมนสิการโดยความเป็นทุกข์

บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ ย่อมพ้นจากปณิธิ เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นอัปปณิหิตวิโมกข์

บุคคลไม่ตั้งอยู่ในทุกข์ใด เป็นผู้ว่างจากทุกข์นั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้น จึงเป็นสุญญตวิโมกข์

บุคคลว่างจากนิมิตใด เป็นผู้ไม่มีนิมิตเพราะนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นอนิมิตตวิโมกข์

บุคคลไม่มีนิมิตเพราะนิมิตใด ไม่ตั้งอยู่ในนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นอัปปณิหิตวิโมกข์

นัยที่ ๓ ผลแห่งการมนสิการโดยความเป็นอนัตตา

บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตา ย่อมพ้นจากอภินิเวส เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นสุญญตวิโมกข์

บุคคลว่างจากนิมิตใด เป็นผู้ไม่มีนิมิตเพราะนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นอนิมิตตวิโมกข์

บุคคลไม่มีนิมิตเพราะนิมิตใด ไม่ตั้งอยู่ในนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้นจึงเป็นอัปปณิหิตวิโมกข์

บุคคลไม่ตั้งอยู่ในนิมิตใด เป็นผู้ว่างจากนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้น วิโมกข์นั้น จึงเป็นสุญญตวิโมกข์

ตอนที่ ๕

ท่านตั้งบทมาติกา ดังนี้

วิโมกข์มีอยู่ ธรรมที่เป็นประธานมีอยู่ ธรรมที่เป็นประธานแห่งวิโมกข์มีอยู่ ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อวิโมกข์มีอยู่ ธรรมที่อนุโลมตามวิโมกข์มีอยู่ วิโมกขวิวัฏมีอยู่ การเจริญวิโมกข์มีอยู่ ความสงบระงับแห่งวิโมกข์มีอยู่

จากนั้น ท่านนำคำในบทมาติกามาอธิบายทีละคำ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ในที่นี้ขอนำเฉพาะคำอธิบายวิโมกข์ มาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

คำปุจฉาว่า “วิโมกข์ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า ได้แก่ วิโมกข์ ๓ ประการ คือ

๑. สุญญตวิโมกข์ ๒. อนิมิตตวิโมกข์

๓. อัปปณิหิตวิโมกข์

จากนั้น ท่านนำวิโมกข์แต่ละประการมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

สุญญตวิโมกข์ แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “สุญญตวิโมกข์ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า

๑. อนิจจานุปัสสนาญาณ พ้นจากอภินิเวสว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์

๒-๑๐. มีองค์ธรรมเหมือนในสัญญาวิโมกข์ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า สัญญา เป็นคำว่า อภินิเวส

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในสัญญาวิโมกข์ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น)

อนิมิตตวิโมกข์ แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “อนิมิตตวิโมกข์ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาไว้เหมือนในสัญญา-วิโมกข์ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า สัญญา เป็นคำว่า นิมิต เช่น

๑. อนิจจานุปัสสนาญาณ พ้นจากนิมิตว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในสัญญาวิโมกข์ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น)

อัปปณิหิตวิโมกข์ แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “อัปปณิหิตวิโมกข์ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาไว้เหมือนในสัญญา-วิโมกข์ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า สัญญา เป็นคำว่า ปณิธิ เช่น

๑. อนิจจานุปัสสนาญาณ พ้นจากปณิธิว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในสัญญาวิโมกข์ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น)

๖. คติกถา

คำว่า คติกถา แปลว่า กถาว่าด้วยคติ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ ตอนที่ ๑ ว่าด้วยปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ตอนที่ ๒ ว่าด้วยปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณ- วิปปยุต ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตอนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ความเกิดขึ้นแห่งขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาล เทพชั้นกามาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นรูปาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นอรูปาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร”

ท่านวิสัชนาว่า ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ

ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ความเกิดขึ้นแห่งขัตติยมหาศาล พราหมณ- มหาศาล คหบดีมหาศาล เทพชั้นกามาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘

ประการ ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นรูปาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นอรูปาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ

จากนั้น ท่านนำคำวิสัชนามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

คำปุจฉาว่า "ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ อะไรบ้าง" ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วนดังนี้

ส่วนที่ ๑

ในชวนขณะแห่งกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการฝ่ายกุศลเป็นสหชาตปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในนิกันติขณะ(ขณะติดใจ) เหตุ ๒ ประการฝ่ายอกุศล เป็นสหชาตปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการฝ่ายอัพยากฤต เป็นสหชาตปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี

ส่วนที่ ๒

ในปฏิสนธิขณะ

เบญจขันธ์ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย

มหาภูตรูป ๔ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย

ชีวิตสังขาร ๓ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย

นามและรูป เป็นสหชาตปัจจัย ... วิปปยุตตปัจจัย

ธรรม ๑๔ ประการนี้ เป็นสหชาตปัจจัย ... วิปปยุตตปัจจัย

นามขันธ์ ๔ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

อินทรีย์ ๕ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

เหตุ ๓ ประการ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

นามและวิญญาณ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

ธรรม ๑๔ ประการนี้ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

ธรรม ๒๘ ประการนี้ (๑๔+๑๔) เป็นสหชาตปัจจัย ... วิปปยุตตปัจจัย

สรุป ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการนี้

คำปุจฉาว่า "ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ความเกิดขึ้นแห่ง

ขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาล เทพชั้นกามาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการอะไรบ้าง" ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ (เหมือนในคติสมบัติ )

ส่วนที่ ๒

ในปฏิสนธิขณะ

เบญจขันธ์ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย

มหาภูตรูป ๔ ... (เหมือนในคติสมบัติ)

สรุป ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณสัมปยุต ความเกิดขึ้นแห่งขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาล เทพชั้นกามาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการนี้

คำปุจฉาว่า “ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นรูปาวจรมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาไว้เหมือนในคติสมบัติ

คำปุจฉาว่า “ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นอรูปาวจรมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ (เหมือนในคติสมบัติ)

ส่วนที่ ๒

ในปฏิสนธิขณะ

นามขันธ์ ๔ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

อินทรีย์ ๕ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

เหตุ ๓ ประการ(ฝ่ายกุศล) เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

นามและวิญญาณ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

ธรรม ๑๔ ประการข้างต้นนี้ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

สรุป ความเกิดขึ้นแห่งเทพชั้นอรูปาวจรมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการนี้

ตอนที่ ๒

คำปุจฉาว่า “ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณวิปปยุต ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติ มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณวิปปยุต ความเกิดขึ้นแห่งขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาล เทพชั้นกามาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุเท่าไร”

ท่านวิสัชนาว่า ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณวิปปยุต ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติ มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณวิปปยุต ความเกิดขึ้นแห่งขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาล เทพชั้นกามาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ

จากนั้น ท่านนำคำวิสัชนามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

คำปุจฉาว่า “ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณวิปปยุต ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติ มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ในชวนขณะแห่งกุศลกรรม เหตุ ๒ ประการฝ่ายกุศล (อโลภะและอโทสะ) เป็นสหชาตปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในนิกันติขณะ เหตุ ๒ ประการฝ่ายอกุศล (โลภะและ

โทสะ) เป็นสหชาตปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าว ว่า เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๒ ประการฝ่าย อัพยากฤต (อโลภะและอโทสะ) เป็นสหชาตปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

ส่วนที่ ๒

ในปฏิสนธิขณะ

เบญจขันธ์ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย

มหาภูตรูป ๔ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย

ชีวิตสังขาร ๓ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย

นามและรูป เป็นสหชาตปัจจัย ... วิปปยุตปัจจัย

ธรรม ๑๔ ประการข้างต้นนี้ เป็นสหชาตปัจจัย ... วิปปยุตตปัจจัย

นามขันธ์ ๔ เป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

อินทรีย์ ๔ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

เหตุ ๒ ประการ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

นามและวิญญาณ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

ธรรม ๑๒ ประการข้างต้นนี้ เป็นสหชาตปัจจัย ... สัมปยุตตปัจจัย

ธรรม ๒๖ ประการนี้ (๑๔+๑๒) เป็นสหชาตปัจจัย ... วิปปยุตตปัจจัย

สรุป ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณวิปปยุต ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติมีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการนี้

คำปุจฉาว่า “ในปฏิสนธิขณะที่เป็นญาณวิปปยุต ความเกิดขึ้นแห่ง ขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาล เทพชั้นกามาวจร มีได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน เหมือนในคติสมบัติ ฝ่ายญาณวิปปยุต

๗. กัมมกถา

คำว่า กัมมกถา แปลว่า กถาว่าด้วยกรรม คือ ท่านจำแนกกรรมที่เป็นหลัก ๑๒ ประการ แล้วนำกรรมอื่นมาจำแนกตามกรรมที่เป็นหลัก ๑๒ ประการนั้น โดยไม่มีคำปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

กรรมที่เป็นหลัก ๑๒ ประการ แบ่งเป็นอดีตกรรม ๖ ประการ ปัจจุบันกรรม ๔ ประการ และอนาคตกรรม ๒ ประการ ดังนี้

อดีตกรรม ๖ ประการ คือ

๑. กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมก็ได้มีแล้ว

๒. กรรมได้มีแล้ว แต่วิบากแห่งกรรมไม่ได้มีแล้ว (ยังไม่ให้ผล)

๓. กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมก็มีอยู่ (กำลังให้ผล)

๔. กรรมได้มีแล้ว แต่วิบากแห่งกรรมยังไม่มี

๕. กรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกรรมก็จักมี

๖. กรรมได้มีแล้ว แต่วิบากแห่งกรรมจักไม่มี

ปัจจุบันกรรม ๔ ประการ คือ

๑. กรรมมีอยู่ วิบากแห่งกรรมก็มีอยู่

๒. กรรมมีอยู่ แต่วิบากแห่งกรรมยังไม่มี

๓. กรรมมีอยู่ วิบากแห่งกรรมก็จักมี

๔. กรรมมีอยู่ แต่วิบากแห่งกรรมจักไม่มี

อนาคตกรรม ๒ ประการ คือ

๑. กรรมจักมี วิบากแห่งกรรมก็จักมี

๒. กรรมจักมี แต่วิบากแห่งกรรมจักไม่มี

ลำดับต่อไป ท่านนำกรรมอื่นมาจำแนกตามกรรมหลัก ๑๒ ประการนี้ คือ กุศลกรรม อกุศลกรรม กรรมมีโทษ กรรมไม่มีโทษ กรรมมีสุขเป็นกำไร กรรมมีทุกข์เป็นกำไร กรรมมีสุขเป็นวิบาก กรรมมีทุกข์เป็นวิบาก

๘. วิปัลลาสกถา

คำว่า วิปัลลาสกถา แปลว่า กถาว่าด้วยวิปัลลาส หมายถึงความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เช่น สัญญาวิปัลลาส แปลว่า ความหมายรู้คลาดเคลื่อน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับวิปัลลาส และนวิปัลลาส (ตรงกันข้ามกับวิปัลลาส) ทั้งส่วนที่เป็นอุทเทสและส่วนที่เป็นนิทเทส มาแสดงไว้ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาส ๔ ประการนี้

สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาส ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง

๒. สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข

๓. สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าอัตตา

๔. สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

วิปัลลาสทั้ง ๔ ประการนี้จัดเป็นอกุศลธรรม ส่วนนวิปัลลาส ๔ ประการ จัดเป็นกุศลธรรม มีนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกฺก. ๒๑/๔๙/๕๘)

ต่อจากนั้น ท่านสรุปจำแนกอริยบุคคลผู้ละวิปัลลาสแต่ละประการได้ไว้ ดังนี้

ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ(โสดาบันบุคคล) ละวิปัลลาสประการที่ ๑ และที่ ๓ ได้ ส่วนวิปัลลาสที่ ๒ และที่ ๔ ละได้เฉพาะทิฏฐิวิปัลลาส

๙. มัคคกถา

คำว่า มัคคกถา แปลว่า กถาว่าด้วยมรรค คือ ท่านจำแนกกิจขององค์แห่งมรรคทั้ง ๘ ประการ โดยแบ่งเป็น ๔ ขณะ คือ ขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ขณะแห่งสกทาคามิมรรค ขณะแห่งอนาคามิมรรค และขณะแห่งอรหัตตมรรค ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค มรรคชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น เป็นมรรคและเป็นเหตุ เพื่อละมิจฉาทิฏฐิ เพื่ออุปถัมภ์สหชาตธรรม เพื่อครอบงำกิเลสทั้งหลาย เพื่อความหมดจดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ เพื่อความตั้งมั่นแห่งจิต เพื่อความผ่องแผ้วแห่งจิต เพื่อบรรลุธรรมวิเศษ เพื่อรู้แจ้งธรรมอันยิ่ง เพื่อตรัสรู้สัจจะ เพื่อให้จิตตั้งมั่นอยู่ในนิโรธ

มรรคชื่อว่าสัมมาสังกัปปะเพราะมีสภาวะตรึกตรอง ... เพื่อละมิจฉาสังกัปปะ ...

มรรคชื่อว่าสัมมาวาจาเพราะมีสภาวะกำหนด ... เพื่อละมิจฉาวาจา ...

มรรคชื่อว่าสัมมากัมมันตะเพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน ... เพื่อละมิจฉา-กัมมันตะ ...

มรรคชื่อว่าสัมมาอาชีวะเพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว ... เพื่อละมิจฉาอาชีวะ ...

มรรคชื่อว่าสัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ... เพื่อละมิจฉาสมาธิ ...

ในขณะแห่งมรรคอื่น ๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่กิเลสที่องค์แห่งมรรคแต่ละองค์ละได้เท่านั้น

ลำดับต่อไป ท่านนำสภาวธรรม ๕๔ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมย-ญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๖) มาจำแนกมรรคเป็น ๕๔ ประการ เช่น มรรคคือความเห็น ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ มรรคคือความตรึกตรอง ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ

๑๐. มัณฑเปยยกถา

คำว่า มัณฑเปยยกถา แปลว่า กถาว่าด้วยพรหมจรรย์ที่ใสและน่าดื่ม แบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระพุทธพจน์มาตั้งเป็นอุทเทส ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์นี้ใสและน่าดื่ม เมื่อพระศาสดายังปรากฏอยู่ ความใสมี ๓ ประการ คือ (๑) ความใสคือเทศนา (๒) ความใสคือผู้รับ (๓) ความใสคือพรหมจรรย์

นิทเทส

ท่านนำคำในอุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “ความใสคือเทศนา เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า การบอก การแสดง การบัญญัติ การแต่งตั้ง การเปิดเผย การ จำแนก การทำให้ง่ายซึ่ง อริยสัจ ๔ การบอก ... การทำให้ง่ายซึ่ง สติปัฏฐาน ๔ ... สัมมัปปธาน ๔ ... อิทธิบาท ๔ ... อินทรีย์ ๕ ... พละ ๕ ... โพชฌงค์ ๗ ... อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ชื่อว่าความใสคือเทศนา

๒. คำปุจฉาว่า “ความใสคือผู้รับ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เทวดา มนุษย์ หรือท่านผู้รู้แจ้งพวกใดพวกหนึ่ง นี้ชื่อว่าความใสคือผู้รับ

๓. คำปุจฉาว่า “ความใสคือพรหมจรรย์ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ นี้ชื่อว่า ความใสคือพรหมจรรย์

ลำดับต่อไป ท่านนำองค์ธรรมในธรรม ๔ หมวด คือ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ มาจำแนกเป็นธรรมที่มีความใส ที่เป็นกาก และ ที่น่าดื่ม มี ๒ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ เช่น ความใสคือการน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าสัทธินทรีย์ ความไม่มีศรัทธาเป็นกาก บุคคลทิ้งความไม่มีศรัทธาอันเป็นกากแล้วดื่มความใสคือความน้อมใจเชื่อแห่งสัทธินทรีย์ เพราะเหตุนั้น สัทธินทรีย์จึงชื่อว่ามีความใสและน่าดื่ม

นัยที่ ๒ เช่น ความใสคือการน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าสัทธินทรีย์ ความไม่มีศรัทธาเป็นกาก อรรถรส ธรรมรส วิมุตติรสในสัทธินทรีย์นั้น เป็นความน่าดื่ม

ลำดับต่อไป ท่านนำสภาวธรรม ๕๔ ประการ (เหมือนในมัคคกถา) มาจำแนกความใสเป็น ๕๔ ประการ เช่น ความใสคือการเห็น ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ ความใสคือความตรึกตรอง ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ

แนะนำยุคนัทธวรรค

ยุคนัทธวรรค

ยุคนัทธวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยการเจริญธรรมที่เป็นคู่ ชื่อวรรคนี้ตั้งตามชื่อเรื่อง หรือกถาที่ ๑ ในวรรคนี้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ กถา คือ

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | ยุคนัทธกถา | ๒. | สัจจกถา |
| ๓. | โพชฌังคกถา | ๔. | เมตตากถา |
| ๕. | วิราคกถา | ๖. | ปฏิสัมภิทากถา |
| ๗. | ธัมมจักกกถา | ๘. | โลกุตตรกถา |
| ๙. | พลกถา | ๑๐. | สุญญกถา |

๑. ยุคนัทธกถา

คำว่า ยุคนัทธกถา แปลว่า กถาว่าด้วยการเจริญธรรมที่เป็นคู่ แบ่งเป็น นิทเทส ได้ ๒ นิทเทส คือ (๑) สุตตันตนิทเทส (๒) ธัมมุทธัจจวารนิทเทส เพื่ออธิบายพระสูตรที่ท่านนำมาแสดงเป็นอุทเทส ๔ อุทเทส ดังต่อไปนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรมาแสดงเป็นอุทเทส มีใจความแบ่งเป็น ๔ อุทเทส ดังนี้

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อม ละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๒. ภิกษุเจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเธอเจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๓. ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมถะและวิปัสสนา ควบคู่กันไป มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๔. ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป (องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๗๐/๑๗๙)

นิทเทส

๑.๑ สุตตันตนิทเทส

สุตตันตนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑-๓ ของยุคนัทธกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทสที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ภิกษุเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนา ไว้ถึง ๗๗ ประการ โดยนำองค์ธรรม ๗๗ ประการ (เหมือนในอานันตริกสมาธิ-ญาณนิทเทสแห่งญาณกถา) มาจำแนกความหมายของคำปุจฉานี้ เช่น

ประการที่ ๑ มีองค์ธรรมคือเนกขัมมะ แบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความ ไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะจึงมี ก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญวิปัสสนามีสมถะ นำหน้า”

ส่วนที่ ๒

ท่านนำคำต่าง ๆ ในอุทเทสที่ ๑ มาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความดังนี้

คำว่า “เจริญ” ท่านอธิบายว่า หมายถึงภาวนา ๔ ประการ (มีความหมายเหมือนในภาวนาหมวดที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔)

คำว่า “มรรคย่อมเกิด” ท่านอธิบายว่า มรรคที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมี สภาวะเห็น ย่อมเกิด ... มรรคที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเกิด

คำว่า “เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น” ท่านอธิบายโดยใช้คำกริยา ๑๕ คำ แสดงเป็นอาการของการปฏิบัติ การเจริญ และการทำให้มากตามลำดับ (คำกริยา ๑๕ คำนี้เป็นชุดเดียวกันกับที่ใช้แสดงเป็นอาการของการศึกษาตามลำดับในสีลมยญาณนิทเทสแห่งญาณกถา) เช่น

ภิกษุนั้นเมื่อนึกถึง ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ ชื่อว่าปฏิบัติ

ภิกษุนั้นเมื่อนึกถึง ชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ ชื่อว่าเจริญ

ภิกษุนั้นเมื่อนึกถึง ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อรู้ ชื่อว่าทำให้มาก

คำว่า “เมื่อเธอปฏิบัติมรรคนั้น ฯลฯ อนุสัยย่อมสิ้นไป” ท่านอธิบายว่า

๑. ภิกษุละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพต-ปรามาสได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย สิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค

๒. ภิกษุละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วนหยาบ ๆ ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยส่วนหยาบ ๆ สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค

๓. ภิกษุละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ส่วนละเอียด ๆ ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยส่วนละเอียด ๆ สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค

๔. ภิกษุละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้ อนุสัย ๓ ประการ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัยสิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค

ประการที่ ๒-๗๗ ก็มีรูปแบบเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

อุทเทสที่ ๒

คำปุจฉาว่า “ภิกษุเจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมี

ก่อน สมถะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า”

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในอุทเทสที่ ๑)

ส่วนที่ ๓

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวด ๒-๑๒) มาจำแนกการเจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้าตามวิธีการข้างต้น เป็น ๒๐๑ ประการ เช่น ประการที่ ๑ มีองค์ธรรมคือ รูป ดังนี้

ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า”

อุทเทสที่ ๓

คำปุจฉาว่า “ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ ประการ คือ (๑) ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ (๒) ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร (๓) ด้วยมีสภาวะละ (๔) ด้วยมีสภาวะสละ (๕) ด้วยมีสภาวะออกไป (๖) ด้วยมีสภาวะหลีกออกไป (๗) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด (๘) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต (๙) ด้วยมีสภาวะ หลุดพ้น (๑๐) ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ (๑๑) ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม (๑๒) ด้วยมีสภาวะไม่มีนิมิต (๑๓) ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ (๑๔) ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ (๑๕) ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน (๑๖) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมคู่กันเพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน

ส่วนที่ ๒

ท่านอธิบายการเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ ประการโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เช่น เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อภิกษุนั้นละอวิชชา จึงมี วิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกัน ด้วยมีสภาวะเป็น อารมณ์ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป”

ส่วนที่ ๓ (เหมือนส่วนที่ ๒ ในอุทเทสที่ ๑)

๑.๒ ธัมมุทธัจจวารนิทเทส

ธัมมุทธัจจวารนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔ ของยุคนัทธกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกั้นไว้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำองค์ธรรมแต่ละประการในจำนวน ๑๐ ประการ คือ (๑) โอภาส (๒) ญาณ (๓) ปีติ (๔) ปัสสัทธิ (๕) สุข (๖) อธิโมกข์ (๗) ปัคคหะ (๘) อุปัฏฐาน (๙) อุเบกขา (๑๐) นิกันติ มาหมุนด้วยไตรลักษณ์ คือ (๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา ประการละ ๓ รอบ รวม ๓๐ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนในอุทเทสที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ เช่น

รอบที่ ๑

ส่วนที่ ๑

เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะนั้นกั้นไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ”

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในอุทเทสที่ ๑)

ส่วนที่ ๓

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอน ที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวด ๒-๑๒) มาจำแนกตามรูปแบบข้างต้น รวมเป็น ๖,๐๓๐ ประการ (๒๐๑ x ๓๐ = ๖,๐๓๐)

๒. สัจจกถา

คำว่า สัจจกถา แปลว่า กถาว่าด้วยสัจจะ แบ่งเป็นนิทเทสได้ ๒ นิทเทส คือ (๑) ปฐมสุตตันตนิทเทส (๒) ทุติยสุตตันตนิทเทส เพื่ออธิบายพระสูตรที่ท่านนำมาแสดงเป็นอุทเทส ดังต่อไปนี้

อุทเทสที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรที่ว่าด้วยสัจจะ ๔ ประการมาแสดงเป็นอุทเทส ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย สัจจะ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น สัจจะ ๔ ประการที่เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น อะไรบ้าง คือ

๑. สัจจะว่า “นี้ทุกข์” เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น

๒. สัจจะว่า “นี้ทุกขสมุทัย” เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น

๓. สัจจะว่า “นี้ทุกขนิโรธ” เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น

๔. สัจจะว่า “นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น

(สำ.ม. ๑๙/๑๐๙๐/๓๗๕)

นิทเทสที่ ๑

๒.๑ ปฐมสุตตันตนิทเทส

ปฐมสุตตันตนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑ ของสัจจกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา แบ่งเป็น ๔ ตอน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตอนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ทุกข์ ชื่อว่าสัจจะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาไว้มีใจความว่า สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ ๔ ประการ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาวะที่บีบคั้น ที่ปัจจัยปรุงแต่ง ที่ทำให้เดือดร้อน และที่แปรผัน

คำปุจฉาว่า “สมุทัยชื่อว่าสัจจะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาไว้มีใจความว่า สภาวะแห่งสมุทัยที่เป็นเหตุเกิด ๔ ประการ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาวะที่ประมวลมา ที่เป็นเหตุเกิด ที่เกี่ยวข้อง และที่พัวพัน

คำปุจฉาว่า “นิโรธชื่อว่าสัจจะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาไว้มีใจความว่า สภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธ ๔ ประการ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาวะที่เป็นเครื่องสลัดออก ที่เป็นวิเวก ที่เป็นอสังขตะ และ ที่เป็นอมตะ

คำปุจฉาว่า “มรรคชื่อว่าสัจจะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาไว้มีใจความว่า สภาวะที่เป็นทางแห่งมรรค ๔ ประการ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาวะที่นำออก ที่เป็นเหตุ ที่เห็น และที่เป็นใหญ่

รวมเป็นอาการ ๑๖ ประการ

ตอนที่ ๒

คำปุจฉาและวิสัชนาในหัวข้อว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว” แบ่งเป็น ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ ลำดับที่ ๑ คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยอาการ ๔ ประการ คือ (๑) สภาวะที่เป็นของแท้ (๒) สภาวะที่เป็นอนัตตา (๓) สภาวะที่เป็นของจริง (๔) สภาวะที่รู้แจ้ง

สัจจะ ๔ ประการ ท่านสงเคราะห์เข้ากับอาการ ๔ ประการนี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะนั้นเป็นสภาวะเดียว พระโยคาวจรรู้แจ้งสัจจะที่เป็นสภาวะเดียว ด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ ประการ จึงมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว

ลำดับที่ ๒ ท่านนำคำวิสัชนาข้างต้นมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ รวม ๔ ประเด็น ดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการ มีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยสภาวะที่เป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยสภาวะที่เป็นของแท้ ๔ ประการ คือ (๑) สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์เป็นของแท้ (๒) สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย... (๓) สภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธ... (๔) สภาวะที่เป็นทางแห่งมรรค...

สัจจะ ๔ ประการ ท่านสงเคราะห์เข้ากับอาการ ๔ ประการนี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะนั้นเป็นสภาวะเดียว พระโยคาวจรรู้แจ้งสัจจะที่เป็นสภาวะเดียว ด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ ประการ จึงมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว

คำปุจฉาและวิสัชนาอีก ๓ ประเด็น ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำขยายความของสภาวะแห่งอริยสัจแต่ละประการจากคำว่า “เป็นของแท้” มาเป็น คำว่า “เป็นอนัตตา” “เป็นของจริง” “เป็นสภาวะที่รู้แจ้ง” ตามลำดับ

นัยที่ ๒ คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า

สัจจะใดไม่เที่ยง สัจจะนั้นเป็นทุกข์ สัจจะใดเป็นทุกข์ สัจจะนั้นไม่เที่ยง สัจจะใดไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ สัจจะนั้นเป็นอนัตตา

สัจจะใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา สัจจะนั้นเป็นของแท้

สัจจะใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และเป็นของแท้ สัจจะนั้นเป็นของจริง

สัจจะใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของแท้ และเป็นของจริง สัจจะนั้นท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะใดท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะนั้นเป็นสภาวะเดียว

นัยที่ ๓ คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยอาการ ๙ ประการ คือ (๑) สภาวะที่เป็นของแท้ (๒) ...ที่เป็นอนัตตา (๓) ...ที่เป็นของจริง (๔) ...ที่รู้แจ้ง (๕) ...ที่ควรรู้ยิ่ง (๖) ...ที่ควรกำหนดรู้ (๗) ...ที่ควรละ (๘) ...ที่ควรเจริญ (๙) ...ที่ควรทำให้แจ้ง

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาที่ ๑-๔ มาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยสภาวะที่เป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยสภาวะที่เป็นของแท้ ๙ ประการ คือ (๑) สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์เป็นของแท้ ... (๑-๔ เหมือนใน นัยที่ ๑ ลำดับที่ ๒ ข้อที่ ๑) (๕) สภาวะที่ควรรู้ยิ่งแห่งอภิญญา... (๖) ...ที่ควรกำหนด รู้แห่งปริญญา... (๗) ...ที่ควรละแห่งปหานะ... (๘) ...ที่ควรเจริญแห่งภาวนา... (๙) สภาวะที่ควรทำให้แจ้งแห่งสัจฉิกิริยาเป็นของแท้

สัจจะ ๔ ประการ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสภาวะที่เป็นของแท้พร้อมด้วย อาการ ๙ ประการนี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะนั้นเป็นสภาวะเดียว พระโยคาวจรรู้แจ้งสัจจะที่เป็นสภาวะเดียว ด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ ประการ จึงมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว

คำปุจฉาและวิสัชนาอีก ๓ ประเด็น ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำขยายความของสภาวธรรมแต่ละประการจากคำว่า “เป็นของแท้” มาเป็นคำว่า “เป็นอนัตตา” “เป็นของจริง” “เป็นสภาวะที่รู้แจ้ง” ตามลำดับ

นัยที่ ๔ คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วย (สภาวะ) อาการเท่าไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยสภาวะ ๑๒ ประการ คือ (๑) สภาวะที่เป็นของแท้ (๒) ...ที่เป็นอนัตตา (๓) ...ที่เป็นของจริง (๔) ...ที่รู้แจ้ง (๕) ...ที่เป็นเครื่องรู้ยิ่ง (๖) ...ที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ (๗) ...ที่เป็นธรรม (๘) ...เป็นของแท้ (๙) ...ที่รู้แล้ว (๑๐) ...ที่ควรทำให้แจ้ง (๑๑) ...ที่ถูกต้อง (๑๒) สภาวะที่ตรัสรู้

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาข้างต้นมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยสภาวะ ที่เป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความเหมือนในตอนที่ ๑ คือ สภาวะแห่งอริยสัจ ๔ รวม ๑๖ อาการ

ตอนที่ ๓

ท่านตั้งคำปุจฉาและวิสัชนาถึงลักษณะแห่งสัจจะไว้ ๓ นัย มีใจความ ดังนี้

๑. สัจจะมีลักษณะ ๒ ประการ คือ สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ

๒. สัจจะมีลักษณะ ๖ ประการ เช่น สัจจะที่ปัจจัยปรุงแต่งมีความเกิดขึ้น ปรากฏ

๓. สัจจะมีลักษณะ ๑๒ ประการ เช่น ทุกขสัจมีความเกิดขึ้นปรากฏ

ตอนที่ ๔

คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการ เป็นกุศลเท่าไร เป็นอกุศลเท่าไร เป็น อัพยากฤตเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า สมุทยสัจเป็นอกุศล มัคคสัจเป็นกุศล นิโรธสัจเป็นอัพยากฤต ทุกขสัจเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี สัจจะ ๓ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๑ ประการ สัจจะ ๑ ประการ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๓ ประการ ด้วยวัตถุ และด้วยปริยาย

จากนั้น ท่านนำคำวิสัชนามาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า “เป็นได้อย่างไร” แล้ววิสัชนามีใจความว่า ทุกขสัจเป็นอกุศล สมุทยสัจเป็นอกุศล สัจจะ ๒ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๑ ประการ ด้วยสภาวะเป็นอกุศล สัจจะ ๑ ประการ (ที่เป็นอกุศล) ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๒ ประการ เป็นได้อย่างนี้

ทุกขสัจเป็นกุศล มัคคสัจเป็นกุศล สัจจะ ๒ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๑ ประการ ด้วยสภาวะเป็นกุศล สัจจะ ๑ ประการ (ที่เป็นกุศล) ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๒ ประการ เป็นได้อย่างนี้

ทุกขสัจเป็นอัพยากฤต นิโรธสัจเป็นอัพยากฤต สัจจะ ๒ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์ เข้ากับสัจจะ ๑ ประการ ด้วยสภาวะเป็นอัพยากฤต สัจจะ ๑ ประการ (ที่เป็น อัพยากฤต) ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๒ ประการ เป็นได้อย่างนี้

อุทเทสที่ ๒

ท่านนำพระพุทธพจน์ส่วนที่ ๒ คือ ทุติยสุตตันตบาลี มาแสดงเป็นอุทเทส ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนตรัสรู้ เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ยังมิได้ตรัสรู้ ได้มีความคิด ดังนี้ว่า “อะไรหนอแล เป็นคุณแห่งรูป อะไรเป็นโทษแห่งรูป อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป อะไรเป็นคุณแห่งเวทนา ... อะไรเป็นคุณแห่งสัญญา ... อะไรเป็นคุณแห่งสังขาร ... อะไรเป็นคุณแห่งวิญญาณ ... อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาณ” เรานั้นได้มีความคิดอย่างนี้อีกว่า “สุขโสมนัสที่อาศัยรูปเกิดขึ้นเป็นคุณแห่งรูป รูปที่ไม่เที่ยง ที่เป็นทุกข์ ที่มีความแปรผันเป็นธรรมดา เป็นโทษแห่งรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป สุขโสมนัสที่อาศัยเวทนาเกิดขึ้น... สุขโสมนัสที่อาศัยสัญญาเกิดขึ้น ... สุขโสมนัสที่อาศัยสังขารเกิดขึ้น ... สุขโสมนัสที่อาศัยวิญญาณเกิดขึ้น เป็นคุณแห่งวิญญาณ วิญญาณที่ไม่เที่ยงที่เป็นทุกข์ ที่มีความแปรผันเป็นธรรมดา เป็นโทษแห่งวิญญาณ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในวิญญาณ เป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาณ ฯลฯ

นิทเทสที่ ๒

๒.๒ ทุติยสุตตันตนิทเทส

ทุติยสุตตันตนิทเทสอธิบายพระสูตรในอุทเทสที่ ๒ ของสัจจกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำข้อความในอุทเทสที่ ๒ มาจำแนกด้วยอริยสัจ ๔ ประการ โดยมีองค์ธรรมที่เป็นส่วนประกอบคือสุขโสมนัสที่อาศัยขันธ์ ๕ แต่ละขันธ์เกิดขึ้นตามลำดับ เช่น

๑. การรู้แจ้งด้วยการละสุขโสมนัสที่อาศัยรูปเกิดขึ้นว่า “นี้เป็นคุณของรูป” จัดเป็นสมุทยสัจ

๒. การรู้แจ้งด้วยการกำหนดรู้รูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาว่า “นี้เป็นโทษของรูป” จัดเป็นทุกขสัจ

๓. การรู้แจ้งด้วยการทำให้แจ้งธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ เป็นที่ละฉันทราคะ ในรูปว่า “นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป” จัดเป็นนิโรธสัจ

๔. การรู้แจ้งด้วยการเจริญทิฏฐิ สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ วายามะ สติ สมาธิในฐานะทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นมัคคสัจ

ลำดับต่อไป ท่านอธิบายคำว่า “สัจจะ” โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความว่า ชื่อว่าสัจจะด้วยอาการ ๓ ประการ คือ (๑) ด้วยมีสภาวะแสวงหา (๒) ด้วยมีสภาวะกำหนด (๓) ด้วยมีสภาวะรู้แจ้ง

จากนั้น ท่านนำปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการมาจำแนกด้วยสัจจะ ๓ ประการข้างต้น โดยเริ่มจากชรามรณะไปหาอวิชชา เช่น

๑. ชื่อว่าสัจจะด้วยมีสภาวะแสวงหาอย่างนี้ว่า “ชรามรณะมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด”

๒. ชื่อว่าสัจจะด้วยมีสภาวะกำหนดอย่างนี้ว่า “ชรามรณะมีชาติเป็นเหตุ มีชาติเป็นเหตุเกิด มีชาติเป็นกำเนิด มีชาติเป็นแดนเกิด”

๓. ชื่อว่าสัจจะด้วยมีสภาวะรู้แจ้งอย่างนี้ว่า “ญาณรู้ชัดชรามรณะ เหตุเกิดแห่งชรามรณะ ความดับแห่งชรามรณะ ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชรามรณะ”

ลำดับต่อไป ท่านนำปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการมาจำแนกด้วยอริยสัจ ๔ ประการ แบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ ท่านจำแนกด้วยอริยสัจ ๔ ประการตามลำดับ เช่น ชรามรณะเป็นทุกขสัจ ชาติเป็นสมุทยสัจ การสลัดออกจากชรามรณะและชาติเป็นนิโรธสัจ การรู้ชัดความดับแห่งชรามรณะและชาติเป็นมัคคสัจ

นัยที่ ๒ ท่านจำแนกให้เห็นว่าเป็นเหตุและผลของกันและกัน เช่น ชาติ เมื่อทำหน้าที่เป็นเหตุของชรามรณะก็เป็นสมุทยสัจ เมื่อทำหน้าที่เป็นผลของชรามรณะก็เป็นทุกขสัจ เช่น ชรามรณะเป็นทุกขสัจ ชาติเป็นทุกขสัจก็มี เป็นสมุทยสัจก็มี การสลัดออกจากชรามรณะและชาติทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้ชัดความดับแห่งชรา-มรณะและชาติทั้งสองเป็นมัคคสัจ

๓. โพชฌังคกถา

คำว่า โพชฌังคกถา แปลว่า กถาว่าด้วยโพชฌงค์ แบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสได้อย่างละ ๒ ดังต่อไปนี้

อุทเทสที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรที่ว่าด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการ มาแสดงเป็นอุทเทส ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ ประการนี้ โพชฌงค์ ๗ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้)

๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเลือกเฟ้นธรรม)

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร)

๔. ปีติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ)

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ)

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งใจมั่น)

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความมีใจเป็นกลาง)

(สำ.ม. ๑๙/๒๐๓/๗๖)

นิทเทสที่ ๑

ท่านนำคำว่า “โพชฌงค์” มาอธิบายตามลำดับ คือ

ลำดับที่ ๑ อธิบายเชิงวิเคราะห์ศัพท์ ดังนี้

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นไปในความตรัสรู้ ... เพราะตรัสรู้ ... เพราะตรัสรู้ตาม ... เพราะตรัสรู้เฉพาะ ... เพราะตรัสรู้พร้อม

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะตรัสรู้ ... เพราะมีสภาวะตรัสรู้ตาม ... เพราะมีสภาวะตรัสรู้เฉพาะ ... เพราะมีสภาวะตรัสรู้พร้อม

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะให้ตรัสรู้ ... เพราะให้ตรัสรู้ตาม ... เพราะให้ตรัสรู้เฉพาะ ... เพราะให้ตรัสรู้พร้อม

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะให้ตรัสรู้ ... เพราะมีสภาวะให้ตรัสรู้ตาม ... เพราะมี สภาวะให้ตรัสรู้เฉพาะ ... เพราะมีสภาวะให้ตรัสรู้พร้อม

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะเป็นไปในธรรมฝ่ายตรัสรู้ ... เพราะมีสภาวะเป็นไป ในธรรมฝ่ายตรัสรู้ตาม ... เพราะมีสภาวะเป็นไปในธรรมฝ่ายตรัสรู้เฉพาะ ... เพราะมีสภาวะเป็นไปในธรรมฝ่ายตรัสรู้พร้อม

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะเป็นเหตุให้ได้ความตรัสรู้ ... เพราะมีสภาวะปลูกความตรัสรู้ ... เพราะมีสภาวะบำรุงความตรัสรู้ ... เพราะมีสภาวะให้ถึงความตรัสรู้ ... เพราะมีสภาวะให้ถึงพร้อมความตรัสรู้

ลำดับที่ ๒ อธิบายด้วยสภาวธรรม ๑๐ ประการที่เรียกว่ามูลมูลกาทิทสกะ ดังนี้

คำว่า มูลมูลกาทิทสกะ แปลว่า หมวดธรรมที่ใช้เป็นคำตั้ง ๑๐ คำ มีคำว่า มูล เป็นต้น คำที่เหลือ คือ เหตุ ปัจจัย ความหมดจด ความไม่มีโทษ เนกขัมมะ ความหลุดพ้น ความไม่มีอาสวะ วิเวกและความสละ ท่านนำคำเหล่านี้แต่ละคำ มาอธิบายความหมายของคำว่า โพชฌงค์ คำละ ๑๐ ประการ จัดเป็นธรรม ๑๐ หมวด เช่น

หมวดที่ ๑ อธิบายโดยใช้คำว่า “มูล” เป็นคำตั้ง ดังนี้

๑. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะเป็นมูล

๒. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะดำเนินไปในธรรมที่เป็นมูล

๓. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะกำหนดรู้ธรรมที่เป็นมูล

๔. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะเป็นบริวารแห่งธรรมที่เป็นมูล

๕. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะมีธรรมที่เป็นมูลเต็มรอบ

๖. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะมีธรรมที่เป็นมูลแก่กล้า

๗. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะแตกฉานในธรรมที่เป็นมูล

๘. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะให้ถึงความแตกฉานในธรรมที่เป็นมูล

๙. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะเจริญความชำนาญในความแตกฉานในธรรมที่เป็นมูล

๑๐. ชื่อว่าโพชฌงค์แม้ของบุคคลผู้ถึงความชำนาญในความแตกฉานในธรรมที่เป็นมูล

หมวดที่ ๒-๑๐ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

ลำดับต่อไป ท่านนำองค์ธรรมที่เป็นเหตุให้ชื่อว่าโพชฌงค์แต่ละองค์ธรรมในธรรม ๑๐ หมวดนั้นมาจำแนกเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าโพชฌงค์อีก ๑๐ หมวด หมวดละ ๑๐ ประการ โดยเริ่มตั้งแต่องค์ธรรมที่ ๑ ของธรรมแต่ละหมวดตามลำดับจนถึงองค์ธรรมที่ ๑๐ เช่น

หมวดที่ ๑ องค์ธรรมที่ ๑ ของหมวดธรรมแต่ละหมวด

๑. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะเป็นมูล

๒. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะเป็นเหตุ

๓. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะเป็นปัจจัย

๔. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะหมดจด

๕. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่ไม่มีโทษ

๖. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะเป็นเนกขัมมะ

๗. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่หลุดพ้น

๘. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่ไม่มีอาสวะ

๙. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะเป็นวิเวก

๑๐. ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่สละ

หมวดที่ ๒-๑๐ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

ลำดับต่อไป ท่านนำสภาวธรรมต่าง ๆ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณ ที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๔-๖) รวม ๓๔๒ ประการ มาจำแนกเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่า โพชฌงค์ ๓๔๒ ประการ เช่น

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่ควรกำหนด

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่เป็นบริวาร

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่เต็มรอบ

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่เป็นเอกัคคตารมณ์

ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะตรัสรู้สภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่าน

อุทเทสที่ ๒

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรที่ว่าด้วยโพชฌงค์ซึ่งท่านแสดงเองมาตั้งเป็นอุทเทส ที่ ๒ โดยแบ่งย่อยออกเป็น ๗ อุทเทส ในที่นี้ขอรวบรัดตัดตอนเฉพาะเนื้อความสำคัญ ของแต่ละอุทเทสมาแสดง ดังนี้

๑. ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้ สติสัมโพชฌงค์ของเราก็ชื่อว่าหาประมาณมิได้ ชื่อว่าเราปรารภเสมอดีแล้ว เมื่อเรากำลังเที่ยวไป ก็รู้ชัดสติสัมโพชฌงค์ที่ดำรงอยู่ว่า “ดำรงอยู่” ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไป ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไปเพราะปัจจัยนี้”

๒. ถ้าธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้ ...

๓. ถ้าวิริยสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้ ...

๔. ถ้าปีติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้ ...

๕. ถ้าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้ ...

๖. ถ้าสมาธิสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้ ...

๗. ถ้าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้ ...

(สำ.ม. ๑๙/๑๘๕/๖๔)

นิทเทสที่ ๒

๓.๒ สุตตันตนิทเทส

สุตตันตนิทเทสอธิบายพระสูตรในอุทเทสที่ ๒ ของโพชฌังคกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

คำปุจฉาว่า “โพชฌงค์ในข้อว่า “ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้” มีอยู่อย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า นิโรธปรากฏอยู่เพียงใด โพชฌงค์ในคำว่า “ถ้าสติ-สัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้” ก็มีอยู่เพียงนั้น เหมือนประทีปน้ำมันกำลังสว่างอยู่ เปลวไฟมีอยู่เพียงใด แสงก็มีอยู่เพียงนั้น แสงมีอยู่เพียงใด เปลวไฟก็มีอยู่เพียงนั้น

คำปุจฉาว่า “โพชฌงค์ในข้อว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเรา ชื่อว่าหาประมาณมิได้อย่างนี้” มีอยู่อย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า กิเลสทั้งหลาย ได้แก่ กิเลสที่กลุ้มรุมจิตทั้งปวง สังขารที่ให้เกิดในภพใหม่มีประมาณ นิโรธชื่อว่าหาประมาณมิได้ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหว เพราะมีสภาวะเป็นอสังขตธรรม นิโรธปรากฏเพียงใด โพชฌงค์ในข้อว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเรา ชื่อว่าหาประมาณมิได้อย่างนี้” ก็มีอยู่เพียงนั้น

คำปุจฉาว่า “โพชฌงค์ในข้อว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเรา ชื่อว่าเราปรารภเสมอดีแล้วอย่างนี้” มีอยู่อย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า กิเลสทั้งหลาย ได้แก่ กิเลสที่กลุ้มรุมจิตทั้งปวง สังขารที่ให้เกิดในภพใหม่ไม่มีความเสมอ นิโรธมีความเสมอเป็นธรรมดา เพราะมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด เพราะมีสภาวะเป็นธรรมประณีต นิโรธปรากฏเพียงใด โพชฌงค์ในข้อว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเรา ชื่อว่าเราปรารภเสมอดีแล้ว อย่างนี้” ก็มีอยู่เพียงนั้น

คำปุจฉาว่า “เมื่อเรากำลังเที่ยวไป ก็รู้ชัดสติสัมโพชฌงค์ที่ดำรงอยู่ว่า “ดำรงอยู่” ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไป ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไปเพราะปัจจัยนี้” เป็นอย่างไร สติสัมโพชฌงค์ดำรงอยู่ด้วยอาการเท่าไร สติสัมโพชฌงค์เคลื่อนไปด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า สติสัมโพชฌงค์ดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ ประการ สติสัมโพชฌงค์เคลื่อนไปด้วยอาการ ๘ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาสุดท้ายมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

คำปุจฉาว่า “สติสัมโพชฌงค์ดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า (๑) สติสัมโพชฌงค์ดำรงอยู่ด้วยการนึกถึงนิพพานที่ไม่มีความเกิด (๒) ...ด้วยการไม่นึกถึงความเกิด (๓) ...ด้วยการนึกถึงนิพพานที่ไม่มีความเป็นไป (๔) ...ด้วยการไม่นึกถึงความเป็นไป (๕) ...ด้วยการนึกถึงนิพพานที่ไม่มีนิมิต (๖) ...ด้วยการไม่นึกถึงนิมิต (๗) ...ด้วยการนึกถึงนิโรธ (๘) ...ด้วยการไม่นึกถึงสังขาร

คำปุจฉาว่า “สติสัมโพชฌงค์เคลื่อนไปด้วยอาการ ๘ ประการ อะไรบ้าง” คำวิสัชนามีนัยตรงกันข้ามกับข้างต้น

คำอธิบายโพชฌงค์ข้อที่ ๒-๗ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๔. เมตตากถา

คำว่า เมตตากถา แปลว่า กถาว่าด้วยเมตตา แบ่งเป็น ๔ วาร คือ (๑) อินทริยวาร

(๒) พลวาร (๓) โพชฌังควาร (๔) มัคคังควาร เพื่ออธิบายพระสูตรที่ว่าด้วยเมตตาซึ่งท่านนำมาแสดงเป็นอุทเทสดังต่อไปนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรที่ว่าด้วยเมตตามาแสดงเป็นอุทเทส ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเมตตาเจโตวิมุตติอันบุคคลปฏิบัติแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนือง ๆ สั่งสมแล้ว ปรารภเสมอ ดีแล้ว อานิสงส์ ๑๑ ประการเป็นอันหวังได้ ฯลฯ (องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๕/๒๘๔)

นิทเทส

ท่านนำคำว่า “เมตตาเจโตวิมุตติ” มาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงก็มี เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยเจาะจงก็มี เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายก็มี

คำปุจฉาว่า “เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการเท่าไร เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการเท่าไร เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ ประการ เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการ ๗ ประการ เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการ ๑๐ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาเมตตาเจโตวิมุตติ ๓ ประการ มาอธิบายโดย วิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

๑. วิธีการแผ่เมตตาเจโตวิมุตติโดยไม่เจาะจง

คำปุจฉาว่า “เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า (๑) ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มี

ทุกข์ มีสุขรักษาตนเถิด (๒) ขอปาณชาตทั้งปวง ... (๓) ขอภูตทั้งปวง ... (๔) ขอบุคคลทั้งปวง ... (๕) ขอผู้ที่นับเนื่องด้วยอัตภาพทั้งปวง ...

๒. วิธีการแผ่เมตตาเจโตวิมุตติโดยเจาะจง

คำปุจฉาว่า “เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยเจาะจงด้วยอาการ ๗ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า (๑) ขอสตรีทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด (๒) ขอบุรุษทั้งปวง ... (๓) ขออารยชนทั้งปวง ... (๔) ขออนารยชนทั้งปวง ... (๕) ขอเทวดาทั้งปวง ... (๖) ขอมนุษย์ทั้งปวง ... (๗) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวง ...

๓. วิธีการแผ่เมตตาเจโตวิมุตติไปสู่ทิศทั้งหลาย

คำปุจฉาว่า “เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการ ๑๐ ประการอะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า (๑) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด (๒) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศปัจฉิม ... (๓) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดร ... (๔) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณ ... (๕) ขอสัตว์ ทั้งปวงในทิศอาคเนย์ ... (๖) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพ ... (๗) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสาน ... (๘) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดี ... (๙) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง ... (๑๐) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน ...

เมตตาเจโตวิมุตติที่แผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการ ๑๐ ประการนี้ มี ๑๒ รอบ โดยมีองค์ธรรม ๑๒ องค์ธรรม (สัตว์และบุคคลในวิธีการแผ่เมตตาเจโตวิมุตติที่ ๑-๒) เป็นตัวกำหนดรอบ

๔.๑ - ๔.๔ อินทริยวาร พลวาร โพชฌังควาร และมัคคังควาร

อินทริยวาร พลวาร โพชฌังควาร และมัคคังควาร อธิบายการแผ่เมตตา- เจโตวิมุตติโดยนำองค์ธรรมแต่ละองค์ธรรมในจำนวน ๑๒ องค์ธรรม (คือ สัตว์และบุคคล ๑๒ จำพวกในวิธีการแผ่เมตตาเจโตวิมุตติที่ ๑-๒) มาหมุนด้วยธรรม ๔ หมวด นี้ คือ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ รวม ๑๒ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น แบ่งเป็น ๒ ชุด คือ

ชุดที่ ๑ แบ่งเป็น ๑๒ รอบ ตามจำนวนองค์ธรรม ๑๒ องค์ธรรม (คือ สัตว์และบุคคล ๑๒ จำพวก) ดังต่อไปนี้

รอบที่ ๑ มีองค์ธรรมคือ “สัตว์ทั้งปวง” แบ่งเป็น ๔ วาร ดังนี้

๑. อินทริยวาร ท่านจำแนกคำว่า “เมตตาเจโตวิมุตติ” เป็น ๔ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ จำแนกการแผ่เมตตาไปสู่สัตว์ทั้งปวงด้วยอาการ ๘ ประการ ดังนี้

ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่สัตว์ทั้งปวงด้วยอาการ ๘ ประการ ดังนี้

๑. ด้วยเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้นสัตว์ทั้งปวง

๒. ด้วยเว้นการฆ่า ไม่ฆ่าสัตว์ทั้งปวง

๓. ด้วยเว้นการทำให้เดือดร้อน ไม่ทำสัตว์ทั้งปวงให้เดือดร้อน

๔. ด้วยเว้นความย่ำยี ไม่ย่ำยีสัตว์ทั้งปวง

๕. ด้วยเว้นความเบียดเบียน ไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง

๖. ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่าได้มีเวรกัน

๗. จงเป็นผู้มีความสุข อย่ามีความทุกข์

๘. จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์

เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเมตตา จิตคิดถึงธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเจโต จิตพ้นจากพยาบาทและกิเลสที่กลุ้มรุมจิตทั้งปวง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิมุตติ เมตตาด้วย เป็นเจโตวิมุตติด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ

ส่วนที่ ๒ จำแนกเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการ ดังนี้

ผู้เจริญเมตตาน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเถิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสัทธินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาประคองความเพียรว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเถิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยวิริยินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาตั้งสติมั่นว่า ... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสตินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาตั้งจิตมั่นว่า ... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสมาธินทรีย์

ผู้เจริญเมตตารู้ชัดด้วยปัญญาว่า ... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยปัญญินทรีย์

ส่วนที่ ๓ จำแนกอินทรีย์ ๕ ประการเป็นธรรมแต่ละอย่างของเมตตาเจโตวิมุตติ ดังนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นอาเสวนะ (การปฏิบัติ) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นภาวนา (การเจริญ) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเจริญเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นพหุลีกรรม (การทำให้มาก) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมทำให้มากซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นอลังการ (เครื่องประดับ) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมประดับเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นบริขาร (เครื่องปรุง) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปรุงเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นบริวาร (เครื่องห้อมล้อม) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมห้อมล้อมเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ เป็นอาเสวนะ เป็นภาวนา เป็นพหุลีกรรม เป็นอลังการ เป็นบริขาร เป็นบริวาร เป็นความเต็มรอบ เป็นสหรคต เป็นสหชาติ เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุตตะ เป็นความแล่นไป เป็นความผ่องใส เป็นความตั้งอยู่ดี เป็นความพ้นวิเศษ เป็นความเห็นว่า “นี้ละเอียด” ของเมตตาเจโตวิมุตติ

ส่วนที่ ๔ แสดงอานิสงส์แห่งเมตตาเจโตวิมุตติไว้ ดังนี้

เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนือง ๆ สั่งสม แล้ว ปรารภเสมอดีแล้ว เจริญดีแล้ว อธิษฐานดีแล้ว ดำเนินไปดีแล้ว พ้นวิเศษดีแล้ว ย่อมทำเมตตานั้นให้เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว

ในพลวาร โพชฌังควาร และมัคคังควาร มีวิธีการจำแนกเหมือนในส่วน ที่ ๒-๔ แห่งอินทริยวาร ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

ชุดที่ ๒ ท่านนำสัตว์และบุคคลแต่ละจำพวกในจำนวน ๑๒ จำพวกในชุดที่ ๑ มาหมุนด้วยทิศแต่ละทิศในจำนวน ๑๐ ทิศ รวมเป็น ๑๐ รอบต่อสัตว์ ๑ จำพวก เมื่อนำสัตว์ ๑๒ จำพวกไปหมุนด้วยทิศ ๑๐ ทิศ (๑๒ x ๑๐ = ๑๒๐) จึงได้สัตว์ ๑๒๐ จำพวก จัด ๑๒ ชุดย่อย ชุดละ ๑๐ รอบ รวมเป็น ๑๒๐ รอบ เช่น

ชุดย่อยที่ ๑

รอบที่ ๑ ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่สัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาด้วยอาการ ๘ ประการ คือ ฯลฯ

รอบที่ ๒-๑๐ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมคือทิศแต่ละทิศเท่านั้น

ชุดย่อยที่ ๒

รอบที่ ๑ ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่ปาณชาตทั้งปวงในทิศบูรพาด้วยอาการ ๘ ประการ คือ ฯลฯ

รอบที่ ๒-๑๐ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมคือทิศแต่ละทิศเท่านั้น

๕. วิราคกถา

คำว่า วิราคกถา แปลว่า กถาว่าด้วยวิราคะ แบ่งเป็นอุทเทสได้ ๒ อุทเทส คือ

อุทเทส

อุทเทสที่ ๑ วิราคะชื่อว่ามรรค อุทเทสที่ ๒ วิมุตติชื่อว่าผล

นิทเทส

ท่านนำอุทเทสทั้งสองมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังต่อไปนี้

อุทเทสที่ ๑

คำปุจฉาว่า “วิราคะชื่อว่ามรรค เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๔ ขณะ คือ ขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ขณะแห่งสกทาคามิ-มรรค ขณะแห่งอนาคามิมรรค และขณะแห่งอรหัตตมรรค มีรูปแบบหลัก ดังนี้

ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค

วิราคะที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น ย่อมคลายจากมิจฉาทิฏฐิ คลายจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น คลายจากขันธ์และจากสรรพนิมิตภายนอก วิราคะมีวิราคะ(นิพพาน) เป็นอารมณ์ มีวิราคะเป็นโคจร รวมลงในวิราคะ ตั้งอยู่ในวิราคะ ดำรงอยู่ในวิราคะ

คำว่า “วิราคะ” ท่านอธิบายว่า วิราคะมี ๒ อย่าง คือ (๑) นิพพานเป็นวิราคะ (๒) ธรรมทั้งปวงที่เกิดเพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นวิราคะ

เพราะเหตุนั้น มรรคจึงเป็นวิราคะ องค์มรรค ๗ ที่เป็นสหชาติ ย่อมถึงความเป็นวิราคะ เพราะเหตุนั้น วิราคะจึงเป็นมรรค พระพุทธเจ้า และสาวก ย่อมถึงนิพพาน ซึ่งเป็นทิศที่ไม่เคยไปด้วยมรรคนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามรรคมีองค์ ๘ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น ล้ำเลิศ เป็นประธาน สูงสุด และประเสริฐกว่ามรรค ของสมณพราหมณ์จำนวนมากผู้ถือลัทธิอื่น เพราะเหตุนั้น มรรคมีองค์ ๘ จึงประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย

วิราคะชื่อว่าสัมมาสังกัปปะเพราะมีสภาวะตรึกตรอง ฯลฯ วิราคะชื่อว่าสัมมา-สมาธิ ฯลฯ (มีรูปแบบเหมือนข้างต้น ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น)

ในขณะแห่งมรรคอื่นอีก ๓ ขณะ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

ส่วนที่ ๒ ท่านนำธรรม ๕๔ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณ ที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๖) มาจำแนกความหมายของวิราคะ เช่น

วิราคะคือความเห็น ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ วิราคะคือความตรึก ชื่อว่าสัมมา-สังกัปปะ ฯลฯ

วิราคะคือความตั้งมั่น ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ

อุทเทสที่ ๒

คำปุจฉาว่า “วิมุตติชื่อว่าผล เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๔ ขณะ คือ ขณะแห่งโสดาปัตติผล ขณะแห่งสกทาคามิผล ขณะแห่งอนาคามิผล และขณะแห่งอรหัตตผล มีรูปแบบเหมือนในอุทเทสที่ ๑ ต่างกันแต่องค์ธรรมคือเปลี่ยนจากวิราคะเป็นวิมุตติเท่านั้น

ส่วนที่ ๒ เหมือนในอุทเทสที่ ๑ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๖. ปฏิสัมภิทากถา

คำว่า ปฏิสัมภิทากถา แปลว่า กถาว่าด้วยปฏิสัมภิทา แบ่งเป็น ๙ วาร คือ (๑) ธัมมจักกัปปวัตตนวาร (๒) สติปัฏฐานวาร (๓) อิทธิปาทวาร (๔) สัตตโพธิ-สัตตวาร (๕) อภิญญาทิวาร (๖) ขันธาทิวาร (๗) สัจจวาร (๘) ปฏิสัมภิทาวาร (๙) ฉพุทธธัมมวาร เพื่อจำแนกธรรมในแต่ละวารเป็นปฏิสัมภิทา ๔ ตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๖.๑ ธัมมจักกัปปวัตตนวาร

ธัมมจักกัปปวัตตนวาร แปลว่า วาระว่าด้วยการให้ธรรมจักรหมุนไป คือ ท่านนำธัมมจักกัปปวัตตนสูตรมาแสดงเป็นอุทเทสแล้วนำคำในอุทเทสไปอธิบาย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำธัมมจักกัปปวัตตนสูตรมาแสดงเป็นอุทเทส โดยแบ่งย่อยออกเป็น ๑๒ อุทเทส ในที่นี้ขอรวบรัดตัดตอนเฉพาะเนื้อความสำคัญของแต่ละ อุทเทสที่ท่านนำไปอธิบายมาแสดง ดังนี้

๑. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “นี้ทุกขอริยสัจ”

๒. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “ทุกขอริยสัจนี้ควรกำหนดรู้”

๓. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “ทุกขอริยสัจนี้ เรากำหนดรู้แล้ว”

๔. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้ทุกขสมุทยอริยสัจ”

๕. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ควรกำหนดรู้”

๖. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ เรากำหนดรู้แล้ว”

๗. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ”

๘. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ควรกำหนดรู้”

๙. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ เรากำหนดรู้แล้ว”

๑๐. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ”

๑๑. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ควรกำหนดรู้”

๑๒. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ เรากำหนดรู้ แล้ว”

(วิ.ม. ๔/๑๓/๑๓ ; สำ.ม. ๑๙/๑,๐๘๑/๓๖๗)

นิทเทส

ท่านนำอุทเทสแต่ละอุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ รวม ๑๒ อุทเทส แต่ละอุทเทสมีรูปแบบเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น เช่น

อุทเทสที่ ๑ อธิบายสัจจญาณในทุกขอริยสัจ แบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ เป็นส่วนของอุทเทส คือ

จักษุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “นี้ทุกขอริยสัจ”

ส่วนที่ ๒ เป็นส่วนของนิทเทส คือ

คำปุจฉาว่า “คำว่า “จักษุเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะอย่างไร คำว่า “ญาณเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะอย่างไร คำว่า “ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะอย่างไร คำว่า “วิชชาเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะอย่างไร คำว่า “แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะอย่างไร”

ท่านวิสัชนาว่า คำว่า “จักษุเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะเห็น คำว่า “ญาณเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะรู้ คำว่า “ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะรู้ชัด คำว่า

“วิชชาเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะรู้แจ้ง คำว่า “แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว” เพราะมีสภาวะสว่างไสว

ส่วนที่ ๓ ท่านนำคำวิสัชนามาจัดเข้าในปฏิสัมภิทา ๔ ประการ มีใจความดังนี้

๑. จักษุ ญาณ ปัญญา วิชชา และแสงสว่าง แต่ละอย่างจัดเป็นธรรม ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นอารมณ์และโคจรของธัมมปฏิสัมภิทา ญาณในธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทา

๒. สภาวะที่เห็น สภาวะที่รู้ สภาวะที่รู้ชัด สภาวะที่รู้แจ้ง สภาวะที่สว่างไสว แต่ละอย่างจัดเป็นอรรถ อรรถ ๕ ประการนี้ เป็นอารมณ์และโคจรของอัตถปฏิ- สัมภิทา ญาณในอรรถทั้งหลาย ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา

๓. นิรุตติ ๑๐ ประการนี้ คือ การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงธรรม ๕ ประการ การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ เป็นอารมณ์ และโคจรของนิรุตติปฏิสัมภิทา ญาณในนิรุตติทั้งหลาย ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทา

๔. ญาณ ๒๐ ประการนี้ คือ ญาณในธรรม ๕ ประการ ญาณในอรรถ ๕ ประการ ญาณในนิรุตติ ๑๐ ประการ เป็นอารมณ์และโคจรของปฏิภาณปฏิ- สัมภิทา ญาณในปฏิภาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา

อุทเทสที่ ๒-๓ คือ กิจจญาณ และกตญาณ ในทุกขอริยสัจ ก็มีนัยเดียว กันนี้ เมื่อจบรอบที่ ๓ ท่านสรุปว่า ในทุกขอริยสัจ มีธรรม ๑๕ ประการ มีอรรถ ๑๕ ประการ มีนิรุตติ ๓๐ ประการ มีญาณ ๖๐ ประการ

อุทเทสที่ ๔-๑๒ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ ในทุกขสมุทย-อริยสัจ ในทุกขนิโรธอริยสัจ และในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ รวม ๙ รอบ ก็มีนัยเดียวกันนี้ เมื่อจบอุทเทสที่ ๑๒ ท่านสรุปว่า ในอริยสัจ ๔ ประการ มีธรรม ๖๐ ประการ มีอรรถ ๖๐ ประการ มีนิรุตติ ๑๒๐ ประการ มีญาณ ๒๔๐ ประการ

๖.๒ สติปัฏฐานวาร

สติปัฏฐานวาร แปลว่า วาระว่าด้วยสติปัฏฐาน หมายถึงญาณ ๓ ประการ ได้แก่ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ ที่หมุนไปในสติปัฏฐาน ๔ ประการ รวม ๑๒ รอบ เหมือนญาณในอริยสัจ ๔ ประการในธัมมจักกัปปวัตตนวาร ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น โดยแบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสดังนี้

อุทเทส

๑. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้การพิจารณาเห็นกายในกาย”

๒. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “การพิจารณาเห็นกายในกายนี้ ควรเจริญ”

๓. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “การพิจารณาเห็นกายในกายนี้ เราเจริญแล้ว”

๔. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย”

๕. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายนี้ ควรเจริญ”

๖. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายนี้ เราเจริญแล้ว”

๗. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้การพิจารณาเห็นจิตในจิต”

๘. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “การพิจารณาเห็นจิตในจิตนี้ ควรเจริญ”

๙. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “การพิจารณาเห็นจิตในจิตนี้ เราเจริญแล้ว”

๑๐. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย”

๑๑. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายนี้ ควรเจริญ”

๑๒. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายนี้ เราเจริญแล้ว”

นิทเทส

ท่านนำอุทเทสทั้ง ๑๒ อุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับเหมือนในธัมมจักกัปปวัตตนวาร ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น จึงไม่นำคำอธิบายมาแสดงไว้ในที่นี้

๖.๓ อิทธิปาทวาร

อิทธิปาทวาร แปลว่า วาระว่าด้วยอิทธิบาท หมายถึงญาณ ๓ ประการที่หมุนไปในอิทธิบาท ๔ ประการ รวม ๑๒ รอบ เหมือนในสติปัฏฐาน ๔ ประการ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น โดยแบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทส ดังนี้

อุทเทส

๑. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้อิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิปธาน-สังขาร”

๒. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “อิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขารนี้ ควรเจริญ”

๓. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “อิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขารนี้ เราเจริญแล้ว”

๔. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้อิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร”

๕. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “อิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขารนี้ ควรเจริญ”

๖. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “อิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขารนี้ เราเจริญแล้ว”

๗. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้อิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร”

๘. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “อิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขารนี้ ควรเจริญ”

๙. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “อิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขารนี้ เราเจริญแล้ว”

๑๐. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “นี้อิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร”

๑๑. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “อิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธาน-สังขารนี้ ควรเจริญ”

๑๒. จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... “อิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธาน-สังขารนี้ เราเจริญแล้ว”

นิทเทส

ท่านนำอุทเทสทั้ง ๑๒ อุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับเหมือนในธัมมจักกัปปวัตตนวาร ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น จึงไม่นำคำอธิบายมาแสดงไว้ในที่นี้

๖.๔ สัตตโพธิสัตตวาร

คำว่า สัตตโพธิสัตตวาร แปลว่า วาระว่าด้วยพระโพธิสัตว์ ๗ องค์ หมายถึงญาณที่หมุนไปในธรรม ๒ ประการ คือ (๑) สมุทัย (๒) นิโรธ รวม ๑๔ รอบ เป็น ๑๔ ญาณ แบ่งเป็นญาณของพระโพธิสัตว์แต่ละองค์ในจำนวน ๗ องค์ องค์ ละ ๒ ญาณ

พระโพธิสัตว์ ๗ องค์ในที่นี้ ได้แก่ พระวิปัสสีโพธิสัตว์ พระสิขีโพธิสัตว์ พระเวสสภูโพธิสัตว์ พระกกุสันธโพธิสัตว์ พระโกนาคมนโพธิสัตว์ พระกัสสป-โพธิสัตว์ และพระโคดมโพธิสัตว์ รูปแบบการจำแนกในวาระนี้ต่างกับวาระก่อน ๆ คือไม่มีอุทเทสและนิทเทส เช่น ญาณที่เกิดแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์

รอบที่ ๑

จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “สมุทัย สมุทัย”

รอบที่ ๒

จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “นิโรธ นิโรธ”

ในเวยยากรณภาษิตของพระวิปัสสีโพธิสัตว์ มีธรรม ๑๐ ประการ มีอรรถ ๑๐ ประการ มีนิรุตติ ๒๐ ประการ มีญาณ ๔๐ ประการ

๖.๕ อภิญญาทิวาร

อภิญญาทิวาร แปลว่า วาระว่าด้วยอภิญญาเป็นต้น หมายถึงญาณที่หมุนไปในสภาวะแห่งธรรมมีอภิญญาเป็นต้น นอกจากนี้ยังมีญาณที่หมุนไปในสภาวะแห่งธรรมอีก ๔ ประการ ได้แก่ ปริญญา ปหานะ ภาวนา และสัจฉิกิริยา รวมเป็น ๕ รอบ มีรูปแบบดังนี้

รอบที่ ๑

จักษุเกิดขึ้นแล้ว ... แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วว่า “สภาวะที่ควรรู้ยิ่งแห่งอภิญญา เรารู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา สภาวะที่ควรรู้ยิ่งแห่งอภิญญาที่เราไม่ถูกต้องด้วยปัญญาไม่มี”

ในสภาวะที่ควรรู้ยิ่งแห่งอภิญญา มีธรรม ๒๕ ประการ มีอรรถ ๒๕ ประการ มีนิรุตติ ๕๐ ประการ มีญาณ ๑๐๐ ประการ

๖.๖ ขันธาทิวาร

ขันธาทิวาร แปลว่า วาระว่าด้วยขันธ์เป็นต้น หมายถึงญาณที่หมุนไปใน สภาวะแห่งธรรมมีขันธ์เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีญาณที่หมุนไปในสภาวะแห่งธรรมอีก ๔ ประการ คือ ธาตุ อายตนะ สังขตธรรม และอสังขตธรรม รวมเป็น ๖ รอบ มีรูปแบบการจำแนกเหมือนในอภิญญาทิวาร ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๖.๗ สัจจวาร

สัจจวาร แปลว่า วาระว่าด้วยสัจจะ หมายถึงญาณที่หมุนไปในสภาวะแห่งอริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค รวม ๔ รอบ มีรูปแบบ การจำแนกเหมือนในอภิญญาทิวาร ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๖.๘ ปฏิสัมภิทาวาร

ปฏิสัมภิทาวาร แปลว่า วาระว่าด้วยปฏิสัมภิทา หมายถึงญาณที่หมุนไปในสภาวะแห่งปฏิสัมภิทา ๔ ประการ คือ อัตถปฏิสัมภิทา ธัมมปฏิสัมภิทา นิรุตติ-ปฏิสัมภิทา ปฏิภาณปฏิสัมภิทา รวม ๔ รอบ มีรูปแบบการจำแนกเหมือนในอภิญญาทิวาร ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๖.๙ ฉพุทธธัมมวาร

ฉพุทธธัมมวาร แปลว่า วาระว่าด้วยพุทธธรรม ๖ ประการ หมายถึงญาณ ที่หมุนไปในพุทธธรรม ๖ ประการ ได้แก่ อินทริยปโรปริยัตตญาณ อาสยานุสย- ญาณ ยมกปาฏิหาริยญาณ มหากรุณาสมาปัตติญาณ สัพพัญญุตญาณ และ อนาวรณญาณ รวม ๖ รอบ มีรูปแบบการจำแนกเหมือนในอภิญญาทิวาร ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

เมื่อจบวาระทั้ง ๙ วาระแล้วท่านสรุปว่า ในปฏิสัมภิทากถานี้ มีธรรม ๘๕๐ ประการ มีอรรถ ๘๕๐ ประการ มีนิรุตติ ๑,๗๐๐ ประการ มีญาณ ๓,๔๐๐ ประการ

๗. ธัมมจักกกถา

คำว่า ธัมมจักกกถา แปลว่า กถาว่าด้วยธรรมจักร แบ่งเป็น ๓ วาร คือ (๑) สัจจวาร (๒) สติปัฏฐานวาร (๓) อิทธิปาทวาร เพื่อจำแนกธรรมจักรในแต่ละวาร ดังต่อไปนี้

๗.๑ สัจจวาร

สัจจวาร แปลว่า วาระว่าด้วยสัจจะ ในที่นี้หมายถึงอริยสัจ ๔ คือ ท่านนำ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรมาแสดงเป็นอุทเทสโดยแบ่งย่อยเป็น ๑๒ อุทเทส (ดูอุทเทสในธัมมจักกัปปวัตตนวารแห่งปฏิสัมภิทากถา) แล้วนำอุทเทสเหล่านั้นมาอธิบายเหมือนในธัมมจักกัปปวัตตนวารแห่งปฏิสัมภิทากถา แต่มีรายละเอียดต่างกัน ดังนี้

อุทเทสที่ ๑ แบ่งเป็น ๔ ส่วน ดังนี้ คือ

ส่วนที่ ๑-๒ เหมือนในธัมมจักกัปปวัตตนวารแห่งปฏิสัมภิทากถา

ส่วนที่ ๓ ท่านนำคำวิสัชนามาจำแนกเป็นธรรม เป็นอรรถ และเป็นสัจจะดังนี้

จักษุเป็นธรรม สภาวะที่เห็นเป็นอรรถ ญาณเป็นธรรม สภาวะที่รู้เป็นอรรถ ปัญญาเป็นธรรม สภาวะที่รู้ชัดเป็นอรรถ วิชชาเป็นธรรม สภาวะที่รู้แจ้งเป็นอรรถ แสงสว่างเป็นธรรม สภาวะที่สว่างไสวเป็นอรรถ

ธรรม ๕ ประการ อรรถ ๕ ประการนี้ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งสัจจะ มีสัจจะเป็นอารมณ์ มีสัจจะเป็นโคจร สงเคราะห์เข้าในสัจจะ นับเนื่องในสัจจะ รวมลงในสัจจะ ตั้งอยู่ในสัจจะ ดำรงอยู่ในสัจจะ

ส่วนที่ ๔ ท่านนำคำว่า “ธรรมจักร” มาจำแนกด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าธรรมจักร แต่ละประการ รวม ๗๖ ประการ โดยแบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ มี ๒๒ ประการ เช่น

๑. ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงให้ธรรมและจักรเป็นไป

๒. ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงให้จักรและธรรมเป็นไป

นัยที่ ๒ มี ๕๔ ประการ (ดูหมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๖ แห่งญาณกถา มหาวรรค) เช่น

๑. ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัทธินทรีย์เป็นไป

๒. ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือวิริยินทรีย์เป็นไป

อุทเทสที่ ๒-๑๒ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๗.๒ สติปัฏฐานวาร

สติปัฏฐานวาร แปลว่า วาระว่าด้วยสติปัฏฐาน หมายถึงญาณที่หมุนไปในสติ-ปัฏฐาน ๔ ประการ รวม ๑๒ รอบ โดยแบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสเหมือนในสัจจวาร (ดูอุทเทสในสติปัฏฐานวารแห่งปฏิสัมภิทากถา) ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๗.๓ อิทธิปาทวาร

อิทธิปาทวาร แปลว่า วาระว่าด้วยอิทธิบาท หมายถึงญาณที่หมุนไปใน อิทธิบาท ๔ ประการ รวม ๑๒ รอบ โดยแบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสเหมือนใน สัจจวาร (ดูอุทเทสในอิทธิปาทวารแห่งปฏิสัมภิทากถา) ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๘. โลกุตตรกถา

คำว่า โลกุตตรกถา แปลว่า กถาว่าด้วยโลกุตตรธรรม แบ่งเป็น ๒ ตอน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตอนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตตระ” ท่านวิสัชนาว่า สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตตระ

ตอนที่ ๒

ท่านนำคำว่า “โลกุตตระ” มาจำแนกด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ชื่อว่าโลกุตตระแต่ละประการ รวม ๖๕ ประการ เช่น

ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นแต่โลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก ฯลฯ

๙. พลกถา

คำว่า พลกถา แปลว่า กถาว่าด้วยพละ แบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสอย่างละ ๖๘ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรที่ว่าด้วยพละมาแสดงเป็นอุทเทส ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย พละ ๕ ประการนี้ พละ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | สัทธาพละ | ๒. | วิริยพละ |
| ๓. | สติพละ | ๔. | สมาธิพละ |
| ๕. | ปัญญาพละ | | |

อีกนัยหนึ่ง พละ ๖๘ ประการ คือ

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | สัทธาพละ | ๒. | วิริยพละ |
| ๓. | สติพละ | ๔. | สมาธิพละ |
| ๕. | ปัญญาพละ | ๖. | หิริพละ |
| ๗. | โอตตัปปพละ | ๘. | ปฏิสังขานพละ |
| ๙. | ภาวนาพละ | ๑๐. | อนวัชชพละ |
| ๑๑. | สังคหพละ | ๑๒. | ขันติพละ |
| ๑๓. | ปัญญัตติพละ | ๑๔. | นิชฌัตติพละ |
| ๑๕. | อิสสริยพละ | ๑๖. | อธิษฐานพละ |
| ๑๗. | สมถพละ | ๑๘. | วิปัสสนาพละ |
| ๑๙-๒๘. | เสกขพละ | ๒๙-๓๘. | อเสกขพละ |
| ๓๙-๔๘. | ขีณาสวพละ | ๔๙-๕๘. | อิทธิพละ |
| ๕๙-๖๘. | ตถาคตพละ | | |

นิทเทส

ท่านนำพละแต่ละประการในอุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ แบ่งเป็น ๓ หมวด ดังนี้

หมวดที่ ๑ พละ ๕ ประการ

คำปุจฉาว่า “สัทธาพละ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า

๑. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา

๒. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะอุปถัมภ์สหชาตธรรม

๓. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะครอบงำกิเลสทั้งหลาย

๔. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะเป็นความหมดจดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ

๕. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต

๖. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะเป็นความผ่องแผ้วแห่งจิต

๗. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะเป็นเครื่องบรรลุธรรมวิเศษ

๘. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะรู้แจ้งธรรมที่ยิ่ง

๙. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะตรัสรู้สัจจะ

๑๐. ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะให้การกบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ

พละอีก ๔ ประการ คือ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ และปัญญาพละ แต่ละประการก็มีเหตุ ๑๐ ประการเหมือนกัน ต่างกันแต่เหตุประการที่ ๑ เท่านั้นที่เปลี่ยนไปตามสภาวะของพละแต่ละประการ เช่น (๑) ชื่อว่าวิริยพละ เพราะไม่ หวั่นไหว เพราะความเกียจคร้าน

หมวดที่ ๒ แบ่งเป็นหมวดย่อย ๖ หมวด ดังนี้

หมวดย่อยที่ ๑ มีพละ ๑๖ ประการ คือ ตั้งแต่หิริพละจนถึงอธิษฐานพละ แต่ละประการท่านจำแนกด้วยธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (ดูภาวนาหมวดที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔ แห่งญาณกถา) แต่ปรับเปลี่ยนสำนวนไปตามความหมายขององค์ธรรมในพละแต่ละประการ เช่น

ชื่อว่าหิริพละ เพราะละอายกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ

ชื่อว่าหิริพละ เพราะละอายพยาบาทด้วยอพยาบาท

ชื่อว่าโอตตัปปพละ เพราะเกรงกลัวกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ

ชื่อว่าโอตตัปปพละ เพราะเกรงกลัวพยาบาทด้วยอพยาบาท

หมวดย่อยที่ ๒ มีพละ ๒ ประการ คือ สมถพละและวิปัสสนาพละ มีใจความเหมือนในนิโรธสมาปัตติญาณนิทเทสแห่งญาณกถา มหาวรรค

หมวดย่อยที่ ๓ มีพละ ๒๐ ประการ คือ เสกขพละ และอเสกขพละ อย่างละ ๑๐ ประการ ท่านจำแนกคู่กันด้วยสัมมัตตธรรม ๑๐ ประการ เช่น

ชื่อว่าเสกขพละ เพราะพระเสขะยังต้องศึกษาในสัมมาทิฏฐิ

ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะพระอเสขะศึกษาในสัมมาทิฏฐินั้นเสร็จแล้ว

หมวดย่อยที่ ๔ มีพละ ๑๐ ประการ คือ ขีณาสวพละ ๑๐ ประการ ซึ่ง หมายถึง พละที่เป็นเหตุให้ภิกษุขีณาสพยืนยันความสิ้นอาสวะของตน มีเนื้อความปรากฏชัดแล้ว (ดู องฺ. ทสก. (แปล) ๒๔/๙๐/๒๐๔-๒๐๖ ประกอบด้วย)

หมวดย่อยที่ ๕ มีพละ ๑๐ ประการ คือ อิทธิพละ ๑๐ ประการ ซึ่งหมายถึง ฤทธิ์ ๑๐ ประการ คือ

๑. ฤทธิ์ที่อธิษฐาน ๒. ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่าง ๆ

๓. ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ ๔. ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ

๕. ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ๖. ฤทธิ์ที่เป็นของพระอริยะ

๗. ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม ๘. ฤทธิ์ที่เป็นของท่านผู้มีบุญ

๙. ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากวิชชา ๑๐. ชื่อว่าฤทธิ์เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบโดยชอบ ใน ส่วนนั้น ๆ เป็นปัจจัย

หมวดย่อยที่ ๖ มีพละ ๑๐ ประการ คือ ตถาคตพละ ๑๐ ประการ ซึ่ง หมายถึงพละที่เป็นเหตุให้พระตถาคตยืนยันฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศ พรหมจักรในบริษัท มีเนื้อความปรากฏชัดแล้ว (ดู องฺ. ทสก. (แปล) ๒๔/๒๑/๔๓-๔๗ ประกอบด้วย)

หมวดที่ ๓ ท่านนำพละแต่ละประการในจำนวน ๖๘ ประการมาตั้งเป็นคำปุจฉาแล้ววิสัชนา เช่นคำปุจฉาว่า “ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะอย่างไร”

ท่านวิสัชนาว่า ชื่อว่าสัทธาพละ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา ชื่อว่าวิริยพละ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน

๑๐. สุญญกถา

คำว่า สุญญกถา แปลว่า กถาว่าด้วยสุญญะ (ความว่าง) แบ่งเป็นอุทเทส (มาติกา)และนิทเทสได้อย่างละ ๒๕ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรมาแสดงไว้เป็นอุทเทส มีสาระสำคัญ ดังนี้

ท่านพระอานนท์ทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่กล่าวกันว่า “โลกว่าง โลกว่าง” ด้วยเหตุเท่าไรหนอ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ เพราะว่างจากอัตตา หรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า “โลกว่าง” อานนท์ อะไรเล่าว่างจากอัตตา หรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา คือ จักขุเป็นธรรมว่างจากอัตตา หรือจาก สิ่งที่

เนื่องด้วยอัตตา รูป... จักขุวิญญาณ... จักขุสัมผัส... สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ว่างจากอัตตา หรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ฯลฯ

(องค์ธรรมที่ว่างจากอัตตา หรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา มี ๓๐ ประการ ดูหมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๑)

มาติกา ๒๕

๑. สุญญสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่ว่าง)
๒. สังขารสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสังขาร)
๓. วิปริณามสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่แปรผัน)
๔. อัคคสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเลิศ)
๕. ลักขณสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นลักษณะ)
๖. วิกขัมภนสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุข่ม)
๗. ตทังคสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ)
๘. สมุจเฉทสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตัดขาด)
๙. ปฏิปัสสัทธิสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุทำให้สงบระงับ)
๑๐. นิสสรณสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุสลัดออก)
๑๑. อัชฌัตตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายใน)
๑๒. พหิทธาสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายนอก)
๑๓. ทุภโตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายในและภายนอก)
๑๔. สภาคสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นกลุ่มเดียวกัน)
๑๕. วิสภาคสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่ต่างกลุ่มกัน)
๑๖. เอสนาสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่แสวงหา)
๑๗. ปริคคหสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่กำหนด)
๑๘. ปฏิลาภสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่ได้)
๑๙. ปฏิเวธสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่รู้แจ้ง)
๒๐. เอกัตตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสภาวะเดียว)
๒๑. นานัตตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสภาวะต่าง ๆ)
๒๒. ขันติสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่พอใจ)
๒๓. อธิษฐานสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่อธิษฐาน)
๒๔. ปริโยคาหนสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่หยั่งลง)
๒๕. ความว่างขั้นสูงสุดของความว่างทั้งปวง ที่บุคคลผู้มีสัมปชัญญะทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไป

นิทเทส

ท่านนำอุทเทส(มาติกา)ข้างต้นมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “สุญญสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า จักขุเป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา โสตะ... ฆานะ... ชิวหา... กาย... มโน...

๒. คำปุจฉาว่า “สังขารสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า สังขาร ๓ ได้แก่ (๑) ปุญญาภิสังขาร (๒) อปุญญาภิสังขาร (๓) อาเนญชาภิสังขาร

๑. ปุญญาภิสังขารเป็นธรรมว่างจากอปุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิ-สังขาร

๒. อปุญญาภิสังขารเป็นธรรมว่างจากปุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิ-สังขาร

๓. อาเนญชาภิสังขารเป็นธรรมว่างจากปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิ-สังขาร

อีกนัยหนึ่ง สังขาร ๓ ได้แก่

๑. กายสังขาร ๒. วจีสังขาร

๓. จิตตสังขาร

อีกนัยหนึ่ง สังขาร ๓ ได้แก่

๑. สังขารส่วนอดีต ๒. สังขารส่วนอนาคต

๓. สังขารส่วนปัจจุบัน

สังขารทั้ง ๒ หมวดนี้มีวิธีการจำแนกเช่นเดียวกับสังขาร ๓ ประการแรก

๓. คำปุจฉาว่า “วิปริณามสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า รูปที่เกิดแล้วเป็นธรรมว่างตามสภาวะ รูปที่ดับไปเป็นธรรมแปรผันและว่าง เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ...

๔. คำปุจฉาว่า “อัคคสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า ทางที่เลิศ ทางที่ประเสริฐ ทางที่วิเศษ คือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน ชื่อว่าอัคคสุญญะ

๕. คำปุจฉาว่า “ลักขณสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า ลักษณะ ๒ ประการ ได้แก่ (๑) พาลลักษณะ (๒) บัณฑิตลักษณะ

พาลลักษณะเป็นธรรมว่างจากบัณฑิตลักษณะ

บัณฑิตลักษณะเป็นธรรมว่างจากพาลลักษณะ

ลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่

๑. อุปปาทลักษณะ (ลักษณะความเกิดขึ้น)

๒. วยลักษณะ (ลักษณะความเสื่อม)

๓. ฐิตัญญถัตตลักษณะ (ลักษณะความแปรผันเมื่อยังตั้งอยู่)

ลักษณะอีก ๓ ประการ ได้แก่

๑. อุปปาทลักษณะเป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญถัตตลักษณะ

๒. วยลักษณะเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและฐิตัญญถัตตลักษณะ

๓. ฐิตัญญถัตตลักษณะเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและวยลักษณะ

ลำดับต่อไป ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณ ที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกด้วยลักษณะ ๓ ประการข้างต้น เช่น

๑. อุปปาทลักษณะแห่งรูปเป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญถัตต-ลักษณะ

๒. วยลักษณะแห่งรูปเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและฐิตัญญถัตต-ลักษณะ

๓. ฐิตัญญถัตตลักษณะแห่งรูปเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและ วยลักษณะ

๖. คำปุจฉาว่า “วิกขัมภนสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดธรรมที่ควรเจริญ ในสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๗. คำปุจฉาว่า “ตทังคสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๘. คำปุจฉาว่า “สมุจเฉทสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๙. คำปุจฉาว่า “ปฏิปัสสัทธิสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๑๐. คำปุจฉาว่า “นิสสรณสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคล สลัดออกด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๑๑. คำปุจฉาว่า “อัชฌัตตสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า จักขุที่เป็นอายตนะภายในเป็นธรรมว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา โสตะ... ฆานะ... ชิวหา... กาย... วิญญาณ...

๑๒. คำปุจฉาว่า “พหิทธาสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความตรงกันข้ามกับอัชฌัตตสุญญะ

๑๓. คำปุจฉาว่า “ทุภโตสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า ได้แก่ อัชฌัตต-สุญญะกับพหิทธาสุญญะรวมกัน

๑๔. คำปุจฉาว่า “สภาคสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่าอายตนะ ภายใน ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง อายตนะภายนอก ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง ฯลฯ (องค์ธรรมที่ว่าง ต่อจากนี้ ได้แก่ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ และเจตนา ๖)

๑๕. คำปุจฉาว่า “วิสภาคสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่าอายตนะ ภายใน ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับอายตนะภายนอก ๖ และเป็นธรรมว่าง อายตนะภายนอก ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดวิญญาณ ๖ และเป็นธรรมว่าง ฯลฯ (องค์ธรรมที่ว่างต่อจากนี้ ได้แก่ (๑) อายตนะภายนอกกับวิญญาณ ๖ (๒) วิญญาณ ๖ กับผัสสะ ๖ (๓) ผัสสะ ๖ กับเวทนา ๖ (๔) เวทนา ๖ กับสัญญา ๖ (๕) สัญญา ๖ กับเจตนา ๖)

๑๖. คำปุจฉาว่า “เอสนาสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำธรรม ที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น เนกขัมมะที่บุคคลแสวงหาเป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

๑๗-๑๙. ปริคคหสุญญะ ปฏิลาภสุญญะ และปฏิเวธสุญญะ มีนัยเดียวกับ คำว่า “เอสนาสุญญะ” เปลี่ยนแต่ความหมายของคำเท่านั้น เช่น

เนกขัมมะที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

เนกขัมมะที่บุคคลได้ เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

เนกขัมมะที่บุคคลรู้แจ้ง เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

๒๐-๒๑. คำปุจฉาว่า “เอกัตตสุญญะ นานัตตสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่มาจำแนกเป็นสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว คือ ฝ่ายอกุศลเป็นสภาวะต่าง ๆ ฝ่ายกุศลเป็นสภาวะเดียว และฝ่าย กุศลว่างจากฝ่ายอกุศล เช่น

กามฉันทะเป็นสภาวะต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นสภาวะเดียว เนกขัมมะที่เป็นสภาวะ เดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

๒๒-๒๔. ขันติสุญญะ อธิษฐานสุญญะ ปริโยคาหนสุญญะ มีนัยเดียวกับคำว่า “เอสนาสุญญะ” เปลี่ยนแต่ถ้อยคำเท่านั้น เช่น

เนกขัมมะที่บุคคลพอใจเป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

เนกขัมมะที่บุคคลอธิษฐานเป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

เนกขัมมะที่บุคคลหยั่งลงเป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

๒๕. คำปุจฉาว่า “ความว่างขั้นสูงสุดของความว่างทั้งปวง คือ การที่บุคคล ผู้มีสัมปชัญญะทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไป เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า ได้แก่ การที่บุคคลผู้มีสัมปชัญญะทำอกุศลให้สิ้นไปด้วยกุศล มีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ท่านนำหมวดธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่มาจำแนก เช่น

บุคคลผู้มีสัมปชัญญะในโลกนี้ ย่อมทำความเป็นไปแห่งกามฉันทะให้สิ้นไปด้วย เนกขัมมะ

ตอนที่ ๒ ท่านนำอายตนะภายใน ๖ มาจำแนก เช่น

เมื่อบุคคลผู้มีสัมปชัญญะปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ความเป็นไปแห่งจักขุนี้ย่อมสิ้นไป และความเป็นไปแห่งจักขุอื่นก็ไม่เกิดขึ้น

แนะนำปัญญาวรรค

ปัญญาวรรค

ปัญญาวรรค แปลว่า หมวดว่าด้วยปัญญา ชื่อวรรคนี้ตั้งตามเรื่องหรือกถา ที่ ๑ ในวรรคนี้ซึ่งมีทั้งหมด ๑๐ กถา คือ

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | มหาปัญญากถา | ๒. | อิทธิกถา |
| ๓. | อภิสมยกถา | ๔. | วิเวกกถา |
| ๕. | จริยากถา | ๖. | ปาฏิหาริยกถา |
| ๗. | สมสีสกถา | ๘. | สติปัฏฐานกถา |
| ๙. | วิปัสสนากถา | ๑๐. | มาติกากถา |

๑. มหาปัญญากถา

คำว่า มหาปัญญากถา แปลว่า กถาว่าด้วยมหาปัญญา แบ่งเป็น ๒ นิทเทส คือ (๑) โสฬสปัญญานิทเทส (๒) ปุคคลวิเสสนิทเทส เพื่ออธิบายปัญญา ๑๖ และบุคคลวิเศษในส่วนที่เป็นอุทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

สาระสำคัญของอุทเทสนี้ แบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนแรกเป็นความนำ ตอนที่ ๒ เป็นบทมาติกาที่เป็นพระพุทธพจน์ ดังต่อไปนี้

ตอนที่ ๑ แบ่งเป็น ๓ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑ ท่านตั้งคำปุจฉาและวิสัชนา รวม ๗ ประเด็น ดังนี้

คำปุจฉาว่า “(๑) อนิจจานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญา อะไรให้เต็มรอบ (๒) ทุกขานุปัสสนา... (๓) อนัตตานุปัสสนา... (๔) นิพพิทานุปัสสนา ... (๕) วิราคานุปัสสนา... (๖) นิโรธานุปัสสนา... (๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาอะไรให้เต็มรอบ”

ท่านวิสัชนามีใจความว่า (๑) ทำปัญญาที่แล่นไปให้เต็มรอบ (๒) ทำปัญญาชำแรกกิเลสให้เต็มรอบ (๓) ทำปัญญามากให้เต็มรอบ (๔) ทำปัญญาเฉียบแหลมให้

เต็มรอบ (๕) ทำปัญญาไพบูลย์ให้เต็มรอบ (๖) ทำปัญญาลึกซึ้งให้เต็มรอบ (๗) ทำปัญญาไม่ใกล้ให้เต็มรอบ

สรุป ปัญญา ๗ ประการ (ปัญญา ๗ + ความเป็นบัณฑิต)นี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำความเป็นบัณฑิตให้เต็มรอบ

ปัญญา ๘ ประการ (ปัญญา ๘ + ปัญญากว้างขวาง)นี้ ... ย่อมทำปัญญากว้างขวางให้เต็มรอบ

ปัญญา ๙ ประการนี้ ... ย่อมทำปัญญาร่าเริงให้เต็มรอบ

ปัญญาร่าเริงเป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา

อัตถปฏิสัมภิทาเป็นอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา โดยการกำหนดอรรถแห่งปัญญาร่าเริงนั้น

ธัมมปฏิสัมภิทาเป็น ... โดยการกำหนดธรรมแห่งปัญญาร่าเริงนั้น

นิรุตติปฏิสัมภิทาเป็น ... โดยการกำหนดนิรุตติแห่งปัญญาร่าเริงนั้น

ปฏิภาณปฏิสัมภิทาเป็น ... โดยการกำหนดปฏิภาณแห่งปัญญาร่าเริงนั้น

ปฏิสัมภิทา ๔ ประการนี้เป็นอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญาแห่งปัญญาร่าเริงนั้น

วิธีการจำแนกนี้จัดเป็นรูปแบบหลัก

ส่วนที่ ๒ ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณ ที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาหมุนด้วยอนุปัสสนา ๗ ประการข้างต้น รวม ๑,๔๐๗ รอบ (๒๐๑ x ๗ = ๑,๔๐๗) แต่ละรอบมีรูปแบบเช่นเดียวกับส่วนที่ ๑ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

ส่วนที่ ๓ ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการมาหมุนด้วยอนุปัสสนา ๗ ประการ เหมือนในส่วนที่ ๒ แต่ขยายองค์ธรรมแต่ละประการเพิ่มขึ้นอีก ๑ ประการ คือ เพิ่มคำขยายความขององค์ธรรมแต่ละประการว่า “ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน” รวมเป็น ๒,๘๑๔ รอบ เช่น

คำปุจฉาว่า “อนิจจานุปัสสนาในรูปที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญา อะไรให้เต็มรอบ อนิจจานุปัสสนาในรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาอะไรให้เต็มรอบ” ฯลฯ

ตอนที่ ๒

ท่านนำพระพุทธพจน์มาตั้งเป็นบทมาติกา ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการ ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล

ธรรม ๔ ประการ คือ

๑. สัปปุริสสังเสวะ(คบสัตบุรุษ)

๒. สัทธัมมัสสวนะ(ฟังพระสัทธรรม)

๓. โยนิโสมนสิการ(การมนสิการโดยแยบคาย)

๔. ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ(ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ฯลฯ องค์ธรรมที่เป็นเป้าหมายมีทั้งหมด ๒๐ ประการ (๒๐ เพื่อ) แบ่งเป็น ๒ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ มี ๔ ประการ ได้แก่ ผล ๔ ประการ คือ

๑. โสดาปัตติผล ๒. สกทาคามิผล

๓. อนาคามิผล ๔. อรหัตตผล

หมวดที่ ๒ มี ๑๖ ประการ ได้แก่ ปัญญา ๑๖ ประการ คือ

อุทเทส

๑. ความได้ปัญญา ๒. ความเจริญแห่งปัญญา

๓. ความไพบูลย์แห่งปัญญา ๔. ความเป็นผู้มีปัญญามาก

๕. ความเป็นผู้มีปัญญากว้างขวาง ๖. ความเป็นผู้มีปัญญาไพบูลย์

๗. ความเป็นผู้มีปัญญาลึกซึ้ง ๘. ความเป็นผู้มีปัญญาไม่ใกล้

๙. ความเป็นผู้มีปัญญาดุจแผ่นดิน ๑๐. ความเป็นผู้มากด้วยปัญญา

๑๑. ความเป็นผู้มีปัญญาเร็ว ๑๒. ความเป็นผู้มีปัญญาพลัน

๑๓. ความเป็นผู้มีปัญญาร่าเริง ๑๔. ความเป็นผู้มีปัญญาแล่นไป

๑๕. ความเป็นผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ๑๖. ความเป็นผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส

๑.๑ โสฬสปัญญานิทเทส

โสฬสปัญญานิทเทสอธิบายปัญญา ๑๖ ประการโดยนำพระบาลีที่ยกเป็น อุทเทสขึ้นมาตั้งเป็นวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑. คำปุจฉาว่า “การได้ปัญญา (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ปัญญา) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า การได้ การได้เฉพาะ การถึง การถึงเฉพาะ การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงพร้อมซึ่งมัคคญาณ ๔ ประการ ผลญาณ ๔ ประการ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ประการ อภิญญาญาณ ๖ ประการ ญาณ ๗๓ ประการ (ดูในญาณกถา มหาวรรค) ญาณ ๗๗ ประการ (ญาณในปฏิจจสมุปบาท ๑๑ องค์ องค์ละ ๗ ประการ) นี้ชื่อว่าการได้ปัญญา ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ปัญญา

๒. คำปุจฉาว่า “ความเจริญแห่งปัญญา (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ปัญญาของพระเสขะ ๗ จำพวก ของกัลยาณปุถุชน และของพระอรหันต์ ชื่อว่าความเจริญแห่งปัญญา

๓. คำปุจฉาว่า “ความไพบูลย์แห่งปัญญา (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความ

ไพบูลย์แห่งปัญญา) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความเหมือนในคำวิสัชนาที่ ๒

๔. คำปุจฉาว่า “ปัญญามาก (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญามาก) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญามากเพราะกำหนดอรรถได้มาก ชื่อว่าปัญญามากเพราะกำหนดธรรมได้มาก ... เพราะกำหนดนิรุตติได้มาก ... ปฏิภาณ ... สีลขันธ์ ... สมาธิขันธ์ ... ปัญญาขันธ์ ... วิมุตติขันธ์ ... วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ ... ฐานะและอฐานะ ... วิหารสมาบัติ ... อริยสัจ ... สติปัฏฐาน ... สัมมัปปธาน ... อิทธิบาท ... อินทรีย์ ... พละ ... โพชฌงค์... อริยมรรค ... สามัญญผล ... อภิญญา ... เพราะกำหนดนิพพานที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งได้มาก

๕. คำปุจฉาว่า “ปัญญากว้างขวาง (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็น ผู้มีปัญญากว้างขวาง) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญากว้างขวางเพราะญาณเป็นไปในขันธ์ต่าง ๆ กว้างขวาง ชื่อว่าปัญญากว้างขวางเพราะญาณเป็นไปในธาตุต่าง ๆ กว้างขวาง ...อายตนะ ...ปฏิจจสมุปบาท ...ความได้เนือง ๆ ซึ่งความว่าง ... อรรถ ...ธรรม ...(มีองค์ธรรมเหมือนในคำวิสัชนาที่ ๔)

๖. คำปุจฉาว่า “ปัญญาไพบูลย์ (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาไพบูลย์) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาไพบูลย์เพราะกำหนดอรรถไพบูลย์ ...ธรรม...(มีองค์ธรรมเหมือนในคำวิสัชนาที่ ๔)

๗. คำปุจฉาว่า “ปัญญาลึกซึ้ง (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาลึกซึ้ง) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาลึกซึ้งเพราะญาณเป็นไป ในขันธ์ลึกซึ้ง...ธาตุ...(มีองค์ธรรมเหมือนในคำวิสัชนาที่ ๕)

๘. คำปุจฉาว่า “ปัญญาไม่ใกล้ (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาไม่ใกล้) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า บุคคลผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔ ประการ เป็นผู้ไร้เทียมทาน ปุถุชนไม่อาจจะเทียบกับบุคคลนั้นได้ เพราะเหตุนั้น ปัญญาของบุคคลนั้นจึงเป็นปัญญาไม่ใกล้

ท่านจำแนกบุคคลผู้มีปัญญาห่างกันเป็นคู่ตรงกันข้าม คือ ผู้มีปัญญาน้อยกว่ากับผู้มีปัญญามากกว่า เปรียบเทียบกันเป็นคู่ ๆ รวม ๗ คู่ ได้แก่

คู่ที่ ๑ กัลยาณปุถุชน กับท่านผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค

คู่ที่ ๒ ท่านผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กับพระโสดาบัน

คู่ที่ ๓ พระโสดาบัน กับพระสกทาคามี

คู่ที่ ๔ พระสกทาคามี กับพระอนาคามี

คู่ที่ ๕ พระอนาคามี กับพระอรหันต์

คู่ที่ ๖ พระอรหันต์ กับพระปัจเจกพุทธเจ้า

คู่ที่ ๗ พระปัจเจกพุทธเจ้า กับพระพุทธเจ้า

ลำดับต่อไป ท่านพรรณนาพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้าโดยพิสดาร แล้วสรุปว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้เลิศ มีพระปัญญาไม่ใกล้

๙. คำปุจฉาว่า “ปัญญาดุจแผ่นดิน (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาดุจแผ่นดิน) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ ชื่อว่าปัญญาดุจแผ่นดินเพราะครอบงำราคะ ชื่อว่าปัญญาดุจแผ่นดินเพราะครอบงำราคะแล้ว ... โทสะ ... โมหะ ... โกธะ ... อุปนาหะ ... มักขะ ... ปฬาสะ ... อิสสา ... มัจฉริยะ ... มายา ... สาเถยยะ ... ถัมภะ ... สารัมภะ ... มานะ ...

อติมานะ ... มทะ ... ปมาทะ ... กิเลสทั้งปวง ... ทุจริตทั้งปวง ... อภิสังขาร ... กรรมอันเป็นเหตุให้เป็นไปในภพ...

นัยที่ ๒ ชื่อว่าปัญญาดุจแผ่นดินเพราะเป็นปัญญาย่ำยีราคะที่เป็นข้าศึก ชื่อว่าปัญญาดุจแผ่นดินเพราะเป็นปัญญาย่ำยีโทสะที่เป็นข้าศึก ... โมหะ ... โกธะ ...

อุปนาหะ ... มักขะ ... ปฬาสะ ... อิสสา ... มัจฉริยะ ... มายา ... สาเถยยะ ... ถัมภะ ... สารัมภะ ... มานะ ... อติมานะ ... มทะ ... ปมาทะ ... กิเลสทั้งปวง ... ทุจริตทั้งปวง ... อภิสังขาร ... กรรมอันเป็นเหตุให้เป็นไปในภพ...

๑๐. คำปุจฉาว่า “ความเป็นผู้มากด้วยปัญญา (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มากด้วยปัญญา) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้หนักด้วยปัญญา ถือปัญญาเป็นใหญ่ ใช้ปัญญาในการทำงานทุกอย่าง เหมือนภิกษุผู้หนักในคณะ ท่านเรียกว่า “ผู้มากด้วยคณะ” เป็นต้น

๑๑. คำปุจฉาว่า “ปัญญาเร็ว (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเร็ว) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาเร็วเพราะบำเพ็ญศีลได้ เร็วไว ชื่อว่าปัญญาเร็วเพราะบำเพ็ญอินทรียสังวรได้เร็วไว ... โภชเน มัตตัญญุตา ... ชาคริยานุโยค ... ศีล ... (มีองค์ธรรมเหมือนในคำวิสัชนาที่ ๔)

๑๒. คำปุจฉาว่า “ปัญญาพลัน (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาพลัน) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาเร็ว เพราะบำเพ็ญ ศีลได้เร็วพลัน ... อินทรียสังวร ... (มีองค์ธรรมเหมือนในคำวิสัชนาที่ ๑๑)

๑๓. คำปุจฉาว่า “ปัญญาร่าเริง (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาร่าเริง) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความร่าเริงมาก มีความพอใจมาก มีความยินดีมาก มีความปราโมทย์มาก บำเพ็ญศีล เพราะเหตุนั้นปัญญานั้นจึงชื่อว่าปัญญาร่าเริง...(มีองค์ธรรมเหมือนในคำ วิสัชนาที่ ๑๑)

๑๔. คำปุจฉาว่า “ปัญญาแล่นไป (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาแล่นไป) เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความแบ่งเป็น ๓ ชุด ดังนี้

ชุดที่ ๑

ชื่อว่าปัญญาแล่นไป เพราะปัญญาพลันแล่นไปสู่รูปทั้งปวงที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ที่เป็นภายใน หรือภายนอก ที่หยาบหรือละเอียด ที่เลวหรือประณีต ที่อยู่ไกลหรือใกล้ โดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าปัญญาแล่นไปเพราะปัญญาพลันแล่นไปโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าปัญญาแล่นไปเพราะปัญญาพลันแล่นไปโดยความเป็น อนัตตา ... (มีองค์ธรรม ๒๐๑ ประการ ดูรายละเอียดในหมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งใน สุตมยญาณที่ ๑ แห่งญาณกถา มหาวรรค ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒)

ชุดที่ ๒

ชื่อว่าปัญญาแล่นไป เพราะเทียบเคียง พินิจ พิจารณา ทำให้แจ้งว่า "รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย ชื่อว่าอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร" พลันแล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นความดับแห่งรูป ... (มีองค์ธรรม ๒๐๑ ประการเหมือนในชุดที่ ๑)

ชุดที่ ๓

ชื่อว่าปัญญาแล่นไป เพราะเทียบเคียง พินิจ พิจารณา ทำให้แจ้งว่า "รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา" พลันแล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นความดับแห่งรูป ... (มีองค์ธรรม ๒๐๑ ประการเหมือนในชุดที่ ๑)

๑๕. คำปุจฉาว่า "ปัญญาเฉียบแหลม (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็น ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม) เป็นอย่างไร" ท่านวิสัชนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาเฉียบ แหลม เพราะทำลายกิเลสได้ฉับพลัน ชื่อว่าปัญญาเฉียบแหลมเพราะไม่รับกามวิตกที่เกิดขึ้นไว้ละ บรรเทา ทำกามวิตกที่เกิดขึ้นให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป ... พยาบาทวิตก ... วิหิงสาวิตก ... บาปอกุศลธรรม ... (องค์ธรรมต่อไปนี้มี ๒๑ ประการ เหมือนในคำวิสัชนาที่ ๙) ชื่อว่าปัญญาเฉียบแหลม เพราะทำให้บรรลุ ทำให้แจ้ง ทำให้ถูกต้อง อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ ณ อาสนะเดียว

๑๖. คำปุจฉาว่า "ปัญญาชำแรกกิเลส (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็น ผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส) เป็นอย่างไร" ท่านวิสัชนามีใจความว่า บุคคลบางคน ในโลกนี้เป็นผู้มากด้วยความสะดุ้ง มากด้วยความหวาดเสียว มากด้วยความ เบื่อหน่าย มากด้วยความระอา มากด้วยความไม่พอใจ เบือนหน้าออก ไม่ยินดีในสังขารทั้งปวง ย่อมชำแรก ทำลายกองโลภะที่ไม่เคยชำแรก ไม่เคยทำลายด้วย ปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปัญญาชำแรกกิเลส ... (องค์ธรรมต่อไปนี้มี ๒๑ ประการเหมือนในคำวิสัชนาที่ ๙)

๑.๒ ปุคคลวิเสสนิทเทส

ปุคคลวิเสสนิทเทสอธิบายบุคคลผู้มีคุณวิเศษยิ่งกว่าบุคคลอื่น แบ่งเป็น ๒ ตอน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรจำแนกบุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทาเป็นขั้น ๆ รวม ๙ ขั้น ตามลำดับ ดังนี้

ขั้นที่ ๑ บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทามี ๒ จำพวก คือ

๑. พวกที่ถึงพร้อมด้วยความเพียรมาก่อน

๒. พวกที่ไม่ถึงพร้อมด้วยความเพียรมาก่อน

พวกแรกเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกหลัง และญาณของพวกแรก ย่อมแตกฉาน

ขั้นที่ ๒ พวกแรกในขั้นที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. พวกที่เป็นพหูสูต

๒. พวกที่ไม่ได้เป็นพหูสูต

พวกแรกเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกหลัง และญาณของพวกแรก ย่อมแตกฉาน

ขั้นที่ ๓ พวกแรกในขั้นที่ ๒ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. พวกที่มากด้วยเทศนา

๒. พวกที่ไม่มากด้วยเทศนา

พวกแรกเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกหลัง และญาณของพวกแรก ย่อมแตกฉาน

ขั้นที่ ๔ พวกแรกในขั้นที่ ๓ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. พวกที่อาศัยครู

๒. พวกที่ไม่ได้อาศัยครู

พวกแรกเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกหลัง และญาณของพวกแรก ย่อมแตกฉาน

ขั้นที่ ๕ พวกแรกในขั้นที่ ๔ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. พวกที่มีวิหารธรรมมาก

๒. พวกที่มีวิหารธรรมไม่มาก

พวกแรกเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกหลัง และญาณของพวกแรก ย่อมแตกฉาน

ขั้นที่ ๖ พวกแรกในขั้นที่ ๕ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. พวกที่มีการพิจารณามาก

๒. พวกที่มีการพิจารณาไม่มาก

พวกแรกเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกหลัง และญาณของพวกแรก ย่อมแตกฉาน

ขั้นที่ ๗ พวกแรกในขั้นที่ ๖ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. พวกที่เป็นพระเสขะบรรลุปฏิสัมภิทา

๒. พวกที่เป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิทา

พวกหลังเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกแรก และญาณของพวกหลัง ย่อมแตกฉาน

ขั้นที่ ๘ พวกแรกในขั้นที่ ๗ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. พวกที่บรรลุสาวกบารมี

๒. พวกที่ไม่บรรลุสาวกบารมี

พวกแรกเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกหลัง และญาณของพวกแรก ย่อมแตกฉาน

ขั้นที่ ๙ พวกที่เป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิทา แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

๑. พวกที่บรรลุสาวกบารมี

๒. พวกที่เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

พวกหลังเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกแรก และญาณของพวกหลัง ย่อมแตกฉาน

ตอนที่ ๒

ท่านพรรณนาพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้าโดยพิสดาร เหมือนในคำวิสัชนาที่ ๘ ของโสฬสปัญญานิทเทส

๒. อิทธิกถา

คำว่า อิทธิกถา แปลว่า กถาว่าด้วยฤทธิ์ มีเพียงนิทเทสเดียว คือ ทสอิทธิ- นิทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

สาระสำคัญของอุทเทสนี้แบ่งเป็น ๒ ตอน ดังต่อไปนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรตั้งคำปุจฉาว่า “(๑) ฤทธิ์เป็นอย่างไร (๒) ฤทธิ์มีเท่าไร (๓) ภูมิ แห่งฤทธิ์มีเท่าไร (๔) บาทแห่งฤทธิ์มีเท่าไร (๕) บทแห่งฤทธิ์มีเท่าไร (๖) มูลแห่งฤทธิ์มีเท่าไร” แล้ววิสัชนามีใจความว่า (๑) ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จ (๒) ฤทธิ์มี ๑๐ ประการ (๓) ภูมิแห่งฤทธิ์ มี ๔ ประการ (๔) บาทแห่งฤทธิ์ มี ๔ ประการ (๕) บทแห่งฤทธิ์มี ๘ ประการ (๖) มูลแห่งฤทธิ์มี ๑๖ ประการ

ตอนที่ ๒

ท่านพระสารีบุตรนำคำวิสัชนามาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ในที่นี้ขอแสดงเฉพาะคำวิสัชนาที่ ๒ ดังนี้

คำปุจฉาว่า “ฤทธิ์ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า ฤทธิ์ ๑๐ ประการ คือ

๑. ฤทธิ์ที่อธิษฐาน ... (เหมือนอิทธิพละ ๑๐ ประการ ในพลกถาแห่งยุคนัทธ-วรรค)

๒.๑ ทสอิทธินิทเทส

นิทเทส

ทสอิทธินิทเทสอธิบายฤทธิ์ ๑๐ ประการในอุทเทสข้างต้นของอิทธิกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ตามลำดับ ในที่นี้ขอนำเฉพาะคำอธิบายฤทธิ์ที่ ๔-๕ และที่ ๑๐ มาแสดงพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๔. คำปุจฉาว่า “ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความ ว่า สภาวะที่ละนิจจสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะเหตุนั้น จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ สภาวะที่ละสุขสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยทุกขานุ- ปัสสนา... สภาวะที่ละอัตตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนัตตานุปัสสนา... สภาวะ ที่ละนันทิ ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิพพิทานุปัสสนา... สภาวะที่ละราคะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยวิราคานุปัสสนา... สภาวะที่ละสมุทัย ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิโรธานุปัสสนา... สภาวะที่ละ อาทานะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา เพราะเหตุนั้น จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ท่านพระพากุละ ท่านพระสังกิจจะ ท่านพระภูตปาละ มีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณนี้

๕. คำปุจฉาว่า “ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความ ว่า สภาวะที่ละนิวรณ์ ย่อมสำเร็จได้ด้วยปฐมฌาน เพราะเหตุนั้น จึงเป็นฤทธิ์ที่ แผ่ไปด้วยสมาธิ... สภาวะที่ละวิตกวิจาร ย่อมสำเร็จได้ด้วยทุติยฌาน... สภาวะที่ละ ปีติ ย่อมสำเร็จได้ด้วยตติยฌาน... สภาวะที่ละสุขและทุกข์ ย่อมสำเร็จได้ด้วย จตุตถฌาน... สภาวะที่ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละอากาสานัญจายตนสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละวิญญาณัญจายตนสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละอากิญจัญญายตนสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ

ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสัญชีวะ ท่านพระขาณุโกณฑัญญะ อุตตราอุบาสิกา สามาวดีอุบาสิกา เป็นผู้มีฤทธิ์นี้

๑๐. คำปุจฉาว่า “ชื่อว่าฤทธิ์เพราะมีสภาวะสำเร็จ ด้วยการประกอบโดยชอบในส่วนนั้น ๆ เป็นปัจจัย เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า สภาวะที่ละ กามฉันทะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยเนกขัมมะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบโดยชอบในส่วนนั้น ๆ เป็นปัจจัย สภาวะที่ละพยาบาท ย่อมสำเร็จได้ด้วยอพยาบาท...(ดูองค์ธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ ในภาวนาหมวดที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔ ญาณกถา มหาวรรค)

๓. อภิสมยกถา

คำว่า อภิสมยกถา แปลว่า กถาว่าด้วยการตรัสรู้ มีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๓ ตอน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรอธิบายคำว่า อภิสมย(การตรัสรู้) โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา เริ่มต้นด้วยคำปุจฉาว่า ตรัสรู้ด้วยอะไร แล้ววิสัชนาว่า ตรัสรู้ด้วยจิต จากนั้นท่าน ตั้งคำปุจฉาและวิสัชนาแบบโต้แย้งไล่เรียงไปทีละขั้นจนถึงขั้นสุดท้าย รวม ๑๒ ขั้นดังนี้

๑. จิต ๒. ญาณ

๓. จิตกับญาณ ๔. กามาวจรจิตกับญาณ

๕. รูปาวจรจิตกับญาณ ๖. อรูปาวจรจิตกับญาณ

๗. กัมมัสสกตาจิตกับญาณ ๘. สัจจานุโลมิกจิตกับญาณ

๙. จิตอดีตกับญาณ ๑๐. จิตอนาคตกับญาณ

๑๑. โลกียจิตปัจจุบันกับญาณ ๑๒. จิตปัจจุบันกับญาณในขณะแห่งโลกุตตรมรรค

ตัวอย่าง

คำปุจฉาว่า “ตรัสรู้ด้วยอะไร” ท่านวิสัชนาว่า ตรัสรู้ด้วยจิต

ตรัสรู้ด้วยจิตหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีญาณก็ตรัสรู้ได้ บุคคลผู้ไม่มีญาณตรัสรู้ไม่ได้ ตรัสรู้ด้วยญาณ

ตรัสรู้ด้วยญาณหรือ ฯลฯ (คำวิสัชนาสุดท้าย) ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณในขณะแห่งโลกุตตรมรรค

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาสุดท้ายมาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณในขณะแห่งโลกุตตรมรรค เป็นอย่างไร” แล้ววิสัชนาว่า

ในขณะแห่งโลกุตตรมรรค จิตเป็นใหญ่ในการให้เกิดขึ้น และเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งญาณ จิตที่สัมปยุตด้วยญาณนั้นมีนิโรธเป็นโคจร ญาณเป็นใหญ่ในการเห็นและเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งจิต ญาณที่สัมปยุตด้วยจิตนั้นมีนิโรธเป็นโคจร ย่อมตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบัน และด้วยญาณในขณะแห่งโลกุตตรมรรคอย่างนี้

ตอนที่ ๒

มีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๙ ชุด หรือ ๙ ขณะ คือ ขณะแห่งโลกุตตรมรรค ๑ ขณะ ขณะแห่งมรรค ๔ ขณะ และขณะแห่งผล ๔ ขณะ โดยมีชุดแรกเป็นรูปแบบหลักดังนี้

ชุดที่ ๑ ในขณะแห่งโลกุตตรมรรค

คำปุจฉาว่า “การตรัสรู้มีเท่านี้หรือ” ท่านวิสัชนาโดยนำธรรม ๕๔ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้ยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๖) มาจำแนกความหมายของการตรัสรู้ว่า “มิใช่มีเท่านี้ ในขณะแห่งโลกุตตรมรรค การตรัสรู้คือความเห็น

ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ การตรัสรู้คือความตรึกตรอง ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ การตรัสรู้ที่ชื่อว่าธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุด”

ชุดที่ ๒-๙ ก็มีรูปแบบเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันแต่ขณะเท่านั้น เช่น

คำปุจฉาว่า “การตรัสรู้มีเท่านี้หรือ” ท่านวิสัชนาว่า มิใช่มีเท่านี้ ในขณะ แห่งโสดาปัตติมรรค การตรัสรู้คือความเห็น ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ การตรัสรู้คือความ ตรึกตรอง ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ การตรัสรู้ที่ชื่อว่าธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุด”

ตอนที่ ๓

ท่านตั้งบทมาติกาว่า บุคคลนี้นั้นย่อมละกิเลสได้ คือ (๑) ละกิเลสที่เป็นอดีตได้ (๒) ละกิเลสที่เป็นอนาคตได้ (๓) ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้

จากนั้น ท่านนำคำว่า “ละกิเลสที่เป็นอดีตได้” “ละกิเลสที่เป็นอนาคตได้” “ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้” ในบทมาติกามาอธิบายแบบถาม-โต้แย้งไล่เรียงไปทีละประเด็น และสรุปว่า บุคคลไม่สามารถละกิเลสแต่ละอย่างนั้นได้ แล้วถามแย้งไล่ เรียงต่อไปมีใจความว่า ถ้าอย่างนั้น มัคคภาวนา การทำผลให้แจ้ง การละกิเลส ธรรมาภิสมัย แต่ละอย่างก็ไม่มีนะสิ แต่ธรรมเหล่านั้นมีอยู่ เหมือนต้นไม้กำลังรุ่น ยังไม่ให้ผล ถ้าคนไปตัดรากมัน ผลที่ยังไม่เกิดก็เกิดไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน ความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิมิต กรรมเครื่องประมวลมา แต่ละอย่างเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้กิเลสเกิดขึ้น เมื่อจิตเห็นโทษในสภาวธรรมแต่ละอย่างนั้น แล้วแล่นไปในนิพพานที่ไม่มีความเกิดขึ้น กิเลสก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเหตุดับ ทุกข์จึงดับ

๔. วิเวกกถา

คำว่า วิเวกกถา แปลว่า กถาว่าด้วยวิเวก แบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสได้ อย่างละ ๔ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทสที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อหาประกอบด้วยส่วนที่เป็นอุทเทส และ ส่วนที่เป็นนิทเทส มาแสดงไว้เป็นอุทเทส รวม ๒ วาระ ดังนี้

วาระที่ ๑

ภิกษุทั้งหลาย การงานที่ต้องทำด้วยกำลังอย่างใดอย่างหนึ่ง การงานนั้นทั้งหมด บุคคลต้องอาศัยแผ่นดิน ดำรงอยู่บนแผ่นดิน จึงทำได้ การงานที่ต้องทำด้วยกำลังนี้ บุคคลย่อมทำได้ด้วยอาการอย่างนี้ แม้ฉันใด ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉันนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่ง

อริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างไร” คำวิสัชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญสัมมาทิฏฐิที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ เจริญสัมมาสังกัปปะ ... สัมมาวาจา ... สัมมากัมมันตะ ... สัมมาอาชีวะ ... สัมมาวายามะ ... สัมมาสติ เจริญสัมมาสมาธิ ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ

(สำ.ม. ๑๙/๑๔๙/๔๒)

วาระที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย พืชคามและภูตคามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พืชคามและภูตคามเหล่านั้นทั้งหมด อาศัยแผ่นดิน ดำรงอยู่บนแผ่นดิน จึงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ได้ พืชคามและภูตคามเหล่านี้ ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์อย่างนี้

แม้ฉันใด ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายอย่างนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย อย่างไร” คำวิสัชนาเหมือนในวาระที่ ๑ (สำ.ม. ๑๙/๑๕๐/๔๔)

นิทเทสที่ ๑

๔.๑ มัคคังคนิทเทส

มัคคังคนิทเทสอธิบายองค์แห่งมรรคทั้ง ๘ ประการในอุทเทสที่ ๑ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านนำองค์แห่งมรรคทั้ง ๘ ประการพร้อมด้วยคำขยายความมาตั้งเป็นบทมาติกา ดังนี้

สัมมาทิฏฐิมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒

สัมมาสังกัปปะ ... สัมมาวาจา ... สัมมากัมมันตะ ... สัมมาอาชีวะ ... สัมมาสติ ...

สัมมาสมาธิมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒

จากนั้น ท่านนำองค์แห่งมรรคพร้อมด้วยคำขยายความมาอธิบายทีละประการโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เช่น

คำปุจฉาว่า “สัมมาทิฏฐิมีวิเวก ๕ อะไรบ้าง” ท่านวิสัชนาว่า (๑) วิกขัมภนวิเวก (๒) ตทังควิเวก (๓) สมุจเฉทวิเวก (๔) ปฏิปัสสัทธิวิเวก (๕) นิสสรณวิเวก

วิเวกในการข่มนิวรณ์ของภิกษุผู้เจริญปฐมฌาน วิเวกในการละทิฏฐิด้วยองค์นั้น ๆ ของภิกษุผู้เจริญสมาธิที่เป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส สมุจเฉทวิเวกของภิกษุ ผู้เจริญโลกุตตรมรรคที่ให้ถึงความสิ้นไป ปฏิปัสสัทธิวิเวกในขณะแห่งผล และนิสสรณ-วิเวกที่เป็นความดับคือนิพพาน สัมมาทิฏฐิมีวิเวก ๕ ประการนี้ ภิกษุเกิดฉันทะ น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา และมีจิตตั้งมั่นด้วยดีในวิเวก ๕ ประการนี้ (คำว่า ฉันทะ ศรัทธา และจิต ในที่นี้หมายถึงนิสสัย)

คำอธิบายสัมมาทิฏฐิมีวิราคะ ๕ สัมมาทิฏฐิมีนิโรธ ๕ และสัมมาทิฏฐิมี โวสสัคคะ ๕ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า วิเวก เป็นคำว่า วิราคะ นิโรธ และโวสสัคคะ ตามลำดับ

เมื่ออธิบายครบทุกประเด็นแล้ว ท่านสรุปว่า สัมมาทิฏฐิ มีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒ คำว่า มีนิสสัย ๑๒ หมายถึงธรรม ๓ ประการ

คือ ฉันทะ ศรัทธา และจิต ที่มีอยู่ในคำอธิบายสัมมาทิฏฐิซึ่งประกอบด้วยวิเวก วิราคะ นิโรธ และโวสสัคคะ รวม ๔ ประการ จึงได้นิสสัย ๑๒ ประการ

อุทเทสที่ ๒

ท่านนำพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อหาประกอบด้วยส่วนที่เป็นอุทเทสและส่วนที่เป็นนิทเทส มาแสดงไว้เป็นอุทเทส รวม ๒ วาระ ดังนี้

วาระที่ ๑

ภิกษุทั้งหลาย การงานที่ต้องทำด้วยกำลังอย่างใดอย่างหนึ่ง ... (เหมือนใน อุทเทสที่ ๑) ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗ ฉันนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗ อย่างไร” คำวิสัชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ... วิริยสัมโพชฌงค์ ... ปีติสัมโพชฌงค์ ... ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ... สมาธิสัมโพชฌงค์ ... เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ

วาระที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย พืชคามและภูตคามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ... (เหมือนในรอบที่ ๑) ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายอย่างนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย อย่างไร” คำวิสัชนาเหมือนในวาระที่ ๑

นิทเทสที่ ๒

๔.๒ โพชฌังคนิทเทส

โพชฌังคนิทเทสอธิบายโพชฌงค์ ๗ ในอุทเทสที่ ๒ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านนำองค์แห่งโพชฌงค์ทั้ง ๘ ประการพร้อมด้วยคำขยายความมาตั้งเป็นบทมาติกา ดังนี้

สติสัมโพชฌงค์มีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ... วิริยสัมโพชฌงค์ ... ปีติสัมโพชฌงค์ ... ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ... สมาธิสัมโพชฌงค์ ...

อุเบกขาสัมโพชฌงค์มีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒

จากนั้น ท่านนำองค์แห่งโพชฌงค์พร้อมด้วยคำขยายความมาอธิบายทีละประการ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เหมือนในมัคคังคนิทเทส ต่างกันแต่องค์ธรรม เท่านั้น

อุทเทสที่ ๓

ท่านนำพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อหาประกอบด้วยส่วนที่เป็นอุทเทสและส่วนที่เป็นนิทเทส มาแสดงไว้ รวม ๒ วาระ ดังนี้

วาระที่ ๑

ภิกษุทั้งหลาย การงานที่ต้องทำด้วยกำลังอย่างใดอย่างหนึ่ง ... (เหมือนใน

อุทเทสที่ ๑) ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งพละ ๕ ฉันนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่ง พละ ๕ อย่างไร” คำวิสัชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญสัทธาพละที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ เจริญวิริยพละ ... สติพละ ... สมาธิพละ ... เจริญปัญญาพละที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ

วาระที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย พืชคามและภูตคามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ... (เหมือนในรอบที่ ๑) ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งพละ ๕ ย่อมถึงความเจริญ งอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายอย่างนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย อย่างไร” คำวิสัชนาเหมือนในวาระที่ ๑

นิทเทสที่ ๓

๔.๓ พลนิทเทส

พลนิทเทสอธิบายพละ ๕ ในอุทเทสที่ ๓ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านนำพละทั้ง ๕ ประการพร้อมด้วยคำขยายความมาตั้งเป็นบทมาติกา ดังนี้

สัทธาพละมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒

วิริยพละ ... สติพละ ... สมาธิพละ ...

ปัญญาพละมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒

จากนั้น ท่านนำพละพร้อมด้วยคำขยายความมาอธิบายทีละประการ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เหมือนในมัคคังคนิทเทส ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

อุทเทสที่ ๔

ท่านนำพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อหาประกอบด้วยส่วนที่เป็นอุทเทสและส่วนที่เป็นนิทเทส มาแสดงไว้ รวม ๒ วาระ ดังนี้

วาระที่ ๑

ภิกษุทั้งหลาย การงานที่ต้องทำด้วยกำลังอย่างใดอย่างหนึ่ง ... (เหมือนใน อุทเทสที่ ๑) ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งอินทรีย์ ๕ ฉันนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งอินทรีย์ ๕ อย่างไร” คำวิสัชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญสัทธินทรีย์ที่อาศัย วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ เจริญวิริยินทรีย์ ... สตินทรีย์ ... สมาธินทรีย์ ... เจริญปัญญินทรีย์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปใน โวสสัคคะ

วาระที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย พืชคามและภูตคามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ... (เหมือนในรอบที่ ๑) ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายอย่างนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย อย่างไร” คำวิสัชนาเหมือนในวาระที่ ๑

นิทเทสที่ ๔

๔.๔ อินทริยนิทเทส

อินทริยนิทเทสอธิบายอินทรีย์ ๕ ในอุทเทสที่ ๔ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านนำอินทรีย์ ๕ ประการพร้อมด้วยคำขยายความมาตั้งเป็นบทมาติกา ดังนี้

สัทธินทรีย์มีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒

วิริยินทรีย์ ... สตินทรีย์ ... สมาธินทรีย์ ...

ปัญญินทรีย์มีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโวสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒

จากนั้น ท่านนำอินทรีย์พร้อมด้วยคำขยายความมาอธิบายทีละประการ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เหมือนในมัคคังคนิทเทส ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

๕. จริยากถา

คำว่า จริยากถา แปลว่า กถาว่าด้วยความประพฤติ สาระสำคัญของกถานี้เหมือนในจารวิหารนิทเทสแห่งอินทริยกถา มหาวรรค

๖. ปาฏิหาริยกถา

คำว่า ปาฏิหาริยกถา แปลว่า กถาว่าด้วยปาฏิหาริย์ แบ่งเป็นอุทเทสและ นิทเทสอย่างละ ๑ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อหาประกอบด้วยส่วนที่เป็นอุทเทสและส่วนที่เป็นนิทเทส มาแสดงไว้ ดังนี้

อุทเทส

ภิกษุทั้งหลาย ปาฏิหาริย์ ๓ ประการนี้ ปาฏิหาริย์ ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. อิทธิปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์)

๒. อาเทสนาปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์คือการทายใจ)

๓. อนุสาสนีปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์คือสอนให้เห็นจริง)

นิทเทส

๑. คำปุจฉาว่า “ภิกษุทั้งหลาย อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นอย่างไร” คำวิสัชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏก็ได้ แสดงให้หายไปก็ได้ ฯลฯ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

๒. คำปุจฉาว่า “ภิกษุทั้งหลาย อาเทสนาปาฏิหาริย์ เป็นอย่างไร” คำวิสัชนา ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทายใจตามเหตุที่กำหนดว่า “ใจของท่านเป็นอย่างนี้บ้าง ใจของ ท่านเป็นเช่นนี้บ้าง ใจของท่านเป็นดังนี้บ้าง” ฯลฯ

๓. คำปุจฉาว่า “ภิกษุทั้งหลาย อนุสาสนีปาฏิหาริย์ เป็นอย่างไร” คำวิสัชนา ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้พร่ำสอนอย่างนี้ว่า “จงตรึกตรองอย่างนี้ อย่าตรึกตรองอย่างนั้น จงมนสิการอย่างนี้ อย่ามนสิการอย่างนั้น จงละสิ่งนี้ จงเข้าถึงสิ่งนี้ อยู่เถิด”

ลำดับต่อไป ท่านนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (ภาวนาหมวดที่ ๕ แห่งญาณกถา มหาวรรค) มาจำแนกปาฏิหาริย์ทั้ง ๓ ประการนี้ แบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ ท่านนำธรรม ๓๗ คู่นั้นมาจำแนกด้วยปาฏิหาริย์ ๓ ประการนี้ เช่น เนกขัมมะย่อมสำเร็จ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอิทธิ เนกขัมมะย่อมกำจัดกามฉันทะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปาฏิหาริย์

ชนเหล่าใดประกอบด้วยเนกขัมมะนั้น ชนเหล่านั้นทั้งหมด เป็นผู้มีจิตหมดจด มีความดำริไม่ขุ่นมัว เพราะเหตุนั้น เนกขัมมะจึงชื่อว่าอาเทสนาปาฏิหาริย์

เนกขัมมะนั้นบุคคลพึงปฏิบัติอย่างนี้ พึงเจริญอย่างนี้ พึงทำให้มากอย่างนี้ พึงตั้งสติที่เป็นธรรมสมควรแก่เนกขัมมะนั้นไว้ให้มั่นอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น เนกขัมมะ จึงชื่อว่าอนุสาสนีปาฏิหาริย์

นัยที่ ๒ ท่านนำธรรม ๓๗ คู่นั้นมาจำแนกอิทธิปาฏิหาริย์ เช่น เนกขัมมะย่อมสำเร็จ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอิทธิ เนกขัมมะย่อมกำจัดกามฉันทะ เพราะ เหตุนั้น จึงชื่อว่าปาฏิหาริย์ อิทธิและปาฏิหาริย์ นี้เรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์

๗. สมสีสกถา

คำว่า สมสีสกถา แปลว่า กถาว่าด้วยธรรมที่สงบและเป็นประธาน สาระสำคัญของกถานี้เหมือนในสมสีสัฏฐญาณนิทเทสแห่งญาณกถา มหาวรรค

๘. สติปัฏฐานกถา

คำว่า สติปัฏฐานกถา แปลว่า กถาว่าด้วยสติปัฏฐาน แบ่งเป็นอุทเทสและ นิทเทส ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรที่ว่าด้วยสติปัฏฐาน ๔ มาแสดงเป็นอุทเทสโดยแบ่งเป็นอุทเทสย่อย ๔ อุทเทส มีใจความ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ...

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ...

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (สำ.ม. ๑๙/๓๙๐/๑๕๑)

นิทเทส

ท่านนำอุทเทสทั้ง ๔ อุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

อุทเทสที่ ๑

คำปุจฉาว่า "ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างไร" ท่านวิสัชนาโดยนำองค์ธรรมต่าง ๆ รวม ๑๒ ประการ คือ (๑) กองปฐวีธาตุ (๒) กองอาโปธาตุ (๓) กองเตโชธาตุ (๔) กองวาโยธาตุ (๕) กองผม (๖ ) กองขน (๗) กองผิว (๘) กองหนัง (๙) กองเนื้อ (๑๐) กองเอ็น (๑๑) กองกระดูก (๑๒) กองไขกระดูก มาจำแนกความหมายของการพิจารณาเห็นกายในกาย รวม ๑๒ ประการ เช่น

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกองปฐวีธาตุโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็น อัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด ไม่กำหนัด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ

เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้

เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้

เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้

เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้

เมื่อคลายกำหนัด ย่อมละราคะได้

เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้

เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้

ภิกษุพิจารณาเห็นกายด้วยอาการ ๗ ประการนี้ กายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้นและด้วย ญาณนั้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกการพิจารณาเห็นกายในกายว่า สติปัฏฐานภาวนา

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า "ภาวนา" มาอธิบายเหมือนในภาวนาหมวดที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔ แห่งญาณกถา มหาวรรค

อุทเทสที่ ๒

คำปุจฉาว่า "ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างไร" ท่านวิสัชนาโดยนำองค์ธรรม ๙ ประการ คือ (๑) สุขเวทนา (๒) ทุกขเวทนา (๓) อทุกขมสุขเวทนา (๔) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (๕) โสตสัมผัสสชาเวทนา (๖) ฆานสัมผัสสชา

เวทนา (๗) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (๘) กายสัมผัสสชาเวทนา (๙) มโนสัมผัสสชาเวทนา มาจำแนกความหมายของการพิจารณาเห็นเวทนาใน เวทนาทั้งหลาย รวม ๙ ประการ เช่น

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นสุขเวทนาโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณา เห็นโดยความเที่ยง...(เหมือนในอุทเทสที่ ๑)

ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาด้วยอาการ ๗ ประการนี้ เวทนาย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนานั้นด้วยสตินั้นและด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกการพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายว่า สติปัฏฐานภาวนา

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า “ภาวนา” มาอธิบายเหมือนในอุทเทสที่ ๑

อุทเทสที่ ๓

คำปุจฉาว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนำองค์ธรรม ๒๒ ประการ คือ (๑) จิตมีราคะ (๒) จิตปราศจากราคะ (๓) จิตมีโทสะ (๔) จิตปราศจากโทสะ (๕) จิตมีโมหะ (๖) จิตปราศจากโมหะ (๗) จิตหดหู่ (๘) จิตฟุ้งซ่าน (๙) จิตเป็นมหัคคตะ (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ (๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๓) จิตตั้งมั่น (๑๔) จิตไม่ตั้งมั่น (๑๕) จิตหลุดพ้น (๑๖) จิตไม่หลุดพ้น (๑๗) จักขุวิญญาณ (๑๘) โสตวิญญาณ (๑๙) ฆานวิญญาณ (๒๐) ชิวหาวิญญาณ (๒๑) กายวิญญาณ (๒๒) มโนวิญญาณ มาจำแนกความหมายของการพิจารณาเห็นจิตในจิต รวม ๒๒ ประการ เช่น

ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นจิตมีราคะโดยความไม่เที่ยง ... (เหมือนในอุทเทสที่ ๑)

ภิกษุพิจารณาเห็นจิตด้วยอาการ ๗ ประการนี้ จิตย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตนั้นด้วยสตินั้นและด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกการพิจารณาเห็นจิตในจิตว่า สติปัฏฐานภาวนา

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า “ภาวนา” มาอธิบายเหมือนในอุทเทสที่ ๑

อุทเทสที่ ๔

คำปุจฉาว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ อย่างไร” ท่านวิสัชนา ว่า ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เว้นกาย เว้นเวทนา เว้นจิตแล้ว พิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายที่เหลือจากนั้นโดยความไม่เที่ยง ... (เหมือนในอุทเทสที่ ๑)

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายด้วยอาการ ๗ ประการนี้ ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายนั้นด้วยสตินั้นและด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกการพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายว่า สติปัฏฐานภาวนา

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า “ภาวนา” มาอธิบายเหมือนในอุทเทสที่ ๑

อุทเทสที่ ๔ นี้ มีองค์ธรรมประการเดียวเท่านั้น

๙. วิปัสสนากถา

คำว่า วิปัสสนากถา แปลว่า กถาว่าด้วยวิปัสสนา มีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๓ ตอน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตอนที่ ๑

กล่าวถึงความเป็นไปไม่ได้และความเป็นไปได้ คำว่า “ความเป็นไปไม่ได้” ในที่นี้ หมายถึงการที่ภิกษุพิจารณาเห็นสังขารว่าเที่ยง เห็นสังขารว่าเป็นสุข เห็นธรรมว่าเป็นอัตตา และเห็นนิพพานว่าเป็นทุกข์ ทำให้ไม่สามารถบรรลุผลที่จะพึงมีพึงได้ตามลำดับอีก ๓ ประการ คือ (๑) อนุโลมขันติ (วิปัสสนาญาณ) (๒) สัมมัตตนิยาม (โลกุตตรมรรค) (๓) โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผล ส่วนคำว่า “ความเป็นไปได้” มีนัยตรงกันข้าม แต่ละฝ่ายมีองค์ธรรมสำหรับจำแนก ๔ ประการ จัดเป็นคู่ ๆ ได้ ๔ คู่ ดังนี้

| ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ | ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้ |
|---|---|
| คู่ที่ ๑ เห็นสังขารว่าเที่ยง | เห็นสังขารว่าไม่เที่ยง |
| คู่ที่ ๒ เห็นสังขารว่าเป็นสุข | เห็นสังขารว่าเป็นทุกข์ |
| คู่ที่ ๓ เห็นธรรมว่าเป็นอัตตา | เห็นธรรมว่าเป็นอนัตตา |
| คู่ที่ ๔ เห็นนิพพานว่าเป็นทุกข์ | เห็นนิพพานว่าเป็นสุข |

รายละเอียดของแต่ละคู่มี ดังนี้

คู่ที่ ๑

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ภิกษุทั้งหลาย (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารบางอย่างโดยความเที่ยง จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ (๒) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (๓) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผล

ส่วนธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

คู่ที่ ๒

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ภิกษุทั้งหลาย (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็น สังขารบางอย่างโดยความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ (๒) ... (เหมือน ในคู่ที่ ๑)

ส่วนธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

คู่ที่ ๓

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ภิกษุทั้งหลาย (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมบางอย่างโดยความเป็นอัตตา จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ (๒) ... (เหมือนในคู่ที่ ๑)

ส่วนธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

คู่ที่ ๔

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ภิกษุทั้งหลาย (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นนิพพานโดยความเป็นทุกข์ จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ (๒) ... (เหมือนในคู่ที่ ๑)

ส่วนธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

ตอนที่ ๒

ท่านอธิบายการได้อนุโลมขันติและการหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ตามลำดับ ดังนี้

คำปุจฉาว่า “ภิกษุได้อนุโลมขันติด้วยอาการเท่าไร หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า ภิกษุได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ ประการ หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ ประการ

คำปุจฉาว่า “ภิกษุได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ ประการ หยั่งลงสู่สัมมัตต-นิยามด้วยอาการ ๔๐ ประการ อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเนื้อหาเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

แสดงการเห็นเบญจขันธ์โดยอาการต่าง ๆ รวม ๔๐ ประการ เช่น ภิกษุเห็นเบญจขันธ์โดยความไม่เที่ยง ๑ โดยความเป็นทุกข์ ๑ โดยความเป็นโรค ๑ โดยความเป็นดังหัวฝี ๑

ส่วนที่ ๒

แสดงผลแห่งการพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยอาการ(สภาวะ) แต่ละอย่าง เช่น ภิกษุเมื่อเห็นเบญจขันธ์โดยความไม่เที่ยง ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อเห็นว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเที่ยง” ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

ภิกษุเมื่อเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นทุกข์ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อเห็นว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานสุข” ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

ตอนที่ ๓

ท่านสงเคราะห์สภาวะแต่ละอย่างในจำนวน ๔๐ อย่างเข้ากับอนุปัสสนาอย่างใด อย่างหนึ่งในจำนวน ๓ อย่าง คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุ-ปัสสนา เช่น

คำว่า โดยความไม่เที่ยง ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา

คำว่า โดยความเป็นทุกข์ ได้แก่ ทุกขานุปัสสนา

ในที่สุดท่านสรุปด้วยคำปุจฉาว่า “ภิกษุผู้ได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ ประการนี้ ผู้หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ ประการนี้ มีอนิจจานุปัสสนา เท่าไร มีทุกขานุปัสสนาเท่าไร มีอนัตตานุปัสสนาเท่าไร” แล้ววิสัชนาว่า มีอนิจจา-นุปัสสนา ๕๐ อย่าง มีทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ อย่าง มีอนัตตานุปัสสนา ๒๕ อย่าง

๑๐. มาติกากถา

คำว่า มาติกากถา แปลว่า กถาว่าด้วยมาติกา คือ หัวข้อธรรม ซึ่งมีทั้งหมด ๑๒ ชุด ดังรายละเอียดต่อไปนี้

มาติกา

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | ผู้ไม่มีความหิว | ๒. | โมกข์ วิโมกข์ |
| ๓. | วิชชาวิมุตติ | ๔. | อธิสีล อธิจิต อธิปัญญา |
| ๕. | ปัสสัทธิ | ๖. | ญาณ |
| ๗. | วิสุทธิ | ๘. | เนกขัมมะ |
| ๙. | เครื่องสลัด | ๑๐. | ความสงัด |
| ๑๑. | ความสละ | ๑๒. | ความประพฤติ |
| ๑๓. | ฌานวิโมกข์ | ๑๔. | ภาวนา อธิษฐาน ชีวิต |

นิทเทส

ท่านนำบทมาติกาแต่ละบทมาจำแนกด้วยธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (ภาวนาหมวดที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔ แห่งญาณกถา มหาวรรค) ในลักษณะต่าง ๆ โดยไม่มีคำปุจฉาและวิสัชนาดังต่อไปนี้

๑. คำว่า “ผู้ไม่มีความหิว” ท่านอธิบายว่า ผู้ไม่มีความหิวย่อมหลุดพ้นจากกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ผู้ไม่มีความหิวย่อมหลุดพ้นจากพยาบาทด้วยอพยาบาท ฯลฯ

๒. คำว่า “โมกข์ วิโมกข์” ท่านอธิบายว่า เนกขัมมะ ชื่อว่าโมกข์ วิโมกข์ เพราะเป็นเครื่องพ้นจากกามฉันทะ ฯลฯ

๓. คำว่า “วิชชาวิมุตติ” ท่านอธิบายว่า เนกขัมมะ ชื่อว่าวิชชา เพราะรู้ ชื่อว่าวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากกามฉันทะ ชื่อว่าวิชชาวิมุตติ เพราะเมื่อรู้จึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นจึงรู้ ฯลฯ

๔. คำว่า “อธิสีล อธิจิต อธิปัญญา” ท่านอธิบายว่า เนกขัมมะ ชื่อว่า สีลวิสุทธิ เพราะมีความหมายว่ากั้นกามฉันทะ ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะมีความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ เพราะมีความหมายว่าเห็น บรรดาความสำรวม ความไม่ฟุ้งซ่าน และความเห็นนั้น ความสำรวม ชื่อว่าอธิสีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอธิจิตตสิกขา ความเห็น ชื่อว่าอธิปัญญาสิกขา ฯลฯ

๕. คำว่า “ปัสสัทธิ” ท่านอธิบายว่า พระโยคาวจรระงับกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ระงับพยาบาทด้วยอพยาบาท ฯลฯ

๖. คำว่า “ญาณ” ท่านอธิบายว่า ชื่อว่าเนกขัมมะ เพราะละกามฉันทะ ชื่อว่า ญาณ เพราะมีสภาวะรู้ ฯลฯ

๗. คำว่า “ทัสสนะ” ท่านอธิบายว่า ชื่อว่าเนกขัมมะ เพราะละกามฉันทะ ชื่อว่าทัสสนะ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ

๘. คำว่า “วิสุทธิ” ท่านอธิบายว่า บุคคลเมื่อละกามฉันทะย่อมหมดจดด้วย เนกขัมมะ เมื่อละพยาบาทย่อมหมดจดด้วยอพยาบาท ฯลฯ

๙. คำว่า “เนกขัมมะ” ท่านอธิบายว่า เนกขัมมะเป็นเครื่องสลัดกาม อรูปเป็นเครื่องสลัดรูป นิโรธเป็นเนกขัมมะของสิ่งที่มีที่เป็น ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น อพยาบาทเป็นเนกขัมมะของพยาบาท ฯลฯ

๑๐. คำว่า “เครื่องสลัด” ท่านอธิบายว่า เนกขัมมะเป็นเครื่องสลัดกาม

อรูปเป็นเครื่องสลัดรูป นิโรธเป็นเนกขัมมะของสิ่งที่มีที่เป็น ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เนกขัมมะเป็นเครื่องสลัดกามฉันทะ อพยาบาทเป็น

เครื่องสลัดพยาบาท ฯลฯ

๑๑. คำว่า “ความสงัด” ท่านอธิบายว่า เนกขัมมะเป็นความสงัดของกามฉันทะ อพยาบาทเป็นความสงัดของพยาบาท ฯลฯ

๑๒. คำว่า “ความสละ” ท่านอธิบายว่า พระโยคาวจรสละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าความสละ ฯลฯ

๑๓. คำว่า “ความประพฤติ” ท่านอธิบายว่า พระโยคาวจรประพฤติละ กามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ประพฤติละพยาบาทด้วยอพยาบาท ฯลฯ

๑๔. คำว่า “ฌานวิโมกข์” ท่านอธิบายว่า เนกขัมมะย่อมเผา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌาน เนกขัมมะย่อมเผากามฉันทะให้ไหม้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌาน บุคคลเมื่อเผากามฉันทะย่อมหลุดพ้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌานวิโมกข์ เมื่อเผากามฉันทะให้ไหม้ย่อมหลุดพ้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฌานวิโมกข์ ฯลฯ

๑๕. คำว่า “ภาวนา อธิษฐาน ชีวิต” ท่านอธิบายว่า บุคคลผู้ละกามฉันทะ ย่อมเจริญเนกขัมมะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าถึงพร้อมด้วยภาวนา ย่อมอธิษฐานจิตด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าถึงพร้อมด้วยอธิษฐาน ผู้ถึงพร้อมด้วยภาวนา ถึงพร้อมด้วยอธิษฐานอย่างนี้นั้น ย่อมเป็นอยู่สงบ ไม่ใช่เป็นอยู่ไม่สงบ เป็นอยู่ชอบ เป็นอยู่ไม่ผิด เป็นอยู่หมดจด เป็นอยู่ไม่เศร้าหมอง เพราะเหตุนั้น จึง ชื่อว่าถึงพร้อมด้วยอาชีวะ (ชีวิต) ผู้ถึงพร้อมด้วยภาวนา ผู้ถึงพร้อมด้วยอธิษฐาน ถึงพร้อมด้วยอาชีวะอย่างนี้นั้น จะไปสู่บริษัทใด ๆ คือ ขัตติยบริษัทก็ตาม พราหมณ-บริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมองอาจ ไม่เก้อเขิน เข้าไปหา เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยภาวนา ผู้ถึงพร้อมด้วยอธิษฐาน ถึงพร้อมด้วยอาชีวะอย่างนั้น ฯลฯ

**ข้อสังเกต**

ขึ้นชื่อว่าผลงานของท่านพระสารีบุตร ผู้เป็นเอตทัคคะทางปัญญา ไม่ว่าเรื่องใดและอยู่ในรูปแบบใด ล้วนมีความลุ่มลึกดุจมหาสมุทรและกว้างขวางดุจท้องฟ้า นภากาศทั้งสิ้น แต่ในจำนวนนั้นไม่มีผลงานใดลุ่มลึกและกว้างขวางไปกว่าผลงานที่มี ชื่อว่าปฏิสัมภิทามรรคนี้เลย ทั้งนี้เพราะท่านสำแดงคัมภีร์นี้ออกมาด้วยปัญญาขั้นปฏิสัมภิทา ๔ ของท่าน ผลที่ปรากฏคือยากที่สุดสำหรับปุถุชนเช่นเรา ๆ ท่าน ๆ

นักอภิธรรมท่านหนึ่ง ผู้ซาบซึ้งถึงคุณค่าของคัมภีร์นี้ ได้ตั้งข้อสังเกตด้วยอุปมาโวหารไว้ว่า “หากจะอุปมาคัมภีร์นี้ก็อุปมาเหมือนโคลนตมอันสมบูรณ์ด้วย

อินทรียธาตุวัตถุ และอุทกวารีอันใสซึ่งหล่อเลี้ยงปทุมชาติให้เจริญขึ้นจนพ้นน้ำและได้รับแสงทินกร แล้วแย้มบานเป็นที่ชื่นชมของหมู่ภมรและสาธุชนทั้งหลาย” ท่านจึงเสนอให้จัดคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรของการศึกษาชั้นใดชั้นหนึ่ง ดีกว่าทิ้งไว้ให้เป็นโคลนตมและน้ำตามธรรมชาติอย่างที่เป็นมาด้วยเหตุผล คือ ยากเกินไป

เพื่อทำโคลนตมและน้ำอันบริสุทธิ์และประเสริฐนี้ให้คนทั่วไปมองเห็นคุณค่าดังที่ นักอภิธรรมและนักปฏิบัติมองเห็น คณะบรรณาธิการจึงต้องใช้ความพยายามอย่างมาก เพื่อช่วยให้ท่านผู้อ่านได้มองเห็นภาพรวมของคัมภีร์นี้ได้บ้างแม้เพียงลาง ๆ ก็ยังดี และนี้เองที่เป็นเหตุให้บทนำเล่มนี้ ยาวที่สุด และถ้าท่านอ่านแล้วได้ผลดังกล่าวก็ถือว่า คุ้มค่าแล้ว